

HÍD DE HOGY DALOLJON AZ, AKI
SZERENCSÉS ÉS ANNYI SÍRRA MERED,
LÁTOD, EGYETLEN KEDVES, LEHÚZ
ZA AZ EMBER VÁLLÁT, HA NINCS
KIT FAGGATNIA, LEHÚZZA AZ EM
BER VÁLLÁT, HA EMLÉKET MÁR
CSAK MAGABÓL IDÉZHET.

SINKO E. • A SZERENCSE ELEGIAJA

6

TARTALOMMUTATÓ

- | 619 | *Sinkó Ervin* A SZERENCSE ELÉGIÁJA
- | 623 | *Ivan Slamnig* versei
- | 628 | *Domonkos István* PANNÓN WERTHER
- | 629 | *Varga Zoltán* SZORONGÁS
- | 643 | *Burány Nándor* EGYSZER S MINDENKORRA
- | 649 | *Bori Imre* REGÉNYKÉP — NEGATÍVBAN
- | 674 | *Gajo Petrović* MARX EMBER-KONCEPCIÓJA
- | 692 | A HÍD 1963-BAN
- | 719 | SZEMLE (*Ács József* jegyzete)
- | 727 | KRÓNIKA

Képzőművészeti melléleteink: *Dessau* Bauhaus; *Bortnyik Sándor*, *Moholy-Nagy László* és *Pap Gyula* műve.

HÍD IRODALMI, MŰVE-
SZETI ES TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYOIRAT
/ ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXVIII. ÉVFOLYAM, 1964.
6. SZÁM. JÚNIUS / SZER-
KESZTIK: FEHÉR KÁL-
MÁN ES PÁP JÓZSEF
(FELELŐS SZERKESZTŐ)

A SZERENCSE ELÉGIÁJA

Sinkó Ervin

Ó, ha énekelni tudnék! ha tudnék, ahogy nem tudok!
torkomból létrát énekelnék ki, égig érőt és bárányszemű
angyalokat
rája s énekelnék addig, míg csak szavamra le nem eresz-
kednének
tehozzád, Kedves, hogy letöröljék arcodról a keserű okos-
ság évgyűrűit
s csilingelne a nevetésed, mint verőfényben a tiszta vizek
fodrai.
Vén nyakigláb ember, hej táncolni ha tudnék úgy, ahogy
nem tudok
— s ha felejteni úgy tudnék, ahogy tudni soha meg nem
tanultam —,
bizony eltáncolnám neked fejem hátraszegve, súlytalan
vállal,
földet épp csak érintő friss lábbal, bizony így vénen is
eltáncolnám
a felejtés, a mindig előről kezdés, a fennen lebegő szita-
költő-
lelkem, eltáncolnám előtted, érted a gondtalan, a mindig
új pillanat fénylő csodáját,
én, a szerencsés, aki, lám, túlélte két világvézes, háborút,
köztük forradalmat, fehér terrort, hosszú, hosszú hazátlan
bujdosást
s még a Népek örült Tanítója, a veszett nagybajuszú vad
árnyékában is megmaradt épnek és énnék. Szerencsém,
dicsérlek, holtomig dicsérlek,

dicsérnélek. De bátyám és én, a nagyfiúk s húgom és kis-
öcsém, a kicsik,

négyen voltunk kerek egy világ. Négyen. S ma négyen emlékezni

Rozálra, a kicsi gombosi szolgálólányra, frissen kiváltott cselédkönyvvel, kezében apró batyuval szegődött el hozzánk, az apatini nagykapus úri házba, maga is riadt gyerekek a gyerekek mellé.

S ha vacsora után a naccsága és az úr sorba megsimogatták s megcsókolták a gyerekeket, bennünket s elmentek a híres Lindenmayer vendéglőbe, Rozál vigyázott ránk,

ő fektetett ágyba, betakart s mezítláb és bő, piros alsószoknyában velünk maradt, a négy gyerekkel a négy ágygal. Rozál vigyázott ránk. Székre állt, hogy mélyen lecsavarja a függő petróleumlámpa lángját

s a homályban s a hirtelen csendben Rozál is titkon szorongva nézte, hogy a falon mint inganak és nőnek az árnyak. S kint, a sötétben a széltől zörgött az ablak s az udvarban mintha zúgolódnának a fák.

A függőlámpa lángja már csak méccsé vált és Rozál rámeredve, suttogva kísértetekről mesélt.

„Bizisten igaz, bizisten, hisz egész Gombos tudja. Úgy, úgy, ahogy mondom.”

(Sugdósott a hazajáró lélekről, a szép szál gombosi legényről, táncban érte a kés halálos szúrása. De a kiontott vér az égre kiált. S a szépen faragott nyelű, amerikai hosszú, éles késsel szívében lett hazajáró lélek s megkopogtatta pont éjfélkor a hűtlen szeretője ablakát — áll még ma is Gomboson az a ház, tulajdon szemével láthatja mindenki — kopogtatta nap nap után éjfélkor ablakát, míg aztán el is vitte magához, maga mellé tette a sírba — a lány sikolyát a temetőből még a Dunán is hallották a halászok.)

Beszélt Rozál s el-elszorult a torka. Kint a sötétben s fönt a padláson lidércek lépkedtek s a meg-megroppanó, lehallatszó neszekben fogukat fenték settengő rémek.

Tőlük nem véd meg nagykapu, bezárt ajtó, se retesz, se semmi lakat, egyesegyedül angyalok serege, hogyha vigyázva őrt áll, angyal, jó angyal őriz meg minket!

S a bátyám, a húgom, a kisöcsém és én, mi moccanni se mertünk,

Rozál ült a mécsnyi lámpa alatt a szoba közepén, őt néztük. S ő is fülelt, mint mi a veszélyes csendre.

S én vártam, hogy induljon mezítláb és lábujjhegyen ágytól ágyig, míg legelőbb kisöcsém, majd bátyám s húgom is sorban el nem aludtak.

Akkor én szepegve felsírtam, míg csak tüstént fölém nem hajolt és szorító karokkal nevetve nem ölelt édes, égetett mandula illatú kemény melléhez

s huncutul mintha csiklandának s maga is álmosan súgta: Csitt,

aludj, édes komiszom — s nevetett egyre. Tán mégis inkább a napfényben hitt és nem a rémekben, amikről titokban, nekünk cinkosoknak — a naccsága s az úr meg ne tudja! — borzadozva mesélt.

Hajdani kicsi Rozál, élsz-e? Kék-e még a szemed?
Vagy talán nem jól emlékszem, nem is volt kék? Mulaszt az ember!

Elfelejtettem megkérdezni három testvéremet, hogy jól emlékszem-e, csakugyan kék volt-e a piros alsószoknyás kicsi Rozál szeme?

Mulaszt az ember! Nem tudhatom meg, soha többé biztosan tudni nem fogom.

Nincs már meg a bátyám, nincs már meg a húgom, nincs már meg az öcsém, nevükre is alig emlékszik már más, mint én. Porrá lettek a farkas halál vad fogsorai közt. Csak magamagamat faggathatom. Magamat, a szerencsést, az egyetlen emlékezőt, hajdani kerek egy világból letört, vénhedt csonk, szerencsés én, meg csak én maradtam.

Ó, ha énekelni tudnék! ha tudnék, ahogy nem tudok!
Látod, Egyetlen Kedves, ha énekelni tudnék, ó, hogy énekelnék!

de hogy daloljon az, aki szerencsés és annyi sírra mered, látod, Egyetlen Kedves, lehúzza az ember vállát, ha nincs kit faggatnia, lehúzza az ember vállát, ha emléket már csak magából idézhet.

Hiába voltunk négyen — Artur, Boriska, Gyula és én — s hiába voltunk hatan — mert volt nekünk apánk is és anyánk —

hiába, immár egy szál szerencsés, egymagam tudom csak, hogy nincsenek többé.

Kérésre, sírásra süket, mulató hóhérok parancsolták s úgy mentek sárgán, sírva s kinevetve a halálba nekem édesek, ketten, ütlegelt, taszított, ámulva rémült öregek.

Ó, Rozál, hajdani, talán mégis kék szemű, kicsi pesztonka és minden más szentek, a kiontott vér dehogyis kiált az égre, hallgat a kiontott vér, mint maga ez az iszákos, aki még csak nem is cudar, csak föld.

Látod, Egyetlenem, ahogy fogynak az évek, egyre több a kegyetlen csoda, egyre kegyetlenebbek a csodák, a szerencse csodája.

Soha már nem csattan fel többé a Rozál huncut nevetése. Fogynak az évek. Egyre nagyobb, egyre komorabb az én csodálkozásom.

A mesebéli rémek, amikkel egykor iszonyodva álmodtam és amik egykor, ébredés után, csak fényesebbé tették a szemembe sütő napot,

a rémek többé már nem szétfoszló káprázat. Egy tából esznek velem

s mint éber ujjammal az asztal lapját, úgy tapintom őket, kezem mozgásában a súlyuk, szememben laknak és a betűket róvó tollam árnyékában a villanyfénynél a sima papíron.

Ó a csoda! Egyre több a kegyetlen csoda
és az elviselhetetlen, amivel a szerencsés nyomorultan úgy
megfér, mintha sose látott volna feléje táruló, égetett
mandula illatú, jól szorító, rossz elől, mintha a rossz csak
tréfa volna, nevetve rejtő kicsi Rozált, bátor rozáli karokat.

IVAN SLAMNIG VERSEI

AZ A KÉRDÉS, HOGY ÁLLÍTSAM MEG A LOVAT

Az a kérdés, hogy állítsam meg a lovat.
Syúlyosan, barnán üget felém, nem is túl gyorsan,
közeledik a tövissel szegett országút szürke futószalagján,
fölkantározva, nyergesen, lovas nélkül.
Minden mozdulatot előre kiszámítok:
hogyan kapom majd el s rántom magamhoz a kantárszárát,
aztán bal kézzel megpaskolom a nyakát, hogy lecsillapodjon.

Így. Most. Fölemelem a jobbom, de észreveszem, hogy csak könyökig van
[meg,
a balt emelem, de bénán lekonyul.
Hiányzik a térdem, egy darab a vállamból, a lapockám
és az egész hajam.

TÉGLÁVAL AGYONVERTÉK

Agyonverték, téglával: vörös, téglával,
a fal alatt, a fal alatt, a fal alatt.
Sárga csontjai: összekuszálva,
többé nem szalad, már, marad.

Egy sárga, és bajszos: egy véres, és majszos,
egy zöld és szarvas, mint a szarvas,
nekinyomva, a penészes, falnak,

Agyonverték, téglával: vörös, téglával,
a véres, majszot, elfödték, ponyvával,
az egészből, kilátszott, mégis, a farka:
kúszott, kúszott, és: bebújt, a falba,
a falba, afal, bafal.

B O R B Á L A

Volt Borbála és hosszú tompafényű haja volt.
Nincs többé Borbála!
Nincs többé, pedig mindannyiunké volt
(Borbála, sápadt arcú, hamvazó hajú!
Borbála, aki virágot szagol és mosolyog!)
Borbála már nem mindannyiunké,
Borbála férjhez ment!
Borbála férjhez ment és elveszett
az ösvényeknek, fűzek alatt sekély patakoknak.
Borbála, a mi egyetlen Borbálánk,
férjhez ment.
S mit sem jelent, ha közülünk választott férjet.
Elveszett Borbála!

B A R L A N G

Fekete vadmacska fekszem a heverőmön
és olykor átrakom a farkam az egyik oldalról a másikra.
Könnyű lelőni engem és félek a villamosoktól:
de gyertek csak fegyvertelen a barlangomba majd látjátok hogy villog a
[szőröm
és milyen zöld a nézéselem és hogy vicsorgatom
huszonhét fehér és egy ezüstoffogam.

R É G I B A R Á T

Van egy régi barátom.
Több dologra szolgálnak a régi barátok.
Először is, róluk látjuk, hogy öregszünk.
Aztán meggyőződhetünk, hogy mások vagyunk.
A régi jóbarát mindig kicsit mellékes.
Mindenképp megtúr,
Nem kell óvatoskodnod vele.

Régi barátom, ó, régi barátom,
A nyelved szőr nőtte be: ahelyett, hogy rámszólnál,
Hogy ostobaságokat beszélek, te csak illedelmesen mosolyogsz.

V O N A K O D Ó H Ö L G Y E M N E K

Mínta egyáltalán nem volnál
Ez az amit mindig mondtam
Talán csak a megszővegezés
Lehetne komplikáltabb
És nem ilyen banális
És sokkal szabatosabb.
Miért nem reagálsz
Amikor a könyököd völgyét csókolom
Miért nem akarsz soha
Elmenni velem?
Mínta egyáltalán nem volnál
Pedig maholnap meghalsz

És én itt maradok magam
És, kissé hibbantán,
Mellékutakon vánszorgok haza
Mintha egyáltalán nem volnál
És ha az emberek megkérdik
Enyém voltál-e
Hallgatni fogok
Vagy azt mondom hogy nem
Mintha egyáltalán nem lettél volna.

MARADÁS NOSZTALGIÁJA

Kicsit megyek
Kicsit megered az eső
Kicsit beállok valami kapualjba
az eső megáll
kicsit megyek
és megint megered
és megint beállok a kapualjba
csukott ernyővel
a levelek pajzsáról
víz siklik
cseppen
elsuhan egy teherkocsi
aztán egy másik
majd egy villamos
aztán a harmadik teherkocsi
mind frissen nedvesek
én szorongatom a nedves esernyőt
és állok
és úgy érzem
hogy kóbor lovagot játszom
valami balettben

Addig-addig hogy még majd hadonászni kezdek az ernyővel
mint egy karddal.

KÖTÉL

Kevéssel dél előtt láttam: az égről kötél lóg.
Sokan elmentek mellette s csodálkoztam
hogyhogy senki sem mászik föl rajta.
Talán az zavarta őket,
hogy a kötél nyom nélkül kékségbe vész mint a vasmacska lánc?
Mászni kezdtem tőlfelé: most már fölfigyeltek
és jegyezni kezdtek sebesen valamit
külön e célra levágott tevék vérével töltött üvegtollaikkal.

Ő JÖN

Ő jön felém
a magas fűben
csípőig érő fűben

jön hozzám
hosszú lábain
gömbölyded lábain
jön a találkára

Ő jön hozzám
hozzám a találkára
jön, jön a találkára
a hosszúszerű fűben
csiklandó fűben
lába alatt
gömbölyded lába alatt
elfekvő fűben
jön a találkára

Fekete haja van
vállától homlokáig
fekete haja van
s a bükkfalevelek
elkeverednek benne

Kicsiny sötét
mamillái vannak
jön hozzám
hozzám a találkára
még mindig jön
hozzám találkára

Én meg hirtelen
gyíkká változtam
és átváltoztam
egyszerre három gyíkká
és három hosszú szöveget
vertem a gégémbe
És hozzátapadtam a bükkfához
és hozzátapadtam
hozzá a bükkfához
és átváltoztam
egyszerre három gyíkká
és akárhány
gyíkká változtam
és átváltoztam
kék szitakötővé
és egyáltalán
nem várom őt
én átváltoztam
én átváltoztam

neki meg vannak
kis mamillái
és neki van
thoraxig melle
és neki van
haja a homlokáig
és neki van
csípőig lába

és ő jön
hozzám a találkára
a magas fűben.

NYILATKOZAT

Megszülettem, hogy komoly legyek, nagyon-nagyon komoly,
előre megfontolt szándékkal léptem ágyacskám rácsához,
játékomban sem feledkeztem meg a hasznosság elvéről,
büntettem magam minden fölösleges nevetésért.
Érintéseim minden darabkája előregyártott elem volt,
óvatosan csápok huzalján kitoltam őket a rács közt
valakit megérintenek, valaki reagál
bizonytalan valutám készpénznek veszed.

KOLUMBUS

Idegeim kiűznek a fedélzetre.
Úgy érzem, mindenki engem néz.
Voltaképpen boldogok, hogy alhatnak.
Legalább valami nyomorult szigetekskét találnék.
Kibírhatalanul ingerült vagyok.
A láthatár töretlen.
Milyen ostobán vállaltam a kockázatot
mintha mindezt nem láthattam volna előre
az ürességet, a végtelent, az idegességet.

Micsoda öröm volna, ha rábukkannék
valami szigetekskére, bármennyi, csak szárazföld legyen.
Hogy elmondhassam: nem tévedtem, legalábbis nem egészen.
Ődöngök idegesen, minden sarokban vizelek.

Sötét van, nem látszik a láthatár körös-körül,
ettől kis ideig otthon érzem magam.
Mebűjhatok egy kicsit a sötétben.
Miért nem vagyok elég erős?
Hogy is gondolhattam, hogy majd mindegy lesz?
Minden kisiklik a kezemből.

Végül is találnom kell valamit,
de már nem magáért a fölfedezésért,
hanem hogy igazolhassam magam
ezek előtt az alakok előtt.

Ó India, India, ha rád is akadok,
túl nagy a várakozás, túl nagy.

Ács Károly fordításai

PANNÓN WERTHER

Domonkos István

Szavait ha gondolat fedezte volna bár. Szokása volt írásaiban kergetve kizárólag lányokra szorítkozni. Napközben gyakorta közéjük is tévedt magában. „Erős váraim, Ti!” — ijesztgette őket. Szerették is talán merően más alkata, megtévesztő férfiassága, zavart keltő határozatlansága miatt. A tiznél is több pár comb, meztelen kar, súlyos kebel, a tiznél is több törzs, derék, díszített fej, a könnyű fajsúlyú hús inkább ijesztő mennyisége (alatta már-már csontra sem mert következtetni), a medencecsontokon azonban — valamint e lelkek szemmel látható összetettebb birtoklásra való képtelensége eleve kizárta nála a kezdeményezés és választás gondolatát is. S e palástolt kénysernek gyötrődve behődölva megmozdult benne, ami velük közös volt, s úrrá lett titkolt céljain és a közös víz, nap, levegő, föld vállalására ösztökélte.

Egyre ringóbb lett közöttük hát idővel járása, egyre tisztább akarat, egyre sűrűbb idegeinek szomorú lombja, egyre feslettebb ajkán a csend, zagyva és lazább. Azt is megérte, hogy önvágya tárgyaként sétálhatott csakhamar magában, könnyű selymekkel bőrén egy délután. Egyre gyakrabban töltötte el a máris jogos irigység, a máris hivalkodó alázat. „Ez a jelenség arra ösztökél, hogy kitartsak” — morgoghatta tükörben tetszelegve később a felelőtlenül szabadjára engedett, jóvátehetetlen változás korai jeleit testen nyomon kísérve.

Baljós gyors sikere, a hamis lélek-közel gyönyörteljes távlattalansága lépten-nyomon feledtette el vele végül is, hogy mást akart.

„Ki ez az egyre ringóbb járású, ki mind kevésbé hasonlít önmagára, ki ez a maradni kész, ki ez a számító, ki maga ellen támasztotta fel a nőt magában?” — így méltatták az erre hivatottak.

Aztán valaki énje ellentétét ismerte fel végre illatos suhanásában, félreérthetetlen buján-új idomaiban, aztán valaki semmit sem sejtve túrt bele egy este hófehér vállára leomló mégis valószínűtlen hajába, ajkával alig-ajkát érintve.

S Z O R O N G Á S

Varga Zoltán

I.

A kisvonat rugós szerkezete rég elromlott már, csupán tologatni lehetett. A kisfiú a földön kuporgott; guggoló helyzetben döcögött, oldalt lépegetve, lassan körbe-körbe, úgy tolt a kisvonatot a karika alakúra összerakott bádogsíneken. A tovagördülő kis fémszerkezet furcsa csikorgó-sercegő hangot adott, de őt ez nem elégítette ki, szükségét érezte, hogy, mintegy pótlásként, a szájával is utánozza a vonat zakatolását, a mozdony pöfögését. — Csi-csi-pú, csi-csi-pú — ismételte minduntalan, s közben éles sivitással igyekezett életre hívni a vonat füttyét. De nem volt megelegedve a hanggal, amit kiadott magából: képzeletében világosan, szinte a megelevenedés élességével élt a mozdony füttye, amely áthatóan, hosszú, meg-megreszkető ú hanggént kígyózik át a levegőn, miközben még valami sziszegő mellékhang is kíséri. De azt csak akkor hallhatja, ha közvetlenül a mozdony közelében áll, mint akkor, azon a napon, mikor Anya elutazott és nem tért vissza többet. Ott az állomáson hallotta ilyenek a vonat füttyét, valahogy így, húúú-ú-ú-ú és ugyanakkor szszszsz... És ő most sehogyan sem tud ilyen hangot adni. Füttyülni szeretett volna; érezte, úgy sokkal inkább megközelítené a kívánt hangot. Megpróbálta, de kerekre csücsörített száját hangtalanul hagyta el a levegő. Ez elkeserítette: értelmetlennek találta, hogy bár ugyanúgy formálja ajkait, mint azok, akik füttyülni tudnak, a kívánt hang mégis elmarad. Miért nem tud ő füttyülni? Mikor tanul meg végre? Néhányan az óvodában tudnak már... Érezte, hogy szája sarka kissé megremeg; néhány pillanatig majdnem a síráshoz járt közel.

Fölpillantott: a heverőn hasaló lányt kezdte nézni és a könyvet, amely kinyitva hevert előtte. Bátortalanul megrezdülő reménnyel állapította meg, hogy most nem tanul. Az előbb tanult, akkor hangta-

lanul, sebesen mozgott a szája. De most nem is néz a könyvre, hanem a tenyerével takarja el a szemét. Lehet, hogy alszik is? . . . De nem, bizonyára csak gondolkozik. Néha ő is szokott lehunyt szemmel gondolkodni, de csak olyankor, ha egyedül van. És ha szomorú . . . Mostanában többször van egyedül . . . És többször szomorú . . .

Lehet, hogy Zsuzsi is szomorú most, gondolta aztán, szomorú, mert itt kell lennie mellette. Vagy inkább dühös. Duzzog, nincs kedve vigyázni rá. Már amikor jött, ilyen volt; látszott rajta, csak azért jött el, mert muszáj. Mert otthon ráparancsoltak, és mert az apja pénzt ad neki. Így van ez: olyasmit, amihez nincs kedvük, általában pénzért tesznek az emberek. Zsuzsi is csak azért van vele, mert pénzt kap. Most tudja ezt, látszik rajta. Azelőtt más volt, többet nevetett, játszott vele; gyakran ide-oda rohanguáltak a szobában, a díványon hancúroztak. De mostanában legtöbbször türelmetlen, folyton az óráját nézi és csak sóhajtozik, miért marad el Apa olyan sokáig. Már nem örül úgy a játszásnak, mint azelőtt. Most sem tanul, mégsem akar játszani vele. Hol a kezébe hajtja a fejét, hol az utcára bámul. Mintha ő itt sem lenne és nem is várná, hogy idejőjön hozzá . . .

Egy ideig csendben nézte a lányt; titkon remélte, hogy fölkel és odakuporodik hozzá a szőnyegre, a kisvona mellé, vagy odahívja magához a díványra. Szerette volna, ha ez magától történik meg, anélkül hogy szólnia kellene. Néhány percig türelmetlenségével birkózva várakozott, majd feladva a küzdelmet, megszólalt. — Zsuzsi.

— Tessék?

— Tudsz te fütyülni?

— Tudok . . . De miért?

— Gyere, fütyülj a vonatomhoz. Legyél te a mozdony.

— Most nem érek rá . . . Majd később . . . Játsz egyedül szépen.

— De én nem tudok fütyülni . . . Gyere . . .

— Jaj, hagyj békén! — A lány hangja hevesen csattant föl, és élesen csípő korbácsütésként érte. Azután hangjában a megbánás egy bizonyos árnyalatával, kissé megenyhülten tette hozzá. — Nem lehet. Értsd meg, hogy tanulnom kell.

Elbátortalanodva erre nem felelt mindjárt. Néhány pillanatig újra némán figyelte a lányt, de úgy látta, most sem tanul, hanem állát két tenyerébe támasztva az ablakon át bekéklő eget nézi. Ide kell jönnie, gondolta hirtelen megszilárduló daccal, még ha nem akar, akkor is ide kell jönnie. — Pedig nem is tanulsz — szólalt meg újra.

— Dehogynem.

— De én látom, hogy nem tanulsz. Gyere játszani.

A lány bosszúsan lecsapta a könyvet, majd felült a díványon; ásitott, két kezét hátul a nyakán összefonva nyújtózkodott. — Jaj, te — mondta. — Nem hagyod élni az embert. — Azután elmosolyodott, arcáról félredobott maszkként hullott le az ingerültség, szeme azzal a fényvel telt meg, melyet a kisfiú annyira szeretett, és amely rendszerint az anyját juttatta eszébe. A lány mosolya megnyugtatta, örült, hogy nem látja durcásnak többé. — No gyere — szólt sürgetőleg. — Fütyülj. A mozdonynak fütyülni kell.

Zsuzsi felállt, azután leült a szőnyegre a kisfiú mellé. — Jaj, te — mondta újra, de most már egészen kedvesen nevetve, miközben magá-

hoz szorította és megcsókolta az arcát. — Nem hagysz élni.

— De hát te élsz. És én nem is akarlak megölni. Még ha igazi pisztolyom lenne, akkor sem lőnék le. — A kisleány, bár tudta, hogy a lány nem szó szerint értette, amit mondott, mégis úgy tett, mintha így értette volna. — Látom, hogy élsz és semmi bajod sincs...

— De mégis így van — felelte Zsuzsi tréfásan. — Nem hagysz élni... — Azután oktató hangon hozzátette: — Tudod, ez csak azt jelenti, hogy nem hagysz békén... hogy nem hagysz tanulni.

— Tudom. Anya is mondta már nekem ezt...

— Úgy... ő is mondta? — érdeklődött a lány szórakozottan. — Biztosan rossz voltál.

— Nem. Nem voltam rossz.

— Hanem?

— Csak nem akartam elaludni. És Anya el akart menni...

A lány szemében egyszerre érdeklőde csillant meg. A kisleány úgy tetszett, mintha parányi zöld szikrák villannának föl a szivárványhártyáján. — Mikor volt ez? — kérdezte hirtelen.

— Régen... Ott a tengerparton. A szállodában...

Zsuzsi kicsit elbiggyesztette a száját: — Ahá, értem — mondta értő arckifejezéssel, amelyről a kisleány leolvashatta, hogy most olyasmit ért, amit ő nem érthet meg. És volt valami csúfolódó is ebben az „ahá, értem”-ben, ami arra készítette, hogy elkomolyodott tekintetét a földre sítve, emlékeztetést a régi szállodai szoba felé fordítsa. Szinte anyagszerű élességgel látta a szoba bútorzatát, a falak faköröt színét és az anyja alakját, ahogy ott ül az ágy mellett, és térdén a nyitott meséskönyvvel, kissé türelmetlenül felolvas neki, ő pedig a hangján érzi, hogy minél előbb be akarja fejezni a mesét: mozdulataiban, feje tartásában volt valami, amiről megérezte, nagyon fontosnak tartja, hogy őt minél előbb elnyomja az álom. De ő egy cseppet sem volt álmos, inkább teljes, kerek szemű ébrenlét tartotta fogva. Sejtette, ha elalszik, Anya otthagyná egyedül a sötétben, úgyhogy mikor sietve becsapta a könyvet, ő újabb mesét követelt tőle. Akkor mondta: „jaj, nekem, nem hagysz élni”, ugyanolyan hangon, akárcsak Zsuzsi az előbb. Pár nappal azután volt ez, hogy először találkoztak a fekete bajuszossal. Aznap egész délután csónakáztak, a fekete bajuszos fáradhatatlanul evezett, és folyvást beszélt, mindenfélét, amit ő nem értett. De Anya bugyborékoló hangon nagyokat nevetett, és neki nagyon nem tetszett ez a nevetés, idegen és új volt a számára, valahogy egészen szokatlan. És az sem tetszett, ahogyan a fekete bajuszos az anyjára néz; nem tudta, miért, de nem tetszett neki az sem, ahogyan a cigarettáját a szája sarkában tartja és néha még beszéd közben sem veszi ki (holott ezt másoknál mulatságosnak találta), meg az sem, hogy sűrű, fekete szőr van a mellén. Akkor este úgy sejtette, Anya újra a fekete bajuszossal akar találkozni. Nem mondta neki, hogy el akar menni és ott akarja hagyni egyedül a sötét szobában, de ő mégis megérezte. És igaza volt: most már tudja, hogy Anya akkor „kezdett elmenni” tőle. De hát mit tudhat erről Zsuzsi? Miért „érti” ennyire? Miért mosolyog rá ilyen furcsán?

— Szóval így mondta: *nem hagysz élni?*

— Igen, így.

A lány felkacagott, kicsit megnyalta a száját: — Hm, nem rossz.

A kisfiú érezte, hogy a megjegyzés, még ha hozzá intézték is, nem neki szól. Többször megfigyelte már, hogy a felnőttek (bár nem tudta határozottan, Zsuzsi felnőttek számít-e már) néha olyasmit is mondanak neki, amit nem érthet meg, s erre rendszerint nem is várnak választ, de ugyanakkor mégis úgy mondják, mintha értené. Ennek ellenére mégis megkérdezte: — Miért nem rossz?

— Azt csak úgy mondtam...

— De miért mondtad?

— Ezt te még nem érted.

— De értem... Ha megmondanád, megérteném.

— Dehogyan értenéd. Nem érthetsz te még mindent.

— De hát mikor fogok már mindent érteni?

— Majd ha nagy leszel.

A kisfiú elhallgatott. Nem tett föl több kérdést. A válasz egyébként nem lepte meg, tulajdonképpen számított is rá. Tudta, a felnőttek szeretik minden kívánságát, vágyát, tervét, kérdését ezzel elintézni. Ismét egy kis szomorúság fogta el: mérhetetlenül távolinak érezte azt a világot, amelyben egyszer hatalmasan, erősen jár-kezel majd, minden álma megvalósul és mindent megért. Még talán a falon is átlát; eszébe jutott, hogy nagyanyja egyszer azt mondta neki, a felnőttek a falon is átlátnak, bár ezt ő egészen sohasem hitte el. Persze ez hazugság. Ne mondja neki senki, hogy a felnőttek nem hazudnak. Még talán az sem igaz, hogy mindent értenek. Bizonyára ez sem igaz. Bár lehet, hogy vannak néhányan, akik nem hazudnak. Apa egészen biztosan nem hazudik, és mindent ért. Egészen biztosan...

Azután játszani kezdtek. A kisfiú újra tolni kezdte a vonatot a sínen, s időnként jelezte a lánynak, hogy füttyüljön. De hamar meguntta ezt a játékot. Érezte a lány lelkesedésének hiányát. És a füttye sem volt olyan, mint az igazi vonatfütty. Az ablakon beragyogó napfény felé pillantott. — Menjünk sétálni — ajánlotta váratlanul.

— Nem lehet. Tegnap a torkod fájt.

— De most nem fáj. Már elmúlt. Menjünk el.

— Apád azt mondta, ma még nem mehetsz ki.

— Nem fogja megtudni... Csak egy kicsit menjünk ki. Utána mindjárt visszajövünk.

— És ha találkozunk vele az utcán? Vagy ha valaki megmondja neki, hogy látott bennünket?

— De én sétálni akarok menni — makacskodott a gyerek. Érezte, hogy az előbbi kérdések megingatták magabiztosságának alapjait, de nyafogva egyre csak ismételte: — Sétálni akarok.

A lány megfogta, maga felé fordította, és komolyan a szemébe nézett: — Na látod, erre mondják, hogy nem hagysz élni. Amikor a kisfiú szemébe kiülő csüggedt szomorúságot észrevette, enyhülten hozzátette: — Kiülünk az erkélyre, jó? Szép idő van, nem fogsz megfázni. Nézzük az autókat és az embereket. Annyi, mintha az utcán lennénk.

II.

— Szóval nem jössz? — hangzott letről a kérdés.

— Sajnos nem mehetek... Borzasztóan sajnálom.

— Kár... Pedig én azt hittem, hogy... — Az erkély alatt álló barna zakós fiú elhallgatott, csalódott, szomorú arccal nézett fölfelé. Innen felülről nézve alakja egészen megrövidült, csak válla és fölfelé fordított arca látszott jól; lábát majdnem teljesen elnyelte az aszfalt, testének árnyéka viszont éles fekete sávként, teljes hosszában rajzolódott ki a járda napfénytől majdnem fehér felületén, csak a fej táján tört meg, ott, ahol a ház falához ért. A kisfiú nem örült a barna kabátos megjelenésének; kellemetlen szorongás fogta el, lelkében ellenséges érzések kaptak lángra. Nem tudta pontosan, miért érez így, hiszen a barna kabátos sohasem bántotta, ellenkezőleg, a legtöbbször nagyon kedves volt hozzá, de azt, hogy ma is a lakásuk előtt megjelent, mégis valamiféle merényletnek érezte, olyasféle kísérletnek, amely őt önmaga előtt sem világos jogaiból kiforgatni készült. Azelőtt ezt nem tette, állapította meg magában duzzogva, azelőtt mindig csak az utcán csatlakozott hozzájuk, a parkban vagy néha a cukrászda közelében. Most pedig idejön, csak úgy egyszerűen, és el akarja hívni Zsuzsit, egészen természetesen tartva, hogy elszakítsa tőle. És Zsuzsi *el akar* menni, még ha azt mondja is, hogy nem mehet. Hiszen nyilván ő mondta meg a barna kabátosnak, hogy délutánonként náluk tartózkodik. És még ha nem is megy el vele, a fiú ezután majd mindennap eljön, hogy megzavarja a játékot és Zsuzsit elcsalja tőle. Nyűgös hangulata néhány pillanatra ismét a fekete bajuszost keltette életre, aki ott a tengerparton hozzájuk csatlakozott, hogy az anyját elrabolja. Ennek a fiúnak is éppolyan fekete bajusza lesz; egy kicsit talán nő is már az orra alatt. És majdnem ugyanúgy néz, mint ahogy a fekete bajuszos nézett az anyjára, a haja, az arcbőre barnája pedig egészen olyan, mint az övé volt. Minél tovább álldogált ott, testsúlyát hol egyik, hol másik lábára helyezve az erkély alatt, annál jobban szeretett volna valamit a fejéhez vágni.

— És nem jöhetnél a kis sráccal együtt? — kérdezte a barna kabátos hosszabb hallgatás után. — Valamivel elszórakozhatna ő is.

— Nem... azt sem lehet. Tegnap lázas volt, és az apja megtiltotta, hogy kivigyen. Még ide sem lett volna szabad kijönnie...

— Hát akkor... A viszontlátásra... Kár, hogy nem jöhetsz... Csak én leszek elárvult az egész társaságban. Rettenetesen sajnállak.

A lány szinte egyszerre sóhajtott meg nevetett is. — Hát még én téged... Meg magamat is. Szörnyen unom már ezt a dajkaságot... Nem is jönnek, de anya veszekszik velem. Azt mondja, ennyit igazán megtehetek a nagybátyámért. Lehet, hogy igaza van, de...

Szavai testébe hasító szűrős tüskékként érték a kisfiút. Agyában ismét felrémlett a három szó: „nem hagysz élni”. Néhány percig a torkában érezte a felfelé kúszó sírás keserűségét, szemét elfutotta a könny.

A barna kabátos közben lassú, tétova léptekkel távolodni kezdett, fejét lehajtva lépett be a járdát szegélyező ostorfák zilált körvonalú, napfénytől átluggatott árnyékába. Zsuzsi némán nézett utána; oldal-

ról az arcába pillantva a kisleány látta, hogy ugyanúgy birkózik a könyvekkel, mint ő. Szerette volna tudni, vajon a barna kabátos nem ugyanezt teszi-e, de aztán eszébe jutott, hogy az ilyen nagy fiúk már nem szoktak sírni. Bizonyos irigység fogta el, nagyon távolinak érezte azt az időt, amikor majd ő is le tudja győzni a sírást.

A lány türelmetlenül hátrasímitotta szőke haját, amelynek rendjét kissé megbolygatta az időnként játékosan nekilendülő szél, azután a kisleány felé fordult, aki arcát most ugyanolyan durcásnak látta, mint ebéd után, amikor megérkezett, de szeme kékeszöld szikrákat villantva, olyan furcsán-szépen csillogott, hogy megbántottságához egy kis szájalom is társult. — Ne sírj, Zsuzsi — szólalt meg vigasztalón, éneklő hangon, majd kissé komolykodva, mások hozzá intézett szavait idézve mondta: — Majd máskor elmész.

Zsuzsi apró, fehér metszőfogait mélyen rózsaszín alsó ajkába vájta. — Nem sírok, te kismajom... Csak hát olyan szép idő van, nekem meg itt kell maradnom veled, te pocok.

— Nem vagyok pocok.

— De az vagy. Kis pocok vagy, aki folyton rágja az embert.

— Nem vagyok.

— Na jó, mondjuk, hogy nem vagy az. — A lány kedvetlenül elfordult tőle, s újra a fiú után nézett, aki csak nagyon lassan távolodott, majd meg is állt, és cipője orrával kezdett piszkálgatni valamit a járda-szegély mellett. Azután újra felemelte tekintetét, és az erkély felé pillantott. A kisleány szerette volna, ha minél előbb eltűnik már, a legszívesebben letörölte volna a láthatárról. A lány váratlanul feléje fordult és átölelte, hangja hirtelen meglepően gyengédé vált, annyira, hogy bizonyos gyanakvást keltett benne. — Bandikám — hallotta a lány muzsikáló, kissé hízelgő hangot. — Ugye, te jó fiú vagy?

— Néha. De szeretek rossz is lenni.

— De most legyél jó. Engedd meg, hogy elmenjek egy kicsit. És ne mondd meg apukádnak este, hogy elmentem. Mindjárt visszajövök.

— Én is veled megyek.

— Nem lehet. Apukád nem engedi. Nem akarom, hogy véletlenül összetalálkozzunk veled.

— Ha én nem mehetek, akkor te sem mehetsz.

— Látod, milyen vagy?... Csak egészen kis időre megyek el. Éppen csak elkísérem egy darabig — folytatta Zsuzsi a rábeszélést, s a kisleány lassan már megingott belül; bár érezte, be akarják csapni, állhatatossága mégis megrendült, omlataggá lett, ellenkezése csupán vékony külső kéreggé vált, amelyet most már csak elbizonytalanodott ellenvetésekkel igyekezett megszilárdítani.

— De hát akkor én egyedül maradjak? — kérdezte tétova hangon, a lelke mélyén bujkáló félelemben kapaszkodva, miközben csontosodó önérzete megakadályozta, hogy a „félek” szót kiejtse száján.

De Zsuzsi kitalálta a benne motózó gondolatot. — Csak nem félsz egyedül? Egy ilyen nagy fiúnak már nem szabad félnie.

Ekkor megérezte, hogy legyőzték, levették a lábáról. Lelkében bizonyos méltatlankodás támadt: miért mondják neki, hogy nagy fiú, amikor ő nagyon jó tudja magáról, hogy kisleány, sőt azt is tudja, azok is annak tartják, akik nagy fiúnak nevezik. Már rég megfigyelte, hogy

a felnőttek hol kisfiúnak, hol nagy fiúnak mondják: ha például olyasmivel szeretne játszani, amit nem akarnak a kezébe adni, rendszerint azt mondják, „ez nem kisfiúnak való,” ha viszont sírni kezd érte, azzal torkolják le, „nahát, egy ilyen nagy fiú, és sír; nem szégyelled magad?”. Mindez nem ilyen világosan megfogalmazott formában, de ott feküdt a lelke mélyén, ugyanakkor azonban mégis nagyon szeretett volna nagy fiúnak látszani. — Nem félek — mondta.

— Hát akkor engedj el. Mindjárt visszajövök, igazán nem maradok sokáig. Veszek neked csokoládét, ha most elengedsz, és egyszer majd, ha lesz pénzem, megveszem neked azt a nagy labdát, amit a múltkor abban a kirakatban láttunk.

A nagy labda gömbölyűn, fényesen, pirosan-sárgán gurult a szeme elé. — Igazán megveszed?

— Igazán. Csak nem most mindjárt. Majd egyszer, ha több pénzem lesz. De mindenképpen megveszem. Ugye, elengedsz?

— El... De ugye, nem maradsz soká?

— Persze hogy nem. Mondtam, hogy mindjárt visszajövök... Szóval nem mondd meg apukádnak?

— Nem mondom meg.

— És nem fogsz félni?

— Nem.

— Csuda remek kis srác vagy. — A kisfiún egy pillanatra bódult boldogság vett erőt, amikor Zsuzsi hirtelen magához szorította és megcsókolta a homlokát. Hangját nagyon erősnek érezte a füle mellett, ahogy a fiú után kiáltott: — Gyuri! Gyere vissza!

A barna kabátos már elég messze járt, de a kiáltásra hátranézett, majd a lány kezének hívó mozdulataira futva megindult visszafelé. — Mi van? — kérdezte, amikor újra az erkély alá ért.

— Mégis megyek. Megegyeztem a klappeccal — mondta a lány, és kicsit megcsípte a kisfiú arcát. Beleegyezett, hogy egyedül maradjon egy kicsit, és nem árulja el az apjának. Rögtön lerohanok... — Hirtelen felugrott és befelé indult a szobába. A szelesen odavetett „visszlát Bandi” már csak a becsukódó erkélyajtó mögül jutott el a kisfiú füléhez, aki miközben hallotta a lakásajtó csapódását és az egyre halkuló sietős lépéseket lefelé a lépcsőn, két könyökével az erkély korlátjára támaszkodva, állát két tenyerébe nyugtatva a lent várakozó barna kabátosra nézett, aki örömtől elszélesedő mosollyal tekintett fölrá. — Szóval igazán nem mondd meg az apádnak, hogy Zsuzsi itt hagyott egy kis időre?

A kisfiú csak a fejét rázta.

— No mi az, haragszol rám?

Bandi most sem válaszolt; továbbra is szótlánul tagadást jelzett, közben barátságtalanul összeszorította száját.

A barna kabátos még mindig mosolygott, fehér fogai élesen váltak ki barnás arcbőréből. Zsebébe nyúlt, és egy kis csomagot vett elő. — Fogd — kiáltotta, és a zacskó száját erősen összeszorítva felhajította a kisfiúnak, aki azonban nem tudta elkapni, úgyhogy a kerek, kemény cukorkaszemek szerteszet gurultak az erkély betonján. Lekuporodott, hogy összeszedje őket. Örült a cukornak, de ugyanakkor valami homályos sejtelem vibrált benne, hogy lekenyerezték. Lentről Zsuzsi ne-

vetését hallotta, amely most szinte ugyanolyan volt, mint az anyjáié, amikor ott a tengerparton a fekete bajuszossal beszélgetett. Fel sem nézett, amikor a távolodó pár lépéseit hallotta; a szájában olvadó cukor édessége elnyomta a még bizonytalanul bujkáló csalódottság keserűségét. Megeszi egyszerre az egész zacskót, gondolta elégedett daccal, miközben az első szemet ropogtatta. Semmit sem hagy belőle Zsuzsinak. Vegyen neki másikat a barna kabátos, ha akar...

III.

Egyedül maradt az erkélyen, néhány percig a kilátásba helyezett nagy tarka labda ragadta meg képzeletét, annyira, hogy szinte teljes valóságként jelent meg előtte. Láta, amint nagyokat ugrik az aszfalton, vagy a strand homokjában gurul, sőt szinte tapintani vélte, tenyerével tisztogatva róla a szűrős homokszemeket. Egy-két másodpercig egészen közelinek érezte azt a pillanatot, amikor majd valóban a kezébe veheti, de aztán emlékezetébe ötlött Zsuzsi ígérő mondatának egy része, „ha lesz pénzem”, s az előbb még oly tiszta, tapintható kép rögtön a jövő bizonytalan, halvány sejtelmévé sápadt. Nem mondta, mikor lesz pénze, gondolta kissé elkeseredve, s ha akarja, mindig azt mondhatja, hogy nincs. A másik ígérlet, a csokoládé nem tudta különösebben lázba hozni: az elropogtatott cukorkaszemek gyors egymásutánban váltakozó málna-, narancs- és citromíze egyelőre kielégítette; gondolatai a jövő reményeiről, és előre sejtett csalódásairól fokozatosan ismét a jelenre siklottak vissza, amíg csak teljes tudatossággal szembe nem került a kérdéssel: „és most mit csináljak?” Egyszerre sajnálni kezdte, amiért oly könnyen elengedte Zsuzsit és a délutáni játék lehetőségét bizonytalan ígéretekre cserélte föl. Elszontyolodottnak érezte magát, új, még soha nem játszott játékok izgalma után sóvárgott, de semmi sem jutott eszébe, ami igazán felvillanyozta volna. Kis ideig még az utcát, az időnként elsuhanó autókat és a felfeltűnő járókelőket nézte minden különösebb érdeklődés nélkül, aztán mély, öreges sóhajtással felkelt és bement a szobába. Leguggolt a kisvonat mellé, néhányszor körültolta a sínpályán, de aztán elment a kedve tőle, ugyanúgy, mint ólomkatonáitól, kisautóitól, építőkockáitól és játékpólca többi kincsétől. Később a dívány sarkában heverő macskóját vette föl, de azt is rögtön félredobta. Valami egészen másra vágyott.

Egyedülléte arra csábította, hogy valami tilos dolgot kövessen el, anélkül hogy tudta volna, mi is lehetne az. Elhatározta, kinyitja a szekrényt és abban kotorászik; úgy gondolta, bizonyára talál valamit, amivel elszórakozhat. A kulcs egészen könnyen fordult meg a zárban, a szekrényajtó halk nyikordulása azonban kissé megrémítette: néhány pillanatnyi időre volt szüksége, hogy ráeszméljen, senki sem érheti tetten. A kiáradó enyhe naftalinszagot kellemesnek találta. Apja vállfákon lógó öltöneyei és kabátjai csak a szekrény egyik felét töltötték meg, míg másik fele üresen tátongott; jól emlékezett, abban a részben azelőtt az anyja ruhái voltak, némelyiknek még színét, tarka mintázatát is maga elé tudta idézni; hiányukat — annak ellenére, hogy

ez nem volt meglepetés számára — bántónak és elszomorítónak érezte; a sötétszürke, barna és fekete szövetrohák színe nyomasztólag hatott rá. A szekrény fenekén, a lelógó ruhák alatt mindenféle tárgy hevert rendetlen összevisszaságban: főleg különféle kerek és négyszögletes dobozok, valamint apja egy kalapja és aktatáskája; mindkettő régi volt, mostanában már egyiket sem használta. A kalapot próbaképpen fejére tette: egészen a füléig szaladt le, és szemét is majdnem teljesen eltakarta, úgyhogy rögtön le is tette; úgy találta, mintha valami kellemetlen, kissé zsíros szagot árasztana. Azután a dobozokat kezdte nyitogatni; maga sem tudta, miért, valahányszor újabbat vett a kezébe, mindig izgalom fogta el, titkos remény járta át, hogy valami csodálatos, eddig még teljesen ismeretlen holmit talál benne. De erre hiába várt: egyikben egy csomag vattát, egy másikban pedig különböző apró fémtárgyakat, régi kulcsokat, egy ócska körömvágó ollót, egy törött nyelű zsebkést és néhány csavart meg szöveget talált. Egy ideig ezekkel babrálgatott.

Mialatt a szekrényben kotorászott, valami furcsa, titkos kis remény élt benne, hogy hátha anyja holmijából is talál valamit, s amikor mélyen, egészen a szekrény hátsó falánál az esernyőt megtalálta, úgy üdvözölte, mintha csakis ezt kereste volna, holott egyben meglepetést és csodálkozást váltott ki belőle, hogy itt találta. Fogalma sem volt, hogy anyja itt felejtette a kis kockás ernyőt. Töprengve kezdte nézegetni: eltűnődött, vajon miért hagyta itt. Talán nem tetszett neki? Vagy csakugyan megfélekedett róla?

Néhány pillanatig ez foglalkoztatta; s mialatt az ernyőt kezében forgatva nézegette, gondolatai egészen az anyjára terelődtek. Szerette volna tudni, mióta van távol tőle, hány hónap és év telt el azóta, hogy utoljára látta, de erre nem tudott magának határozottan válaszolni, sőt azt is érezte, nem tudja pontosan, mennyi ideig tart egy hónap vagy egy év. Majd megkérdezi Apát, ő bizonyára egész pontosan tudja. Bár igaz, Apa nem szereti, ha Anyát emlegeti. Ezt ugyan nem mondta, de ő látja rajta: ilyenkor furcsán keskeny lesz a szája, és a homlokán megfeszül a bőr. Nem, nem kérdezi meg Apát, inkább Zsuzsit, valószínűleg ő is tudja. Ő mindössze annyit tud, hogy nagyon régen nem látta Anyát. Amióta elment tőlük, csak egyszer találkozott vele: egy napon eljött érte, elvitte és néhány (hol kevesebbnek, hol többnek tűnő) napig magánál tartotta. Emlékszik, Apa egészen könnyen odaadta, úgy látszott, mintha előre tudta volna, hogy Anya érte jön és magával viszi. Nem ellenkezett vagy veszekedett, csak éppen alig szólt Anyához, s azt a néhány szót, amit mondott, tompán, fakó hangon intézte hozzá, neki pedig csak annyit mondott, egészen halkán: „Hát aztán jól viseld magad”. Azután vonatra szálltak és sokáig utaztak, majdnem annyi ideig, mint amikor a tengerre mentek, s amikor megérkeztek a városba, ahol Anya mostanában lakik, az állomáson a fekete bajuszos várta őket. Tulajdonképpen csak akkor értette meg, hogy ő vitte el az anyját tőle. A fekete bajuszos mindenáron barátságos akart lenni hozzá, rámosolygott, grimaszokat vágott és mindenféle vicces dolgot mondott, de ő azért sem nevetett. Amikor megkérdezte tőle, emlékszik-e rá, csak a fejét rázta. Pedig emlékezett, nagyon is jól. Mégis valamiféle különös gyönyörűséget okozott úgy tennie, mintha

nem emlékezne. És dacosan alig szólt hozzá, az anyja pedig mentette, „még nem szokott meg, de majd összebarátkoztok”. Erre megrettent, attól félt, ezentúl majd a fekete bajuszos lesz az apja, de továbbra is olyan maradt, amilyen az első perctől fogva volt, elhatározta, azért sem barátkozik össze vele. Hiába igyekezett megkedveltetni magát; az állatkertbe is hiába ment el velük, ott is mindent Anyától kérdezett. És egy este, amikor a fejét megsimogatta, ellökte magától, és a kezébe harapott; Anya ekkor megütötte, és sirva fakadt. Ettől kezdve vele szemben is mogorva volt, és kijelentette, haza akar menni Apához. Visszagondolva erre, bizonyos büszkeség töltötte el: különösen arra volt büszke, hogy a fekete bajuszos kezébe harapott; örült, hogy meg mert tenni, és hogy fáj a férfinak. Igaz, nevetett, de arcán mégis látszott a fájdalom. És egészen vörös lett, látszott, hogy a legszívesebben megütötte volna. Később elmesélte Apának, mit tett, de az semmit sem szólt, csak mosolygott, ő pedig megérezte, butaságnak tartja az egészet, s ez annyira fáj neki, hogy kitört belőle a sírás. Hát nem érti, hogy érte tette?

Az esernyő nyele túl hosszú volt, csak nehezen, több kísérlet után sikerült kinyitnia. Utána tréfásan, affektáló járással körülsétált vele a szobában; eközben valami filmrészlet jutott eszébe, amelyben egy kínai mandarin feje fölé egy szolga ernyőt tartott. Kedve lett volna a mandarint utánozni, de nyomban rájött, egyedül ez nem érdekes; ismét sajnálta, hogy elengedte Zsuzsit, ha itt lenne, ő tarthatná az ernyőt a feje fölé.

Azután az erkélyre lépett. Az ernyő és a mélyen a lába alatt húzódó utca annak az ejtőernyős verseny képét idézte föl benne, melyre az apja vitte el egyszer. Akkor egészen megbabonázták a magasban lebegő apró fehér gombák (apa mondta így: „ugye olyanok, akár a gombák?”), s mennyire csodálkozott nagyságukon, amikor földet értek. Meg azon, hogy olyan lassan lebegnek, úgyhogy aki leugrik velük, meg sem üti magát. Azután Apa megmagyarázta neki, azért van ez így, mert az ernyő belekapaszkodik a levegőbe... Vajon ez az esernyő is belekapaszkodna a levegőbe, ha leugrana vele?...

A lent húzódó utcát nézve mind érdekesebbnek és egyben lehetségesnek is találta az elképzelt ugrást. Egyszerűen csak át kellene másznia az erkély falán, s közben egyik kezével erősen szorongatni az ernyőt, azután zsupsz... és szépen leereszkedne az utcára. Hogy csodálkozna Zsuzsi, ha visszatérve nem találná a házban; el sem tudná képzelni, hogyan tűnhetett el, hiszen rázárta az ajtót és a kulcsot magával vitte. Bizonyára nagyon megrémülne. Ha sikerülne az ugrás, máskor is így szökne el hazulról, egyszer-kétszer éjszaka is, olyankor, ha a hold bevilágít az ablakon és nem tud aludni. Senki sem venne észre semmit, reggelre az ágyban találnák, nem is tudnák, hogy távol volt a háztól...

A kérdés, hogyan térne vissza a házba, csak pár pillanattal később vetődött fel benne, és rögtön halomra is döntötte valóságtól elszakadt ábrándjait. Elszontyolodva nézett le az árnyékoktól tarkított aszfaltra, amelyen pillanatnyilag alig néhány embert láthatott. A mélységet most ijesztőnek látta maga alatt. Úgysem merne leugrani, ismerte

be elszomorodva, Apa bizonyára még ki is nevetné, amiért ilyen butaság jutott az eszébe...

Amikor eszébe jutott, hogy Zsuzsinak hamarosan itt kell már lennie, ő pedig szanaszét hagyta a szekrényből kirámolt holmit, újra bement a szobába.

IV.

Bent sietve hajigálta vissza a szekrénybe a széthagyott tárgyakat, majd az esernyőt akarta összecukni, de sehogysem boldogult vele. Hiába küszködött, az ernyő ellenséges indulattal, álnokul, konok állatként állt ellen minden igyekezetének, úgyhogy végül is csüggedten a szekrény elé állította. Utána még néhányszor szorongó pillantásokat vetett rá; bosszantotta, hogy nem teheti vissza a helyére, s így szekrénybeli kotorászásának látható jele marad. Zsuzsi, ha visszajön, bizonyára megkérdi tőle, miféle ernyő ez és miért vette elő, neki pedig akkor Anyát kell emlegetnie. Semmi kedvet sem érzett ehhez, mert úgy sejtette, Zsuzsi valahogy lenézi Anyát. Az előbb, mikor azt mondta, „ahá, értem”, meg azt, hogy „hm, nem rossz”, furcsán csúfolódó volt a tekintete...

A szoba színeinek lassú sötétedésére csak később figyelt föl; egyszerre ráébredt, Zsuzsinak rég vissza kellett volna térnie már. Jól emlékezett a lány szavára, hogy mindjárt visszajön, és érezte, sokkal hosszabb idő óta van már távol, semhogy „mindjártanak” nevezhetné. Már igazán jöhetne, nem ilyen hosszú időre engedte el. A rádió tetején álló kis órára nézett: bár nem ismerte még ki magát egészen rajta, mégis tudta, amikor Zsuzsi elment, a mutatóknak egészen másképp kellett állniuk. Egy ideig a számlapot figyelte, a mutatók mozgását szerette volna szemmel tartani, de csak az apró másodpercmutató járását követhette; szeme elsősorban azon tapadt meg, figyelte, miként futja be egyik kört a másik után. De most már igazán itt kell lennie Zsuzsinak, ismételte magában újra, mert ha nem jön hamarosan, könnyen megtörténhetik, hogy Apa ér haza előbb. Igaz, ebből nem neki lenne baja, csakis Zsuzsinak, de mégsem szeretné, ha így történne, mert attól fél, Zsuzsi összeveszne Apával és nem jönne többé, Apa pedig talán valami csúnya öregasszonyt fogadna mellé. De nem, bizonyára mindjárt itt lesz, amíg a mutató háromszor körbemegy, biztosan megérkezik. Lehet, hogy csokoládét is hoz mindjárt...

A másodpercmutató azonban hiába futott körbe háromszor, négy-szer, sőt többször is egymás után, a lány ismerős, sebes lépései mégsem hangzottak föl a lépcsőn; az erkélyre is hiába ment ki, az utca egyik végében sem látta feltűnni alakját. A szürkület most már az utcán is szemmel látható volt; a nap eltűnt a magas háztetők mögött, és árnyképszerűvé varázsolta a kéményeket, az úttest aszfaltja kékes-szürkévé változott, s az ostorfák lombja közt lassan már gyülemleni kezdett a feketeség. A szél hűvösebbé vált, s az ég kékje fakó zöldesszürkére sápadt. A kisfiú bizonytalan szorongása lassan nyilvánvaló félelembe ment át: váratlanul torkon ragadta a gondolat, mi történne, ha Zsuzsi egyáltalán nem térne vissza többé. Hátha ugyanúgy elmegy

a barna kabátossal, mint Anya a fekete bajuszossal. Különös szorítást érzett mellkasában erre a feltevésre, amit most csöppet sem érzett lehetetlennek. Tapogató gyerekeszével is világosan látta, hogy a barna kabátos ugyanazt a szerepet tölti be Zsuzsinál, amit a fekete bajuszos az anyjánál, s ennél fogva azt is határozottan érezte, mindkettő ellenségének számít: céljuk, hogy elragadják tőle, akiket szeret. Minél tovább gondolkodott ezen, annál inkább úgy érezte, hogy körülötte az egész világ ilyesfajta ellenségekből áll, akiknek ő ki van szolgáltatva: a nagyobb fiúk néha el akarják venni labdáját, és a felnőtt férfiak elviszik tőle először Anyát, azután most Zsuzsit is... És lehet, hogy egyszer Apát is elragadja tőle valaki, hiszen ő is jöhetne már. Azt sem bánja, ha előbb jön haza, mint Zsuzsi, aki mivel ilyen hosszú időre egyedül hagyta, végül is megérdemli a sorsát. Úgy van; még ha előbb is jönne haza, akkor is elárulja...

Hogy a most már rohamosan sötétedő szobában mindjobban ránehezedő szorongást elűzze, elhatározta, felcsavarja a villanyt: de a kapcsolót nem érte el a földről, kénytelen volt egy székre állni. Ekkor azonban családás érte: hiába csavart egymás után többször is a kapcsolón, a várt bátorító fény nem árasztotta el a szobát. Rögtön sejtette, áramszünet van, bár még reménykedett, hátha Apa este a körténél oltotta el a villanyt. Felmászott az asztalra: a körte szilárdan állt foglalatában; meglázította, majd újra szorosán becsavarta, de a fény most sem gyulladt ki. Tanácstalanul állt, majd egyszerre dühös sírás fakadt ki belőle; azután lenyelve könnyeit, egy csúnya szót mondott, amit apjától hallott néha, főleg olyankor, ha áramszünet volt, őt azonban nyaklevessel fenyegette, amikor egyszer használta. Most egymás után többször is kimondta, egyre hangosabban, s közben minden alkalommal mindkét lábával egyszerre felszökken: valami különös gyönyörűséget talált ebben, holott egyáltalán nem ismerte a szó jelentését; eközben félelméről is megfeledkezett. Azután az ablakhoz ment, és az utcára bámult; a járókelőket nézte, de valahogy úgy, mint aki már teljesen lemondott arról, hogy felfedezze közöttük, akiket vár. Valahogy semmiben sem érezte már biztosnak magát; úgy rémlett neki, minden kiszámíthatatlanná vált, mindenki becsapta: Zsuzsi, Apa, a villany egyaránt cserbenhagyta, semmire sem számíthat, semmit sem tudhat biztosan. Azt sem tudhatja, igazuk van-e azoknak, akik azt mondják, nem kell félni a sötétben, meg hogy boszorkányok, sárkányok, varázslók, óriások csak a mesékben léteznek. Nem tudhatja, nem tűnik-e elő bármelyikük is a sötétből kibontakozva éppen a következő pillanatban. Néha óriási szemeket, kitáruló hatalmas szájakat, vi-csorgó fogsorokat látott foszforeszkálni a sötétség fekete bársony hátterén. Nagy titokzatos fehér lepkék lebegtek nesztelenül verdeső szárnyal, kísértetiesen közelítve az arca felé, de ha ilyenkor az ablak irányába pillantott, egyszeriben semmivé váltak. Később azonban újra vissza kellett fordulnia a szoba legsötétebb sarka felé, és megnézni, ott vannak-e még. Azután arra gondolt, mi lenne, ha az erkélyről egészen váratlanul beugrana egy tigris. Csak úgy, egyszerűen beugrana, leheveredne elébe a szőnyegre és nézne rá zöldesen villogó szemével, ő pedig csak várna, egyre várna, hogy most mi lesz. Annyira élesen és tisztán képzelte el a vadállat megjelenését, hogy fogai összekoccantak

a félelemtől, de ugyanakkor egy kis csalódást is érzett a gondolatra, hogy hiába vár rá. Később más, a valósághoz közelebb eső félelem ejtette foglyul: ráeszmélt, nem tudhatja, nem kezd-e el váratlanul égni a ház, nem jelenik-e meg hirtelen a szoba valamelyik sarkában egy pici sárga láng, amely fokozatosan növekszik egyre gyorsabban, lidérces hangtalan lobogással. Többször úgy rémlett, látja is már, mégis tudta, hogy képzelődik. Tekintetét elfordította a szoba sötétjétől, s elhatározta, nem is fordul hátra többé. Azután újra sírni kezdett, ezúttal nem dühösen, hanem elárvult szomorúsággal, halkan vinnyogva, mintegy élvezve az arcán végiggördülő könnyek melegét. Egyedül hagyták, végleg, egészen egyedül...

A zsillettpenge, amelyre az ablakpárkányon céltalanul matató keze bukkant, valamennyire megvizsgáltta. Óvatosan vette föl, tudta, két rövidebb végén nem éles. Rozsdás régi penge volt, nyilván az apja felejtette ott az ablakpárkány sarkában, de mégis valami „új” dolog, amivel elbabrálhat, amíg a különös varázslat meg nem törik, amíg nem történik valami végre. Először az ablakpárkányt kezdte vele farigcsálni; bár tudta, a végén ki fog kapni ezért, az ezzel kapcsolatos félelmet nem találta annyira elviselhetetlennek, mint az ijesztő rémképektől való rettegést. Azután a szekrény közelébe letámasztott, homályosan sejlő esernyőre esett a tekintete, majd maga sem tudva, hogyan támadt ez az ötlete, hozzálépett és a zsillettpengét a kifeszített tarka selyemhuzat széléhez érintette.

A hatás meglepő volt: az ernyő anyaga majdnem önmagától vált szét a papírvékony acéllemez előrenyomuló éle előtt, s közben valami varázsosan sercegő-ropogó hangot hallatott, olyasfélét, hogy *prakk-prakk*, ami váratlanul fellelkesítette. A következő pillanatban megrémült: tudta, most olyan megengedhetetlen dolgot követett el, ami sokkal súlyosabb, mint az ablakpárkány összefarigcsálása. A selyem végérvényesen, visszavonhatatlanul elhasadt, többé semmi sem forrasztja össze. Úgy határozott, nem folytatja ezt a játékot. Ismét megpróbálta összecukni az ernyőt, de újra kudarcot vallott, ezért csak úgy fordította, hogy a szakadás a padló közelében legyen; abban reménykedett, így talán nem veszik észre. Eltávolodott az ernyőtől és megpróbált erőszakkal másfelé nézni.

De a játékot nem tudta abbahagyni, a selyem hasadásának hangja teljesen rabul ejtette képzeletét. Volt benne valami, ami szorongást, félelmet, elhagyatottságot, mindent feledtetett. Váratlanul ismét azon kapta magát, hogy remegő kezében tovább nyomul előre a zsillettpenge. *Prakk-prakk*, a selyem újra továbbhasadt, a hang kellemes borzongással töltötte el, de ugyanakkor valami reményvesztettséget is érzett, amiért képtelen furcsa szenvedélyének ellenállni. Úgy rémlett, valami titokzatos erő kényszeríti, hogy tovább vágja az anyja ernyőjét, amely tudomása szerint az egyetlen tárgy volt, amelyet itt hagyott. Pedig lehet, hogy egyszer eljön érte, és magával viszi. Hátha szüksége lesz még rá. De mindegy, miért nem vitte el *akkor* magával, miért felejtette itt? És miért ment el egyáltalán? Azt hiszi, törődik ő az esernyőjével, amit itt felejtett? Semmi köze hozzá... *Prakk-prakk*, a csodás

hang egyre tovább csábította. Csak jönne már valaki, hogy abba tudja hagyni, mert így mit csinálhatna mást? Mit tehetne, ha itt hagyják egyedül, kiszolgáltatva a sötétségnek. Prakk-prakk-prakk, csodálatosan szakad ez az ernyő, prakk-prakk, mintha *akarna* szakadni. Mintha nem is ő vágná, hanem az futna neki a zsilteppengének.

„Munkájának eredményét” a váratlanul kigyúló villanyfény mutatta meg egészen. Hunyorgó szemével látta, hogy az ernyőn több helyen is, kisebb-nagyobb háromszög alakú hasadások ásítanak rá. Rögtön látta, bárhogyan is forgatja az ernyőt, nem tüntetheti el őket. Úgy tetszett, mintha gúnyos kis manókként a szemébe kacagnának, és vigyorogva ismételnék: „Hipp-hopp, itt vagyunk, itt is maradunk; bármit is teszel, nem tüntethetsz el minket...”

Páni félelem vett erőt rajta. Ez már nem a titokzatos hatalmaktól való rettegés volt, hanem a nagyon is valóságos következményektől való félelem. Néhány pillanatig eszeveszett menekülési vágy fogta el, szeretett volna eltűnni a szobából, szerteillanó füstként elpárologni, és elkerülni valahová messze, nagyon messze, hogy ne találják meg soha többé. Egy percre újra felmerült benne a gondolat, hogy az esernyőt ejtőernyőnek használja és leugrik az erkélyről, azután más megoldást próbált keresni. Tisztán látta, hogy az volna egyetlen menekülési lehetőség számára, ha el tudná tüntetni az ernyőt. Ha összecsuhatná és visszatehetné a szekrénybe, ott nagyon soká nem venné észre senki, és ha egyszer mégis előszednék, már senki sem gyanítaná, hogy ő okozta a szakadásokat...

Újra megkísérelte összecsuksni, de most sem sikerült. Közben lépéseket hallott felfelé közeledni a lépcsőn; rémülten ismerte föl apja cipőjének csikorgását. Bár tudta, hogy minden hiába, mindennek vége, sírva, dühös könnyekkel a szemében, egyre hevesebben rángatva mégis tovább birkózott az esernyővel, amely gyilkos könyörtelenséggel továbbra is ellenállt, mint valami makacs, gonosz élőlény, amely kérlelhetetlenül elhatározta, hogy a vesztere tör.

Mikor apja magas alakja az ajtóban megjelent, olyannak látta, mint eddig még sohasem. Fenyegető óriásként magasodott előtte, ő pedig úgy érezte, egészen parányivá, szinte láthatatlanná válik.

EGYSZER S MINDENKORRA

Burány Nándor

A televízió műsorát nézem. Este van. A képek visszaröpitenek az időben. A harmincas évek elején vagyunk. Az apám, anyám jut eszembe, olyan idősök voltak akkor, mint most én. Azóta a második harminc év is elmúlt az életükből. Csupa előkelőséget mutat a képernyő: tárlatok, hangversenyek, táncok, utazások, nyaralóhelyek. Érdekes. Jó műsor. De nem tudom nézni. Elszorul a torkom. Hol voltak ők akkor ettől a képernyőn pergő világtól, s hol tartanak most, harminc év után? Mit kaptak a kultúrából, a kultúrának a földön olyan fantasztikus mértékben felgyülemlett értékeiből? S mit kaphatnak ezután? Történelmi, gazdasági, társadalmi tényezők játszottak közre, évszázadokra visszanyúlhatnak az okokat kutatva. Magyarázatot találhatnánk, de megnyugvást, beletörődést bajosan.

Pedig egyszer le kell számolni a gondokkal, meg kell szabadulni a fájdalomtól, meg kell határozni a lehetőségeket, meg kell szabni a kereteket, a józan ész alapján kell megvizsgálni, hogy a mostani, a való körülmények között, mai erőnkkel mire vagyunk képesek. A siránkozás, a meddő szomorkodásba való menekülés itt nem segít. De elég-e ezt így leírni, megállapítani? Vannak olyan pillanatok, amikor a józan ész nem tud felülkerekedni a fájdalmakon, amikor hiába ismételtetjük magunkban a mindenképpen elfogadható tárgyi okokat, nem tudunk beletörődni, hogy sokaknak oly kevés jutott azokból a művészi értékekből, amelyek megnevesíthették, emberibbé tehettek volna a hétköznapokat.

Örökös gond, bizonytalanság, a szárazságtól, fagytól, árvízről vagy a vésztől való függőség. Napi nyolcórás munkaidő helyett néha tizen-nyolc-húsz óra. Látástól vakulásig. S még tovább. Vasárnap? Pihenés, szórakozás helyett: heremarkozás, fattyazás, babszedés meg más efféle,

valami különös ranglétra szerint vasárnapnak minősített munkák. Mozi, színház, kávéház? Se idő, se kedv, se pénz... Otthon a jószág. A disznók vasárnap délután is ordítanak, a tehén is bög, a tyúkok is odasereglenek a saroglya elébe, ha nem etetik, itatják meg őket időben. Rozoga csigás kúton hányszor kell naponta telehúzni a vályút. A disznóólból, az istállóból a trágyát is ki kell hordani. S mindez még nem elég. Sőt nagyon kevés. Szerencse is kell hozzá. Jócskán. S még úgy sem elég. Nehéz, fárasztó, piszkos munka. Hogy kellene a fürdőszoba, az egészséges lakás! Hol a jégszekrény, a folyó víz, az emésztőgödör? Csak a rengeteg légy mindenütt, hogy kiverik az ember szemét.

Nem új dolog. Nem ismeretlen. De újonnan fáj, újonnan nyugtalanít. Megint a zárszámadás: kétszer harmincévi bizonytalanság. S most: a nyugdíj megint bizonytalan? Peregnek a percek, peregnek a televízióképek. Este van, s tudom, hosszú lesz az éjszaka.

Sokszor visszatérek, kénytelen vagyok visszatérni ehhez a motívumhoz. Nem tudok teljesen megszabadulni tőle. Büntudat? Aligha. De kínzó érzés, hogy íme, semmit vagy nagyon keveset tehetsz. Hány ezren, százezren vannak, rettenetesen sokat dolgoztak az életben, kimerültségig lépkedtek az eke után a barázdában, és nem érik meg, hogy fürdőszobájuk legyen, pedig nagyobb szükségük lenne rá, mint nekem, hogy mindennap megfürödjének, hogy néha augusztusban a tengerpart szépségeiben gyönyörködjenek. Muszáj túlnézniük szülőfalunk határain, és nem nehéz meglátni, hogy amilyen nehéz, olyan elmaradott ez a termelési mód világviszonylatban. Kevés a gép, kicsi a jövedelem. A megoldás általában ismert, idő kell hozzá, s amíg az az idő eljön, amíg a mezőgazdaságban is teljes lesz a nagyüzemi termelés, hány nemzedék törődik még látástól vakulásig? Talán nem is sok. Talán sokkal gyorsabban megy majd a változás, mint ahogy sejtjük. De nem jogos-e a kérdés még akkor is, ha csak egy ember, egyetlen élet sorsára vonatkozik?

A gazdasági fejlődésünket, életszínvonalunk háború utáni alakulását bemutató adatok és elemzések lényegében igen kedvező képet nyújtanak. A változás ezek nélkül is kézenfekvő, szét kell csak néznünk, össze kell csak hasonlítanunk akár a tíz évvel ezelőtti állapotokat a maiakkal, s világos lesz a helyzetünk. De az átlagok és a szemlélődés alapján kapott, a felszínesség veszélyét magában rejtő képet mégsem tarthatjuk eléggé megbízhatónak. Csak kiindulópontul szolgálhat az alaposabb kutatáshoz, amely aztán az egyes konkrét esetekben az átlagostól eltérő, sőt néha azzal ellentétes képet, fejlődési irányzatot is kimutathat.

Tavaly a születésnapjaimat fogadva Tito elbeszélgetett a munkaközösségek és fiatalok küldötteivel. Itt jegyezték fel az újságírók ezeket a szavait is: „Az élet eljár — és erről nem szabad megfeledkezni. Meg kell néznünk, milyen mértékben... tudunk továbbra is építkezni, de nem azok életszínvonalának rovására, akik ma élnek és alkotnak. A szocializmus nemcsak a jövőre, de a jelenre is érvényes... Azt hiszem, igazatok van. A mai nemzedéknek is joga van a szocializmushoz.”

Rokonszenves ez a humánus álláspont. Valóban: ki és milyen alapon követelhetné a mai nemzedéktől, hogy nélkülözések és lemondá-

sok árán a következő nemzedéknek teremtsen jobb életet, amely éppen azokat illetné meg, akik építik, és olyan mértékben, ahogy építik. Mindez rendkívül logikusnak, egyszerűnek tűnik, de mint ahogy az általános igazságokkal lenni szokott, az életben való konkrét megvalósulása már sokkal bonyolultabb.

Miről van tehát szó? Még mindig fejletlen mezőgazdaságunk, iparunk, közlekedésünk, a lakosság és a gazdaság összetétele még mindig kedvezőtlen. Gyors változásra van szükség. A gyors változás, a nemzeti jövedelem lényeges növelésének előfeltétele a mezőgazdaság gépesítése, az ipari termelés további fokozása. Mindehhez pénz kell, nagyon sok pénz, amit a nemzeti jövedelemből kell elvonni. Hogy növeljük a holnapi életszínvonalat, a maiból veszünk el valamit. De meddig, és mikor ér ide az a holnap? S aki azt meg sem éri? Vagy egyszerűen: az ember csak egyszer lehet húszéves! Ismert megállapítások, ismert kérdések. Az optimális arányokat kell megtalálni, a mai ember igényei és a holnap iránti kötelezettségek közötti egyensúlyt. S nem általában, nemcsak világ- vagy országos viszonylatban. Hiszen annyira eltérők az egyes vidékek fejlődési lehetőségei, körülményei, öröklött adottságai.

Létfontosságú döntéseket kell hozni. De lehet-e eléggé tárgyilagosan, s mégis eléggé rugalmasan dönteni, ha millió szempontra kell ügyelnünk. Mert állandóan a változásokhoz kell igazodnunk, a döntéseket nem lehet mereven alkalmazni. Ami egy adott esetben helyes és igazságos, a megváltozott körülmények között már nem az. Más szavakkal: ha például egy elosztási szabályzat jelen esetben jó, minden érdekeltnak megfelel, és igazságosan szabályozza a javak elosztását, lehet, hogy egy év múlva már nem lesz megfelelő, mert esetleg egy embercsoportnak lehetővé teszi, hogy nagyobb mértékben részesüljön az anyagi javakból, mint ahogy munkája, erőfeszítése alapján megérdemelné. Meg kellene hát változtatni a szabályzatot, de kinek, hiszen az előnyös helyzetbe jutott csoportnak éppen az az érdeke, hogy a régi maradjon érvényben, s így megőrizze kiváltságos helyzetét.

Haladó erőkről szoktunk beszélni, gyakran hangoztatjuk szerepüket, kétségtelen, hogy jelen is vannak, de az is biztos, hogy hatásukat meghatározza, hatáskörüknek keretet szab a rajtuk kívül álló, tőlük (majdnem?) függetlenül létező anyagi valóság.

Nagyon eltávolodtam a televízió képeitől, az elsőnek felvillant gondolattól? A kínzó kérdések szakadatlanul üldözik az embert. S ha saját tapasztalatai, emlékei között hiába kutat, másokhoz fordul, könyvek, tanulmányok segítségével próbálja magát megnyugtatni, mások tapasztalataira támaszkodik.

Nemrég olvastam valamelyik külföldi folyóiratban, hogy általában az átmeneti korszak gazdaságára, a fejlődő, az iparosodás útjára lépett országokra jellemző, hogy nagy különbségek vannak az emberek életszínvonalában, kereseteiben. Ez a fejlődés egy szakaszának a velejárója, amely a társadalmi berendezéstől függetlenül jelentkezik. Per-

sze a társadalmi rendszertől függ aztán, hogy ez a jelenség milyen formában, milyen élességgel jut kifejezésre és milyen következményekkel jár az emberek életére. A szocializmust építő társadalmak (némelyek szerint) úgy segíthetnek a fejlődésnek ebben a szakaszában nehéz körülmények közé jutott polgáraik helyzetén, hogy különféle költségvetéseikben jelentősen megnövelik a szociális juttatásokra szánt összegeket. Az így félretett anyagi javakból aztán csak azok részesülnének, akiknek gazdasági és egyéb törvényszerűségek folytán nem jutna elegendő vagy csak szűkösen futná az életminimum biztosítására.

Lehet, hogy ez nem rossz elgondolás. Persze mindenképpen csak átmeneti jellegű kell legyen, hiszen a gazdasági élet fejlődésével, a nemzeti jövedelem növekedésével a legalacsonyabb személyi jövedelmek is elérik azt a szintet, hogy nem lesz szükség még külön szociális juttatásokra is. A gazdasági életben végbemenő strukturális változások folytán ugyanis bizonyos gazdasági ágak, vállalatok termelése rohamosan fejlődik, másoké csökken, vagy teljesen fölöslegessé válik. A csökkentett termelésre, illetve a megszüntetésre ítélt vállalatokban dolgozó munkások egy része tehát ideiglenesen munka nélküli lesz. Némelyek átképeztetik magukat és máshol helyezkednek el, mások, alighanem az idősebbek, már nem vállalkoznak erre. A termelésből ideiglenesen kiszorult szakmunkásokat szakképzetlen fizikai munkásként bajos lenne alkalmazni.

Mi legyen hát velük? Önhibájukon kívül kerültek kedvezőtlen helyzetbe. Becsületesen dolgoztak, s mihez kezdjenek most, a nyugdíjig még hátralevő években. A kérdésre akkor is nehéz válaszolni, ha általánosan vetjük fel, de mennyivel nehezebb, ha tudjuk, hogy ahány ember, annyi sajátos sors, annyi megoldás kellene. Megint csak átmenetileg persze.

Most sem szeretnék igazságtalan lenni. A múlt hónapban voltam a Pannónia birtokon. Egy dolog ragadott meg mindenekfelett: az emberrel, a munkással való törődés nyomát látni mindenütt, ezt tartják a legfontosabbnak. Nemcsak a kereset jelenti az ember munkájának gyümölcsét: a hizlaldát, ahol állítólag húsz-harmincezer disznót is hizlalhatnak, teljesen automatizálták. A piszkos, nehéz munkához itt az embereknek nem sok közül van. Önműködő az etető, itató, s ha kell, naponta felmossák (vízvezeték, gumicső) az ólakat.

Ott van helyben a góré, a daráló, a keverő. A munkások a környéken lakkak, s nemcsak hogy a központban, az igazgatósági épületben korszerű étterem nyílt, új lakások épültek a sertésfarmon. S ami még ennél is több: a farmot bekerítik, s a bejáratnál fertőtlenítőt és fürdőt építenek, hogy aki munkája végeztével hazaindul, előbb megfürdhessen, lemoshassa magáról a verejtéket, átöltözhessen, s aztán úgy menjen otthonába, mint például a kábelgyári vagy a gépgyári munkás.

Ez már nagy dolog, s ha nincs is minden birtokon, olyan eredmény, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A kikindai birtok — a minap jártam ott — tanyáin sem számít csodának a televízióantenna. De még ennél is meglepőbb, már szinte valószínűtlenül hangzik, hogy a munkásoknak csupán mintegy tíz

százaléka szakképzetlen. Ugyanakkor Zombor legnagyobb fémfeldolgozó üzemében sokkal rosszabb a munkások szakképzettségi összetétele. Az ilyen, egyelőre szokatlan arányok az elmúlt néhány év eredményei. Nehéz lenne megmondani kimerítő tanulmányozás nélkül, miért vannak olyan jelentős eltérések az egyes birtokok, sőt ezeken belül az egyes részlegek termelési eredményei, a munkások keresetei és életkörülményei között. A tárgyi tényezők nyilván közrejátszanak, de nem szabad kétségbevonni az embereket, a kétkezi munkások és a vezető szakemberek szerepét.

Hiába minden. Ne sorakoztassuk tovább az érveket és ellenérveket. Valóban fölösleges is lenne, hogy saját magamat meggyőzzem. Tisztában vagyok a lehetőségekkel, azok határaival is. Ismerem a magyarázatot. De úgy látszik, ez mégsem elég. A józan ész nem elég. Semmilyen argumentum sem. Egyszerűen embertelenség lenne bele nyugodni abba, hogy ez is, az is elmegy, anélkül hogy igazán emberi életet élhetett volna. De nem élhetett. Az ő, a te, az én hibámon kívül. Hiszen: „Olyan elemekből építünk, amelyeket a régi társadalomból örököltünk. Olyan környezetben építjük a szocializmust, amelyben az emberek még mélyen magukban hordják a múlt bélyegét, kisparaszti, kisiparosi, kereskedői mentalitásukat. Az értelmiség jórészt még mindig polgári és kispolgári környezetből való. Ez megnehezíti és bonyolultabbá teszi a feladatot.” (Dr. Aleš Bebler.) Ezt is tudjuk, de talán nem eléggé. Újra el kell olvasni. Meg kell győződni róla, vajon más is így gondolja-e, valóban így van-e. Közösen talán könnyebb a valósággal való szembenézés, a megoldás megtalálása. „A régi falusi kötelek menthetetlenül szakadoznak, a rég múlt falusi közösségek nosztalgikus emlékei meg csak erősítik a kétségbeesett elveszettség érzését a rideg aszfalton.”... „Elég volt már abból, hogy mint a strucc, homokba dugjuk fejünket. Keveset segített rajtunk az az optimista realizmus, amely rózsákat látott ott, ahol még csak a krumpli és ilyesmik virágoztak. Hízelegni ennek a világnak, azt jelentené, mint öndestruktív szundikálásba ringatni magunkat akkor, amikor az élet felmérhetetlen lehetőségekkel terhes...” (Dr. Ivo Supek.)

Erkölcsi kérdések. Az embernek a társadalomhoz és önmagához való viszonyulása. Magas fokú felelősségérzet mások és önmagunk iránt. Az ember még „sosem volt ennyire kénytelen az egész föld polgárának érezni magát”.

Amíg mindenki eljut eddig az érzésig, addig még sokkal egyszerűbb, de sokkal fontosabb életkérdéseket kell megoldanunk, hogy az embereknek legalább a reménye megmaradjon: talán mindenki eljut odáig...

Egy televízióműsorból indultam ki, kimondottan szubjektív élmény lendített e körútra. Nincs is szándékomban, hogy különösebb objektivitást tulajdonítsak az itt felvetett kérdéseknek és megállapításoknak. Írás és olvasás közben magam is rájöttem, sokszor sántít az okfejtés, vagy túl általános, vagy nagyon véletlenszerű a meg-

indokolás. Egyszerűen csak le akartam számolni illúziómmal és kétegyemmel, amelyek árnyékként kísérnek, bántón nyugtalanítanak.

Hova jutottam? Egyszerűen mégis bele kell nyugodnunk, hogy nem lehet átugorni a történelmi szükségszerűségeket és törvényeket. A fejlődésnek megvan a maga útja, üteme. Ezer évet nem lehet egy évtized alatt behozni gazdasági, kulturális és erkölcsi téren.

Szólamok, közhelyek. Hogy lehetnek meggyőzőek? Ha tudom és értem is, hogy mi van mögöttük, szánalmasan vagy nevetségesen pislog bennem valami remény, hogy talán mégsem vagyok ennyire gyámoltalan, kiszolgáltatott, hogy talán mégis tudok valamit (lényegeset, jelentőset, nagyot, hasznosat?) tenni. Reménytelen remény? Hasznos haszontalanság?

Egyszer s mindenkorra? Nincs ilyen. Általánosságban könnyű lenne. De ha önmagunkról, érzéseinkről van szó, akkor az ember mégis erősebb tud lenni a sémáknál. Talán ezért sem árt, ha néha önmagunkból indulunk ki, így könnyebb a közhelyek között is megmaradni az emberi álláspontoknál, szükségleteknél, követelményeknél. „Ha csak egy pillanatra is megállapodnánk és megengednénk, hogy elámítson bennünket az, amit eddig elértünk, olyan időt veszítenénk el, amelyet aztán nem tudnánk egykönnyen behozni.

REGÉNYKÉP — NEGATÍVBAN

Bori Imre

I.

A tulajdonképpeni regénytéma ott van a számozatlan bevezető fejezetben, amelyben a szerző, a regény-technika közismert fogásával, a bevezetőt követő szöveg „eredetére” tekint vissza, elidegenítve magától, szerzői mivoltától a tulajdonképpeni regényszöveget. A módszer, az írói magatartás, amellyel Déry Tibor itt eljátszik, az írói alakoskodás immár klasszikus fegyvertárából való, s mint ilyen, nem érdemelne több figyelmet, mint a regények elé írt bevezetők általában. De meggyőződésünk, hogy ennek a kurta bevezető fejezetnek az író sajátos szerepet szánt, messze túlmenve az írói alakoskodás szokásos konvencióin, s nem arra szolgál, hogy az olvasói éber figyelem elaludjék, hanem itt vezeti be az olvasót regénye tulajdonképpeni világába — itt adva meg regénye „reális” síkját. Sőt: ebben az előfejezetben személy szerint az író is beleszövődik a műbe, sokkal kézzelfoghatóbban, mint amennyit az írás funkciója megkövetel és feltételez, s ebből nyilvánvalóan következik az írói érdekelttség egy fokozottabb volta is, a szokványos regények iránt tanúsított írói viszonyuláson túlmutatva.

Főhősének, G. A.-nak a története, ezen a „reális” síkon, egy nagy jövőt ígérő polgári pályafutás története lehetne, amolyan magyar polgári Oblomové, akiben a képességek fölös száma, mert nem tud velük mit kezdeni sem önmagában, sem a világban, nyakára ül és megbénítja, a külvilág szemében a fellobbanások és a hosszú ideig tartó lankadtság állapotát idézi meg. Így lesz G. A.-ból különc és szeszélyes polgárfi, egy vadzseni, aki azonban, miután megmutatta értékeit, elzárkózik a világ elől („G. A. szófukar, zárkózott, senkivel

sem barátkozó fiú volt...” — mondja róla a szerző), ezzel lényegében elkezdődik furcsa kalandjainak sorozata, megteszi azt az első „érthetetlen lépést”, amelyet oly számtalan követ még. Illogikusan kezd cselekedni, s pontosan mindig azt teszi, amit nem várnak tőle, mintha csak addig tartotta volna be a játékszabályokat, amíg be nem jut a debreceni szegény kőfaragómester álomvilágába: a polgári osztályba, még ha csak különcknek is. Mi tette különccé? Az író gondoskodik róla, hogy megtudjuk, hiszen csakis így érthetjük meg azt a kettősséget, amely G. A.-t alkalmassá tette, hogy regényhőssé, különös kalandok alanyává váljon. Jelleme és képességei kivételes volta ez. „Szemérmes zárkózottság, szűziesen szilaj s makacs keménység” — mondja róla Déry. „Hosszú, sovány fiú volt, amikor megismertem, keskeny arcú, nagy, sötét szemekkel, vékony, gúnyos szájjal, finoman mintázott, kissé hajlott orra fölött magas, könnyen ráncolódó homlokkal” — futtatja tovább az író a jellemzést. „Hosszúkás koponyáján haját géppel nyíratta. Meglepően erős volt... Osztálytársai nyilvánvalóan félték tőle, noha senkihez soha egy ujjal sem nyúlt, de a pusztá tekintetével oly eleven falat vont maga köré, amely mögé sem bizalmaskodással, sem durvasággal nem lehetett betörni.” Ilyenek voltak képességei, ám az átlagoson messze felülemelkedve, nem tudta kincseit mire elpazarolni, nem tudta célok hámjába fogni. „Gyorsan váltó, éles esze s roppant emlékezőtehetsége volt, a legnehezebb tananyagot is egyszeri olvasásra felszívta, holott az iskolai tantárgyak alapjában véve nem érdekelték”, „bármilyen szellemi pályán indulna el, világhírré tehetné” — tetőzi be Déry a képességek ecsetelését.

E szép képességek azonban szeszéllyel keveredtek: „Félelmetes csöndbe s közömbösségbe tudott zárkózni... Érzelmi megnyilvánulásaiban, szeretetben, haragban egyébként még a szokottnál is szűkszavúbb volt, de kiszámíthatatlan is; egy-egy embert néha távollétében, minden látható ok nélkül úgy meggyűlölt, hogy többé nem állt vele szóba.” Volt azonban egy megbocsáthatatlan tulajdonsága is — igazmondása, amely mintegy megsemmisítette azokat az előnyöket, amelyeket képességeivel ki tudott volna harcolni a társadalomban: „Hazudni azonban sohasem hazudott, sem érdekéből, sem tapintatból, sem félelemből, sem szeretetből. A legkisebb füllentéstől, eltúlzástól, mellébeszéléstől, elkenéstől is úgy irtózott, mintha helyrehozhatatlanul beszennyezné vele kényes tisztaságát. Mindig az igazat mondta, nem nézve a következményekre...”

Regényíró tollára méltó hős tehát G. A. Köréje a világnak egy olyan panorámája szöhető, amilyen pl. a *Befejezetlen mondatban* látható, s mi több, a „fent”-nek és a „lent”-nek egy még talányosabb, még sorsszerűbb átfogása jöhet létre, megmutatva az olyan ember életútját, aki a mélyből emelkedett fel a polgári társadalomba, s akit képességei fel tudtak ugyan emelni, de fent megtartani már nem voltak képesek. Útja így ellenkező lehetne a polgárfiú Parczen Nagy Lőrinczével, de mégis egy a két út, mindkettőjüket kiűzik tulajdonságaik a polgári világból: Parczen Nagyot rossz közérzete, G. A.-t igazmondása. De G. A. nem tudott elszakadni az osztálytól, amely befogadta. Diákkorában egy kamrafélében lakott: „a helyiség egyetlen kis ablaka a világitó udvarra nyílt, mely több sötétséget engedett be, mint fényt,

nappal is égetni kellett benne a villanyt. Valamilyen érthetetlen okból az ablakot sűrűn fonott drótrács fedte be, mint némely börtönablakot. Egy ágy, egy asztal, egy szék állt a szoba sűrű, szemétszagú levegőjében, szekrény már nem fért bele; holmiját a mindenes szakácsnő szekrényében tarthatja, a cselédszobában, mondta a mecénás házigazda...” Déry siet is megjegyezni: „Önsanyargatásra való hajlamot jelezne ez, ha G. A. lelkivilágában logikával boldogulni lehetne. De ragaszkodása e sötét, rossz szagú, pókhálós szobához valamilyen gúnyos összefüggésben látszik lenni azokkal a későbbi mulatságos tapasztalataival, melyeket könyvében leír...” Érettségi után egy vállalat gyakornoka lesz, havi 80 korona fizetéssel, végigharcolja a háborút, s 1920 végén ér haza hadifogságból, s így „a hazai forradalmakból, ellenforradalomból semmit sem látott” — kapjuk a leglényegesebb adatot G. A. különös egyénisége, sorsa oly furcsa alakulását illetően, hiszen a hadifogságban (Olaszországban) elszalasztotta azt az egyetlen alkalmat, amely életpályájáról kitérítette volna. Polgárnak maradt, s akkor kezdődnek kalandjai „a tótágast álló világban”: amikor mindenki az emigráció lehetőségét latolgatja, ő Pesten marad, s aztán hirtelen hátat fordít a világnak, amelynek oly szelíd és szorgalmas, bár különc tagja akart lenni. Felbukkan Párizsban („Szokatlanul jókedvű volt ezalatt a párizsi félév alatt, tele életkedvvel, tettekre szegészséggel, fiatal kíváncsisággal s feszült munkakedvvel, csak épp nem tudta még, hogy mit célozzon meg vele”), elutazik Afrikába (Algír, Marokkó, Belga Kongó), Londonban terem, s Rio de Janeiróból érkezik tőle híradás. Évek múltán megjelenik Pesten, hogy illegálisan éljen barátai szeme láttára. Megtört ember érkezett meg, „arca nagy lelki fáradtságot árult el”, „haja hófehér volt”, mint aki duplán élt a nagyvilágban.

Ekkor „kapja” meg tőle az író, búcsúzás gesztusaként, azt a kéziratot, amely nem más, mint maga a regény, egy különös külföldi kalandjának története, amelynek szeszélyes logikátlanságát a főhős különös jelleme, származása és életútja tudja csak megvilágítani, minthogy ez az életút, a maga polgári jellegével, lehetségessé tesz ilyen kalandokat, hiszen G. A., mint művéből értesültünk, a polgári világ lényegét kutatta, mechanizmusának törvényszerűségeit akarta megismerni, s mert jó tanulóként nemcsak megtanulta e világ játékszabályait, hanem komolyan élni is akart azok szellemében, el kellett jutnia a világ e különös tartományába, amelyben az oly állhatatosan keresett és nyomozott világ nem a látszat és valóság ellentéteiben játszik, folytonosan alakoskodva, csak színeit csillogtatva, hanem igazibb, legbensőbb logikája szerint alakítja az életet a maga meztelenségében.

G. A.-nak tehát volt belépőjegye ebbe a világba, annyira polgárrá tudott válni. Így nyílt meg előtte a „pokol” kapuja, amelynél ugyan nem Vergilius várta, mint hajdan Dantét, hanem csak másik, elfojtott” énje kíséretében haladt, amely nem engedi, hogy feloldódjon ebben a kalandban: még egyszer felüti fejét, ám „már megkezdte lassú forgását a bomlás felé”, deleje vonzásában marad mindvégig, s úgy tűnik el szemünk elől.

A regény, amely ezt az előfejezetet követi, éppen a fentiek miatt nem lehet, legalább módszerében nem, a *Befejezetlen mondat* ellen-

darabja, mert legbensőbb lényegében ugyanis az, ezért kellett a szerzőnek a bevezető fejezetben egy olyan regény szinopszist elmondani, de nem kifejteni, hanem a „reálisból” a lélek síkjára lendülni, egy álomvilágba, imaginárius területre hatolni, s ott jelölni ki annak a különös tartománynak a helyét, ahova főhőse akár lidérces álomként is eljut, abban az „egyágyas, egyszékes, egyasztalos sötét szobában”, amelynek ablakán több sötétség hatol be, mint fény, és „sűrűn fonott drótrácsa némely börtönablakokéra emlékeztet”. A külső történet fonálán ugyanis ennyire mélyre, egy világ szellemiségének legbensőbb valóságába nem lehetett volna leereszkedni, erről nemcsak ez a regény győz meg bennünket, hanem a XX. századi világirodalom is, Franz Kafkától József Attiláig, s Déry Tibor életműve is, amelyben, latens módon, ott lappangott egy ilyen jellegű mű lehetősége, hiszen vizsgálódásainak a tengelyében a polgári lélek korunkbeli változatai állanak, s tehette ezt anélkül, hogy belső meggyőződésén vagy világszemléletén erőszakot kellett volna elkövetnie, jottányit is engednie kellett volna erkölcsi magatartásából. Mert elég csak arra gondolnunk, a polgári lét változatai milyen vonzást gyakoroltak és gyakorolnak még ma is az emberekre, hogy a külszín csillogása miként tudja elhomályosítani a szemet, és elindítani a lábakat. Hogy 1956 tapasztalatai milyen mértékben épültek bele ebbe a regénybe, ma még felmérni nem lehet, de hogy belejátszottak a regény fogantatásába, kétségtelen, s ebből a szempontból G. A. történetét akár úgy is olvashatjuk, mint egy modern emigránsét, aki 1956 őszén szaladt neki a nagyvilágnak, a szabadság oly ígéretesnek tetsző vonzásában. S éppen ezért ez a regény több is, mint az, amit előszavában az író ígér: „Az ismert vagy ismerni vélt jelenből egy elképzelt jövőbe. Azt írtam meg, hogy a tőkés gazdasági rend szabadságézméje mint tekeri ki a saját nyakát”.

Mi sokkal időszerűbb, eszmékben gazdagabb, vonatkozásokban dússabb szövésűnek látjuk ezt a művet, kifejteni pedig feladatunknak tekintjük, ám mielőtt ehhez fognánk, még egy mozzanatot kell tisztáznunk: az Idő kérdését a regényben. Déry az előfejezetben gondosan rögzítette a regény cselekményének idejét az 1929. esztendőre, a tőkés társadalmi rendszer nagy gazdasági válságának idejére, amikor a polgári szabadságészme a gazdasági szabadversenyben öltve testet, önnön világába kapott, s a mű cselekménye általában sem lép át a harmincas évekbe. Vizsgálódásainkban ezt a mozzanatot lényegesebb módon nem vesszük figyelembe, és ezt annál is inkább megtehetjük, mert a regényben az Idő nem játszik szerepet, az csak a „reális” cselekménysík eleme, de nem a regényé is, amely „időtlen”, felszíva magába múltat, jelent és jövőndőt egyaránt. Sokkal fontosabbnak tetszik a „reális” cselekménysík megléte magában a regényben: a mű ellenpontjai így alakulhatnak ki, földet képezve, amelyről az imagináriusba lehet ugrani, megismételve azt a Swift *Gulliver*-ében oly jól bevált módszert, amely ezt az „ugrást” fájdalommentessé, az átmenetet szinte észrevehetetlenné tudja enyhíteni: az ember akkor veszi észre a megváltozott világot maga körül, amikor már behatolt az ismeretlen területre, az útirajz szelleméből következően.

G. A. „valóságos” története ott szakad meg, hogy látjuk: a hívó örvény fölé hajol, figyel a szirének hívó szavát, és engedelmessé válik.

akar nekik. „Itt élni már nincs kedvem. Irgalmat csak magamtól kaphatnék, de én nem adok” — olvassuk búcsúlevelében. S ezzel kifut az Időből, valóságos története befejezetlenségével és befejezhetetlenségével. Ami még vele történik, azt az imaginárius területén lehetjük már csak el, ott, ahova Déry regényírói indulata is elkíséri, amint útban van a lélek ismeretlen tartománya felé, a „szabadság” Utópiájába, álmai városába, hogy az emberi szabadság megvalósulása mellett tanúskodjon.

II.

„Mindig nyilegyenesen nyugat felé, uram — mondta a mozdonyvezető. — Nem lehet eltévedni. A nap a hegy mögött kel fel.” G. A. az Utópia felé mentében hallja ezt az útbaigazítást, miközben arra figyel, hogyan változik meg a táj körülötte. Itt már a messzi Város vonzásában van: még a földön jár, de már nem abban a realitásban, amely életét addig körülvette. Akkor kezdődött ez a csodálatos utazása, amikor felszállt a vonatra. A szerelvény hat rövid kocsiból állt, a „fővonalakról kiselejtezett, romlott vagonokból, kopott ülésekkel, porlepte villanylámpákkal, betört ablakokkal”. A realitásból utazott kifelé, miközben a „rendkívüli” lépten-nyomon előreküldte jeleit: az évszakhoz képest korábban sötétedett, s a végállomáson szemlélődő előtt a kietlenség szintelenségében kitarul a regény alap-látványa:

„Mire felderengett a hajnal, egy kopár, 800—1000 méter magas hegy nőtt fel néhány kilométernyire az állomásépület mögött, szembe vele, a látóhatárig, egy rezzenetlen, néma síkság terült el a még mindig fénytelen ég alatt... Hideg volt, a síkság felől borzongató, csendes, kitartó szél fújt...”

A regény alapszínei ezek, amelyeket a fénytelen patinája von be, uralkodó eleme pedig a szürke, amely a regényben fel-felbukkanva tartóssá teszi a benyomást, rögzíti a színhatást, mintegy tükrözve az egész világból kiütköző sivárságot, szintelenséget, elannyira hogy a szürke már nemcsak szín lesz, hanem a világ anyagának formája, miként azt az író már az első lépésnél oly gondosan rögzít tájképét festve:

„Sűrű, egyenletes felhőmennyezet vonult a síkság fölött, tompa szürke színben, tájékozódási fények nélkül. G. A.-t már hosszú vonatútján nyomasztotta a mindig megalvadt ég, mely savanyútej anyagába felülről beszívta a nap fényét, és alul szennyesen kihányta...”

Déry technikáját a színek eliminációjának nevezhetnénk, hiszen itt nem egy elképzelt táj konstruálásáról van szó, hanem az ismert tájkép elemeinek az eltakarásáról, „elnyeléséről”, a pozitívra a negatívra való áthangolásáról, hogy azután ez a negatívvá vált tájkép lássék a dolgok színének, s a pozitív a másik pólusra kerüljön. A színek eliminációja szinte az első mondatban megkezdődött: a vasúti kocsik már rosszul világítottak voltak, poros lámpák égtek, az ég borús, ólmos fényű volt, esti homály vont be mindent, a végállomás pedig fénytelen ég alatt állt. A szürkén kívül még két szín világot fel, de funkciójukban ezek is a szürke változataiként hatnak: a kék, ame-

lyet az útitárs öregasszony terít arcára pamutzsebkendőként, a fehér, amely a már messze gyalogló emberek batyuja színeként villan G. A. szemébe, míg G. A. hátizsákjának zöld színe előbb a kocsiban tűnik el, azután pedig elkallódik a pusztaságban.

A színek eltűnésével párhuzamosan folyik a tárgyi világ és az élet jeleinek az eltűnése is: G. A.-nak két útitársa volt csupán a vonatban; az állomásépület magánosan áll a „rezzenetlen, néma síkságban”, még a pár kilométerre álló hegy is magában állt, s mikor G. A. széttekintett, éppen akkor tűntek el a „hegy felé vezető, poros országút egyik kanyarjában” útitársai; az állomásfőnök nagy nehezen kerül elő, a mozdonyvezető és egy kopott szőrű számár jelenti az „életet” ezen a szürkével rakott tájképen. A hanghatások is kiestek a képből, mintha egy némafilm jelenetei peregnének szemünk előtt, hogy a számarat biztató füttyszó és a csend hangjain kívül más ne is hallatszódjék vándorútján: „Szüntelenül, reggeltől késő estig szólt az éles, bosszantó füttyszó a végeláthatatlan, szélfúttá lapályon, az ide-oda hajlongó fű vékony sziszegésén és a cserjék halk pörölésén kívül az egyetlen hang, amely ezekben a napokban G. A. dobhártyáját érte. A mozdonyvezető nem beszélt...” S milyen hangok ezek! Egyiknek sincs emberi vonatkozása, inkább bántóak, ridegek, mint barátságosak, amelyek a számarordítás sikoltásaiban csúcsosodtak ki, úgy, hogy ez az ordítás „mind visítőbb és kétségbeesettebb” lett, „az embernek az volt a benyomása, hogy a legközelebbi bögésnél megszakad az állat belseje, s kifordul tátott száján; a tüdő, a szív s a belek lélete már foszlányokban lógott ki a hangból”. „Az elképzeltető, legnagyobb állati kétségbeesés hangjait hallatta”, „rekedt, fűrészelő hörgéseket”, a hangok metamorfózisaként.

A „rezzenetlen, néma síkság” képe a világ dolgainak további eltűnését hozza:

„Egyenesen az állomásépület előtt elterülő síkságnak vágtak neki, amelynek homokos talaját, ameddig a szem ellátott, borotvaéles, hosszú szálú, szürke pusztai fű terítette le laza szőnyegével, itt-ott sűrű cserjések szabálytalan, szeszélyes alakú mintáit emelve ki boldogtalan szövete fölé”. „Jeltelen pusztaságban” jár G. A., amely „éppoly kevéssé tájékoztatott, mint a nyílt tenger...” Mintha a regény főhőse a „semmi” felé haladva ott bolyongna, már az „emberi” határterületén, amely után egy „új” világba lehetne jutni. Éppen ezért az érzelmi színeződés is összhangban van a tájkép többi elemével. A vonatban a mélabú idéződik meg, a főhős háta mögött hagyott élet visszfényeként, kinn a pusztaságban a fűszőnyeg „boldogtalan szövetének” képzete merül fel, miközben a gondolat is a maga ellentétébe készül átcsapni a mozdonyvezető és G. A. beszélgetésében:

„— Út nincs? — kérdezte G. A.

— Nincs — mondta a mozdonyvezető. — Benőtte a gaz.

— Nem járnak erre?

Az ember mogorva tekintetet vetett utasára. — Minek járnának?

— Legyen szíves, feleljen! — mondta G. A.

— Már feleltem, uram — mondta a mozdonyvezető. — Csak nem tetszett megérteni. Ha nincs miért járnak, akkor nem járnak...”

Így kapcsolódik az egykedvű közömbösség, a mélabú és a boldogtalanság kiegészítéseként, ahhoz a szintelenséghez, amely az egész tájat uralja.

Egy alvilági utazásra indulás ez, amelyben nemcsak a tárgyi világ vesztí el ismert jellegét, de az utas is elhagyja evilági dolgait, hogy meztelenül érkezzék az „ígéret földjére”, magánosan a kietlenségbe, egyedül az emberi társadalomból. Egy sajátos purgatórium ez a „sivatag”, amelyen kétheti utazással lehet csak átkelni, hogy az ember emlékezetéből kivesszék minden, ami „reális”, eltépődjön minden fonál, amely világunk logikájához köti, hogy azután az imagináriusba átlendülve, annak síkján találja magát.

S ha az útnak ez a szakasza eltávolodás volt a „reálistól”, amannak határán a feltűnő új jelek és jellegzetességek a közeledést sugallják, ellentétes folyamatként az előbbinek. Míg az előbb, nevezzük azt az út első szakaszának, a tárgyi és hangulati elemek reális voltának gyérülésével, az eliminációval dolgozott az író, itt, a második szakasz első állomásánál, a megváltozott vegetáció rajzában az eliminált részletek helyébe megkezdí az új mozzanatok, hangulatok hatását kiváltó részletek felrakását. Az életteleniség képei után így találkozunk az „élet”-tel, a mozdulatlanság, a némaság után a hangok és mozdulatok mindinkább elszaporodó jeleivel. Íme az „élet” új tájképe, amelyen X. városa felé haladtában G. A.-nak át kell vergődnie:

„A síkság lassanként éledni kezdett. Elsőnek egy darab rozsdás drótbá akadt bele a lába, mely az egyik bokor alól kúszott ki a füvek közé. A fű gyérült, a cserjések is ritkultak. Egy rozsdás pléhlemez zördült meg bakancsa alatt, az egyik bokor tövében egy lukas vasfazekat pillantott meg. Délfelé a szürkészöld síkság már észrevehetőn megváltoztatta színét, nagy barnavörös foltok ütözköttek ki rajta, egymástól jókora távolságban, de mindjobban sűrűsödve; rendszertelenül, egymásra hányva s a talajt is megfestve rozsdabarna színükkel szögesdrót tekercek, s kibogozhatatlan kígyómozdulatokkal egymásba gabalyodott, összevissza kúszó, különböző vastagságú huzalok heverték a ritkás fűben, mely szemlátomást elcsenevészsedett s romlásnak indult a rozsdás vasak egészségtelen szomszédságában... A füves szürke részek szinte teljesen eltűntek, ameddig a szem ellátott, a rozsdás vashulladék folyamatosan beborította a földet. A szél mintha finom rozsdaport szórt volna szét a levegőbe, az ólmos nappali fény még valamivel homályosabbá vált, az oxidált vas kesernyés szaga mindjobban kiszorította a fű és a bokrok száraz illatát... Emberrel még nem találkozott. A most már teljesen egybefolyó, minden égtájban a látóhatárig húzódó vastelep fölött tökéletes némaság honolt, a teljes csöndben csak G. A. lihegése hallatszott s időnként a lába alól felkunkorodó és egymásnak csapódó drótok makacs, fémes zörgése. A huzalok oly sűrűn szövődtek egymásba, hogy a talajt nem lehetett látni, csak a szél röpített fel néha az egymásra dobott dróttekercek közül egy-egy maréknyi homokot, mely azonban, mint a gőz, egy szempillantás alatt szétolvadt az égről alászálló vastag, szürke fényben...”

Az idézőjeles „élet” képét festi itt Déry, mert nem is látszatélet az, amiről beszél („Embert még nem lehet látni, s éppily kevésbé

bármiféle szerves állati létnek nyomát vagy hulladékát”), hanem az eltárgyasultság mélypontjaként magukról a tárgyakról beszél, amelyek — mintha élnének — *vannak*, de létezésük mégis élettelen, de az élet, a szerves lét benyomását tudják kelteni. Mintha kígyók fészkebe lépett volna bele G. A.: előbb egy „rozsdás pléhlemez zördült”, egy darab rozsdás drót *kikúszott* a bokor alól a fű közé, a szögesdrót tekercek „kibogozhatatlan kígyómozdulatokkal egymásba gabalyodtak”, „összevissza kúszó, különböző vastagságú huzalok *heverték*”, más drótok „váratlanul” *felugrottak* a talpa alól, s az arcába *csaptak*, vagy *feltépték* a nadrágját, majd ezeket a „mozdulatokat” hanghatások váltják fel: „a lemezek G. A. szöges bakancsai alatt vidáman *megmegkondultak*, egymásba harapva *zörögtek* és *csikorogtak*, s a néma pusztaságot messze hangzón betöltötték emberi léptek eleven ütemével...”, amelyet majd ismét a „süket csend” rétege követ — ekkor már mélyen benn jár X. város területén, a házak között — amelyet „csak egy-egy lezuhanó téglá koppanása vagy az elcsúszó száraz homok csikorgása tört meg”, hogy azután nyomban meghallja „a város első eleven hangját” — valamilyen közlekedési eszköz kerekeinek a csikorgása ért el füléhez, „amely már hasonlított a szomjan haló ember torkához”.

A pikturális és akusztikai elemek ilyen eluralkodása Déry nagy tájképén, három-részes kompozícióján, nem véletlenül kerül a figyelem középpontjába: a dekomponálás eszközei ezek, mint ahogy egész „technikája” a korszerű festészeti törekvések szellemét tükrözi, „hangos képet” fest, frotage-t alkot. Nagyon érdekes a festői „technikának” a változása a tájkép-kompozícióban: az első részben, az élettelen pusztaság megidézésében mintha Salvatore Dali szürrealista spanyol álom-tájképeit szemlélnénk, a második részben kubista törekvéseket fedezhetünk fel, itt már X. város szellemével találkozunk, a vas- és géptemető mértani ábrákat is megidéz, míg a harmadik rész, X. külvárosainak rom-részleteit, elemeit talán még meg sem festette festő, s ennek a technikája a szürrealizmus és kubizmus keveréséből alakult ki, átmenetet képezve, hiszen itt a tájképből Déry regényének a hőse X város „valóságába” készül lépni, tehát a megkomponálás új technikája is elengedhetetlen lett, a dekomponáltságban, ennek keretein belül kellett kialakítania kompozícióját.

A kép elemei X. városa előtt húzódó, „ócskavastelepeknek is beillő, nagy kiterjedésű vasgyűjtő vagy lerakódó helyek” anyagából kerültek ki. Kezdetben drótok és pléhlemezek, később „eltört vízvezetési csövek, Bergman csövek, T vasak, radiátoralkatrészek” halmazai kerülnek G. A. lába elé, „sok kilométernyi hosszúságban”, majd a halmok kiterjedése is nőni kezd, magasodik; a konyhaedények már dobokat alkottak, a fogaskerekek „egy napi járőföldnyi területen voltak felhalmozva”, aztán ismét gépalkatrészek következtek, majd vaslemezek; több tízezer vasúti kocsi, tankok, ágyúk, autó-hullák övezetében folytatódott az út, majd a messzeségben feltűnt az első ház („lakatlan volt, teteje beszakadva, egyik fala félig bedülve”), s utána a házak sora, mind romba dőlve:

„A város pereme egész kiterjedésében romokban hevert. A hajdani gyárépületeket ugyan még meg lehetett különböztetni a lakó-

házaktól, a töltés mentén a feldúlt, földön heverő vasúti kocsik mögött az egykori kisebb állomásépületek, irányítótornyok, őrházak is felismerhetők voltak...”

Végül feltűnik az első ember is — G. A. célhoz ért, megérkezett X. városába, áttörte a kordont, amelyet ez a város egy előző élete emlékeiből, a „reális” élet kisebb-nagyobb használati tárgyaiból, civilizációnk oly beszédes értékeiből dobált össze, lemondva használatukról, belemerülve a pusztulásba. S ahogy X. városa levetette az élet jegyeit magáról, úgy kellett G. A.-nak is levetkőznie „emberi” jegyeit, hogy bejusson a városba.

Meglepővé az a felfedezés teszi ezt a képet, hogy „látnivaló volt, hogy a pusztulást nem háború, tudatos erőszak vagy valamilyen természeti csapás idézte elő, hanem emberi hanyagság”. Így kap emberi vonatkozást a tájkép, így vetődik a tárgyi világra X. város lakóinak szelleme, megcsillogtatva azon a maga eltárgyasodottságának visszfényét, s így lesz a táj egy pszichológiai állapot, gondolkodás-rendszer megismerésének az előlege, bevezetés egy tanulmányhoz, amely egy lelkeség feltárását célozza, anélkül hogy az útirajz-műfaj alapvető jellegén csorba esne. G. A. mindvégig a tanulás igényével járja X. város utcáit, és szemléli az élet képét.

III.

Az „élettelen élet” újabb változatával kezdődik a regény tulajdonképpeni cselekménye, amely lehetővé teszi, hogy bejárjuk e regény városának mi furcsa tájait:

„Egész nap s fél éjszaka gyalogolt, de az üres s nagyobbára romos házak közül csak másnap délelőtt ért lakott területre. Amennyire az utcák jellegéből meg lehetett állapítani, még ez is csak külterület volt, külvárosi lakónegyedek szűk utcákkal, a számtalan beomlott ház között gondozatlan, piszkos bérkaszányákkal, kevés üzlethelyiséggel; ezek nagy része is üres volt, redőnyeik leeresztve. A ritka kirakatban a rikító, olcsó árucikkek szürkék voltak a portól. Sok helyen hiányzott az utcaburkolat, másutt a kövezet alig látszott ki a rátelepedett szemét alól; a megkezdett s valamilyen okból félbehagyott csatornázási munkák gödrei és kőrakásai minduntalan elállták az ember útját. Az úttesten is gyalogosok jártak; a városkép úgy festett, mintha közlekedési sztrájk volna. G. A. ezen az első napon semmilyen járművel nem találkozott. A tegnap észlelt villamos vagy kisvasút is eltűnt, csak sinjeit fedezte fel egy különösen szűk síkátorban, amelyből egy visszafelé kanyarodó utcába futott be, nem az úttestre, hanem kétoldalt a járdára, közvetlenül a házfalak mentén”. Idézetünk X. városa alapvető jellegét világítja meg, s a szerző ugyan regénye fejezeteiben ezt az összképet részletezi, finomabb megfigyelésekkel, apró elemekkel gazdagítja, alapvető jellege azonban a regényben mindvégig megmarad. X. város képe *ilyen*, s ez a benyomásunk róla nem változik meg, ott lebeg szemléletünkben, a pusztulás és a születés határán, a keletkezés és elmúlás dilemmájában, mintha nem tudna dönteni, e kétfajta csábítás közül melyiknek is engedelmeskedjék.

Hasonlóképpen az „igen” és a „nem” állapotában vannak a dolgok is, egy szeszélyes kedvű relativizmus tükréeként:

„— Valamilyen járművet keresek, amely bevinne a belvárosba — ismételte.

A fiatal férfi hangosan, gyerekesen nevetve, ujjával G. A. lábára mutatott. — Az beviszi, uram — mondta.

G. A. kedve ellenére önkéntelenül elmosolyodott. — Fáradt vagyok. Nincs itt valahol gépkocsi-állomás?

— Lehet, hogy van, uram — mondta a férfi.

— Hol?

A fiatal férfi mosolygott. — Azt nem lehet biztosan tudni, uram.

G. A. ránézett.

— A múlt héten láttam egyet a közelben — mondta a fiatal férfi —, de kétes, hogy megvan-e még.

— Megszüntették volna? — kérdezte G. A.

A fiatal férfi vállat vont. Bizonyára nem fog csodálkozni rajta, uram — mondta —, hogy nem adhatok határozott választ. Lehet, hogy még megvan, lehet, hogy megszüntették. Úgy vélem, nem érdemes megkeresni. Több órába is beletelhet, amíg meggyőződhetnénk róla, hogy esetleg megszüntették... ”

A környezet és a szellemiség, amely belengi — ott van ezekben az idézetekben, s míg a romváros nyújtotta pusztulás képe nem változik, a szellemiség, amely az emberekből árad, a regény meditatív pillanatainak a sorát idézi meg, minthogy X. város lakóit nem tetteikben lehet megragadni, hiszen a szó hétköznapi értelmében nem tesznek semmit, az élet nem cselekvések sorozatából áll, hanem a biológiai funkciók szabad érvényesüléséből, szeszélyből, amelynek törvényszerűségeit belátni, X. város lakói közül senki sem vállalkozott. Így a bizonytalanságnak az a lebegése, amelyet G. A. és a fiatal férfi beszélgetésében megleshetünk, külső és szemmel leginkább látható megnyilvánulása volt annak a filozófiának, amelyet G. A. megismert, és amelyet a romok tárgyi igazsága hirdetett. Csak ebből a szempontból válik érthetővé, hogy az, ami emberi hanyagságnak tetszett, csak látszat volt, mögötte nem értelmi vagy természeti mozzanat lapult meg, hanem gondolati. Egy filozófiai univerzum részecskéje nyilatkozott meg.

A gőzvasút megállójának keresése csak első lecke volt X. város polgárainak gondolkodásmódját illetően. Déry már az első, konvencionális mozdulatokkal megmutatja regénye városának sajátos lelkiségét, a hétköznapi, már-már banális szituációk sorából bontja ki mentalitásukká vált filozófiájukat. G. A. szálloda iránt érdeklődik, s a fölöttébb udvarias válaszokból a bizonytalanságnak, a „lehet-nek is” meg a „nem-nek” is ugyanaz a relativizmusa, lehetősége bontakozik ki, mint amit a gőzvasúttal kapcsolatban már megfigyelhettünk, szemléltetve, hogy a logikátlanságoknak is van „logikájuk”, s az ember annyira passzív, annyira tartózkodó, „hanyag” — mondhatnánk a mi képzetünk szerint, hogy esze ágába sem jut a dolognak a lét és nemlét közötti „lebegésébe”, beleavatkozni, sőt közönye sáncái mögött élve még lehetőségként sem merül fel tudatában („— Legalább ötven pincért látok a tálaló körül lebzselni — mondta G. A. — Azok közül miért

nem jön ide senki? Az idegen a tálaló felé nézett. — Nem tudnám megmondani, uram. Még nem gondolkodtam rajta.”) a megismerés gondolata, még kevésbé pedig vágya. S míg G. A. a szállodát keresve a bizonytalansággal ismerkedik, szállodabeli kalandjai az első tapasztalatokat nemhogy megsemmisítették volna, de még fokozni tudják: a véletleneknek a város szélén kezdődő sorozata a szállodai kaland epizódjában nő nagyra, teljesül ki, s válik egyetlen benyomássá. Gondoljunk csak az olyan jelenetre, mint G. A. kalandja a felvonóval, amelyből az emeleteket úgy kellett megcélozni (a vendégek és felvonó személyzete szórakoztatására), vagy a koromsötét szállodai szobában, amelyből nyílnak ugyan ajtók, de nem a folyosóra, hanem más lakószobákba, míg a villanyt nem éjszaka égetik, hanem nappal; arra a vitára, amit a szomszédos szobák lakói folytatnak a szobaszámokról, s kiderül, hogy nem tudják, hányas számú szobában alszanak; a zárt szoba-rendszerre („A múltkoriban két nap egymás után nem nyitották ki az ajtót... s mi két teljes napig ültünk a sötét szobában, mert ráadásul a villanyt sem gyújtották meg reggel, s majd hogy éhen nem haltunk...”) vagy arra a diskurzusra, amit a rózsaszín hálókabátról folytatnak — hogy ennek a relativizmusnak furcsa logikáját szemlélhessük.

A filozófiai általánosítás ezekben az epizódokban most már természetesen űhangzik el a szereplők ajkán. X. város lakói nem hívei a „munkába vetett hit hamis látszatának” („rendjén való, hogy valamit elvégzünk, mert azt hisszük, hogy szükségünk van rá, de utána megsemmisítjük, mert úgy látjuk, hogy fölösleges...”), másfelől a „gyöngéden mérlegelő bölcs határozatlanságot” vallják, „amely nélkül nem lehet boldogulni az életben”, mert „hogy ismerhetné az ember jövőjének szeszélyes változatait?” E gondolatmenethez adalékként idézzük az egyik X.-beli polgár elmefuttatását a „befejezés”, illetve „befejezettség” fogalmával kapcsolatban, hiszen ennek a logikának van alávetve X. város lakosainak minden cselekedete, s így ez nyomta rá a városképre is bélyegét:

„Ha valamire azt mondjuk, hogy félbehagytuk, bátran azt is mondhatjuk rá, hogy befejeztük, mert lezárult az a lelki folyamat, amely cselekedetre indított; ha nem zárult volna le, akkor tovább cselekedtünk volna. Amivel nincs kedvünk tovább foglalkozni, azt abbahagyjuk, tehát ami abbamaradt, az be van fejezve. Csak a teljesség kedvéért említem meg azt a feltevést, hogy nem külső kényszer folytán, kedvünk ellenére hagyjuk abba, amit elkezdtünk; az ilyen eset tudtommal a mai emberi társadalomban nem fordulhat elő...” És, hogy ez az elmefuttatás ne tűnjön tetszetősnek, a dolgok magyarázata egyetlen változatának, így folytatja:

„Elnézésüket kérem, hogy az érthetőség kedvéért eszméimet határozottabb formába öltöztettem, mint amilyen a meggyőződésem. Lehet, hogy mindennek épp az ellenkezője igaz...”

Hasonló a város lakóinak felfogása a „fejlődésről” is:

„Őn mint külföldi nyilván arra a kérdésre vár feleletet... hogy pompás városunk fejlődőben vagy hanyatlóban van-e. Aki az egyik szélén él, az egy ideig azt hihetné, hogy növekszik, aki a másikon, azt, hogy pusztul. Aztán fordítva. A tapasztalatoknak ez a megbízhatat-

lansága szerénységre és tapintatra tanít bennünket". Egy másik jellemzés szerint pedig ez a „fejlődés” abból áll, hogy „az egyik szélén beomlik egy negyed, mert lakói kiköltöznek belőle, nem tudni, miért, a másik szélén meg egy új városrész keletkezik, azt sem tudni, hogy minek, mert nincs, aki beköltözzön...”

G. A. tehát egy olyan társadalomba csöppent, amely a fejlődés egy negatívává vált fokán áll: haladás egy alacsonyabb életformába, a növekedés helyett a meghalás folyamatát tartva „fejlődésnek”. A szervetlen élet benyomulása, a flóra és fauna teljesen kiveszett X. városában (G. A. „most már tudta, mi hiányzik a bőven ömlő, üde s mégis bevérgzetlen napfényhez: egyetlen szál növénynek az illata. A gyöngye kis szellők, amelyek egy-egy pillanatra felcseperedtek s nekiszilajultak, csak a pornak, törmeléknek és szemétnak a sűrű szagát hozták-vitték... A nyitott kapuk mögül, a kapualjából rothadó szemét bűze szüremkedett ki az utcára), az érzéki benyomások megítélését is megszabta, a pusztulás, az enyészet látványa válik gyönyörködtetővé, a „szép” fogalmát is betöltve vele. Amikor G. A.-nak a kereskedő az „okkersárga düledező falat” ecseteli, a pusztulás fenséges állapotának” a himnuszát zengi, mondván, hogy a düledező fal „minden pórusából az enyészet nyugalmas dögszaga” árad, előlegezve már azt az időt, amikor ez a fal megszűnik „ismeretlen s lényétől idegen céloknak szolgálni”, s tréfaképp vagy „gúnyból úgy fog szólni, mintha újra kezdődne valami”, de ehelyett „egy végső dörrenéssel össze fog omlani”, akkor ezt az új szépségeszményt rajzolja meg, amely a romlás virágaiban tud már csak gyönyörködni: „tökéletes szépségű vonalakat” emleget a kereskedő, ezek egymáshoz való „boldog viszonyát”, a „kezdetnek és a végnek édes céltalanságát”. „Az okkersárga rothadáson” látott „tündéri fehér rózsák virágzásának” a szépségén lelkesedik, amilyeneket „csak egy szennyvízvezető csatorna tud létrehozni”. A pusztulás színeiben az elmúlás ünnepli önmagát. S Déry ismét „hangos képet” fest:

„Ma reggel pl. napfelkeltekor az ég egy fiatal női mell rózsaszín fényébe merítette a falat, míg egy része, melyre még a szürke, arany-sávós felhők árnyéka esett, tompa hullazöld színt öltött”.

G. A. ilyen jellegű tapasztalatai után jogosan merül fel benne a gondolat, hogy amit lát, valóban „látja”-e, vagy csak árnyékával foglalkozik, amit G. A. egyik beszélgető társa így fogalmaz meg egy sóhajszzerű kérdésben: „Tények között élünk-e vagy az árnyékaik között?” Mindezek a gondolatok pedig azt az egyetlen alaptételt célozzák, amelynek hitében oly boldogok X. város lakói: a világ megismerhetetlen. „Nem ismerjük önmagunkat, és sohasem tudhatjuk, mit hoz a jövő”, s ez a gondolat több variációban is fel-felbukkan a regényben, legérdekesebb talán abban a megfogalmazásban, amely egyúttal Déry regénye városának lakóira a legjellemzőbb: közönyük a dolgok menetéhez, az a bizonyos nemtörődömség, melyet mi hanyagságnak tarthatunk, és passzivitásukat eredményezte:

„A valóságot nem lehet tetten érni. Megismerésének egyetlen megbízható módja, hogy hátat fordítunk neki”, aminek természetes következménye az a „boldogság”, amelyben X. város lakói élnek, az igenlés állandó önfeledtségében, mert hiszen „ahol nincs ellenállás,

ott a tagadásra sincs szükség”. Így mondtak le a város lakói a tárgyakról, ennek következményeként alakították ki a halálról alkotott sajátos felfogásukat (a város lakói az év bizonyos napján tömegesen lesznek öngyilkosok, s ehhez ilyen magyarázatot fűznek a lakosok: „Fölötte nehéz eltalálni azt az egyetlen pillanatot, amikor életünkben a valóság és a látszat áthalad egymáson”), ez képezi etikájuk alap-tételét, amely a szegénységet, az igénytelenséget tartja a boldogság zálogának. A „megelégedés” filozófiája ez, miként arra vizsgálódásai közben G. A. rádöbbsent, önmagát figyelve: „A pusztulás látványa, mely szakadatlanul foglalkoztatta érzékeit, néha már oly titkos megelégedéssel töltötte el, hogy szinte beleszédült”.

Íme X. város polgárainak a „boldogsága”:

„De hol találja meg majd külföldön azt a kecses vidámságot s a bájosan mértéktartó mélabút, mely itt az elmúlást át- meg átszövi, mielőtt befejezné. Az utcák naphosszat visszhangoztak a csengő, vidám nevetéstől, mely éppoly kellemes és formás volt, mint a fiatal férfi vagy női test, amely gyöngyöztette. A félretaposott, ferde sarkú cipőkben a kamaszok és csitrik csakolyan takaros méltósággal lépdeltek hosszú, karcsú combjaikkal, mint a meglett férfiak, asszonyok; a szegényes, rongyos, sőt olykor nem egészen tiszta ruhák alatt arányos, bájos testek sejtettek, melyek a születés és a halál két szélsősége között, ezekről látszólag mit sem tudva, boldog megelégedetten haladtak a középső útszakaszon...”

Csak a gazdagok boldogtalanok ebben a városban, mert a „van” elkötelezettséggel jár, s így pl. egy óra birtoklása is problémát okozhat, másfelől a gazdagok társadalmi funkciója az, hogy másoknak okozzának szenvedést, miként azt az egyik gazdag kifejti:

„Én áldozom fel magam, hogy megrövidítsem szenvedéseiket, nekem köszönhetik, hogy ártatlanul élhetnek, amíg meg nem hálnak. Én vettem magamra, hogy a természet nevében, amely már megunt az emberi nemet, kipusztítsam ezt az átkozott tenyészetet. Az én érdemem, hogy nem kell kezét emelniök önmagukra, s megmaradhatnak a kegyelem állapotában. Nekem köszönhetik, hogy büntelen áldozatok s édesdeden nevetgélve, ártatlan, csodálkozó szemekkel s tiszta lelkiismerettel fekhettek sírjukba. S mindezért mi a fizetség? Hogy sajnálnak. A bárány a farkast? A farkast, amely inkább önmagát tépné szét, hogysem meggörbítené az áldozat egyetlen szőre szálát is, ha nem volna kénytelen vele?”

Ez a „kegyelmi állapot” X. városa legnagyobb vívmánya: a szabadság, amely az emberek „nincsen”-jeiből születik meg, amit a renybéli komornyik oly ékes szóval fejt ki, kezdve attól, hogy ha az embernek „nincsenek szükségletei, akkor nem szenved attól, hogy kielégítetlenek maradnak... Ha nincsenek vágyai, akkor nem szenved attól, hogy teljesítetlenek”, egészen addig, hogy „még a gyász is ildomtalan volna”. „Jókedvünk oly egyenletes és sűrű, uram, hogy réseiből még egy hajszálnyi kérdés sem tudna kikunorodni... Megtaláltuk a tökéletes egyensúly titkát, mert súlytalanok lettünk...” És a „nincsenek” annyira behálózzák az életet, hogy X. város lakóinak még szándékaik sincsenek, tehát az élet következetlenségek sorozata-

tából áll, nincs egy fix pont e bohókás, tréfás és bájos (a jelzőket a hősök használják világuk jellemzésére!) életben, amelyben az ember megkapaszkodhatna, X. város „szabadsága” teljes mértékű győzelme következtében.

E filozófiai gondolatmenet csomópontjainak rögzítése után feltehetjük a kérdést: valóban azt írta-e meg Déry Tibor, „hogy a tőkés gazdasági rend szabadságeszméje mint tekeri ki a saját nyakát”? Legyen szabad erre a kérdésre azzal a határozatlansággal válaszolni, amely X. város lakóinak oly beidegződött szokása volt, még akkor is így kell tennünk, ha elvetjük annak latolgatását, hogy a tőkés társadalmi rend mai állásának logikája a „fejlődést” ebbe az irányba viszi-e vagy sem. A kérdés ugyanis sokkal bonyolultabbnak, egyúttal pedig általánosabbnak is tetszik, minthogy pusztán csak a tőkés társadalmi rendre vonatkozathatnánk. Sokkal közelebb járhatunk az igazsághoz akkor, amikor mai korunk általános törekvéseinek egyes vonásait látjuk abszolutizálva Déry regényének gondolati rendszerében, hiszen a nem tőkés társadalmakban is voltak olyan ideológusok, akik a gyakorlati politikában a szabadság eszméjét a „lemondással” kapcsolták össze, a valóságnak hátat fordítás követelményével léptek fel, s talán a mai kínai viszonyok alaposabb ismeretében találnánk érintkezési pontokat X. város ideológiája és emez között, s folytak perek, amelyekben a beismerés ugyanazt a szerepet játszotta, mint az X.-beli bírósági tárgyalásokon. Az X. városbeliek eszmevilágának kialakításában — külön tanulmány tárgya lehetne ennek az eszmevilágnak eredetét, minden vonatkozását megvizsgálni bölcséleti szempontból — tehát a „modern idők” szellemének egy túl nagyított, túl fejlesztett jelenségsora hatásait kell látnunk, az egyes elemek külön-külön az elidegenültség szörnyű totalitását hordják magukban, hogy együvé kerülve a kietlenség vezérmotívumai mellett, mint amilyenek a por és a rom képzete, a groteszk báj chaplini szelleme is harmóniára törhessen (meggyőződésünk, hogy Déry annak sok „fogását” gyümölcsozón alkalmazta itt), és így e kettő együttesen szerveződjék egységes, ám utópisztikus és fantasztikus világgé — világunk elidegenültségét tükrözve, tengelyében a szabadság gondolatával.

Déry Tibor valóban szellemi indulatainak gyökerére mutatott, amikor előszavában a „rend” és a „szabadság” fogalmait összekapcsolja, s ellentétbe állítja a természetben tapasztalható egyensúllyal, amely a burjánzás és a pusztulás együttvalóságából keletkezett. X. város lakói eljutottak az egzisztenciális lét e természetes állapotába, elemi formájába, de ennek föltétele magának a természetnek a megölése volt, kiirtása flórának és faunának, úgyhogy csak négy „ősi elemével” (föld, ég, víz és levegő) van jelen X. városában. A lemeztelenedett lét képe ez, a „semmi ágán” ülő emberiség látványával, amely egy rossz világba szorulva az igénytelenség boldogságát tette magáévá, védekezve a rosszindulatú világegyetem ellen. A „rend” és ikertestvére, a „szabadság” itt nyers ellentéteiben mutatkozik meg: „rend” van X. városában, és „szabadság” van — de ez a „rend” és ez a „szabadság” embertelen, mert az emberi megnyilatkozásokat kéri cserébe magáért. Leone, X. városának ez a demagóg szószólója ezt a gondolatot a maga világa normáival így fejt ki G. A.-nak: „Uram,

ön nem érthet meg egy világot, amelyben az emberek szükségleteiket a szabadságra cserélték be. Meneküljön! Ön nem élhet emberek között, akik senkit sem akarnak semmire sem kényszeríteni. Ön nem maradhat egy országban, amelyben mindenki számot vet vágyaival, s idejében felismeri fenséges alkonyukat. Nálunk az élet nem bűn, uram, amelyért halállal lakolunk, s a halál nem megtorlás a boldogságért". A halál „rendje” és a halálos „szabadság” hona X. városa. Déry ezt a börtön-paradoxon beillesztésével élezi ki: a sivár szabad élet ellenében a pompás börtön képét festi meg, amely „mind pompájában, mind kényelmében megközelítette, ha ugyan nem múlta felül a legelőkelőbb nagyvárosi szállodákat is, pl. a londoni Ritzet vagy a New York-i Waldorf Astoriát, melyeket utazásai során alkalma volt megtekinteni”. Ebben az epizódban hangzik el az egyik rabhoz intézett kérdésben a Déry-paradoxon: „— Nem vágyik vissza a szabadságba, Bowen úr?”, mire a rab így felel, megfordítva feleletével az egész helyzetet, megvilágítva a szabadság igazi vonásait: „Majd bolond leszek — kiáltotta a rab. — Az ember nem szabadságra termett, uram”, majd hogy ne maradjon kétségünk a helyzetet illetően, Déry tovább beszéltetve a rabot, ilyen gondolatokat fogalmaz meg: „Én szeretni óhajtottam, uram, nem elmúlni...”. Így kapcsolódik a szabadsághoz nemcsak a „rend”, hanem a rabság fogalma is.

Mondanunk sem kell, hogy X. város szabadsága és a szabadság eszménye között hatalmas úr tátong, amely nemcsak abban nyilatkozik meg, hogy az ember szükségleteiről volt kénytelen lemondani érdekében és szabadságeszménye nevében, hanem abban, hogy annyira kiéleződtek ennek a szabadságnak az ellentmondásai, hogy nemcsak elmosódott a határ „szabadság” és „rabság” között, hanem tótágast állva, a börtön rabsága szabadabb világot kínál, mint a szabad élet szabadsága. A börtönben a kényszer nem rejtőzködő, az ember tudja, mivel kell számolnia. A szabad élet szabadsága ellenben álarcot ölt: a külső kényszerek helyett a lélek megbénítottságával hat, amelyből egyetlen út vezet: az önkéntesen vállalt halálé, mintha Déry Tibor Erich Fromm kérdésére felelne, aki ilyen dilemmákon tündöklik: „Vajon a szabadság a külső kényszerek hiánya-e, vagy pedig valaminek a megléte is”, másfelől pedig: „Súlyos teherré válhat-e az ember számára a szabadság, amelyet az le szeretne rázni magáról”. X. város lakóinak szabadságában ezeket az eseteket vizsgálhatjuk. Náluk valóban a szabadság a lélek terhe volt, amelyet a távol-keleti népek bölcs mosolyával, vidámságával viselnek, de egyszer csak ez a mosoly és vidámság az ámokfutó mosolya lesz, amikor a kést önmaga ellen indítja. X. város lakói a szabadságot a halál élményeként élik át, megszabadulva a látszatoktól. X. város lakosainak nagy nyári felvonulása, amely a felszínes vizsgálódó szemében örömnappal mutatkozik, így válik a halálba indulók nagy karneváljává, végső fokon X. városa a halál birodalmává, amelyben minden dolog a maga ellentétét jelenti, ha meglibbentjük a látszatok fátylait, s G. A. utazása ekkor már egy Potemkin-város kulisszái között folyik. Déry a szabadság fogalma korunkbeli nagy devalválódásának a regényét írta meg X. város imaginációjában, korunk szellemiségének oly találó megragadásával, hiszen éppen századunkban, amely a szabadság nagy

százada is világméretű diadalaival, a szabadság gondolatával is vissza-visszaéltek: személyi kultuszok és népek egyaránt.

A regény 20. fejezete, a hazugságról szóló nagy tirádájával ezt egészen egyértelműen meg is fogalmazza. A helyzet jellegzetesen X. városi. G. A. előadást tart hazájáról, a „külföldről”, a szálloda pincehelyiségében összegyűlt nagyszámú közönségnek, miközben a „boldogságnak egy hirtelen támadt hulláma” öntötte el, amely „egy pillanat alatt átmosta tudatát, s megragyogtatta benne lappangó álmait”. Az előadás témája a hazugság, amelyről, íme, X. város lakóinak úgy kell beszélni, hiszen ők naiv természetességükben immunisak ettől az erénybeli fogyatékoságtól, mintha az élet szeretete és a hazugságra való képesség valahogy együvé tartozna:

„Mi teszi nemcsak elviselhetővé, de kívánatosá, sőt oly ellenállhatatlanul szórakoztatóvá, hogy minden józan ész ellenére nálunk külföldön az emberek szeretnek élni? Mi a magyarázata az ízlés és az ítélőképesség e durva eltévelyedésének? Mi teszi az embereket nálunk kivétel nélkül vidámmá és meglegedetté? Az, hogy megtanultunk hazudni...”

Ez a „hazugság-ária” a látszat és a valóság nagy ellentéteit ellenpontozza a regény eszmei síkjával, elmosva a „fent”-et és „lent”-et összeházasítva a realitást a fikcióval, a fantasztikusba belelátatva reális magját. „A történelem nem egy olyan férfiról emlékezik meg, aki valamilyen magasztos égi vagy földi eszme szolgálatában, mintegy életművének betetőzéseként, vértanúhalálának pillanatában is egy lelkesítő hazugsággal ajkán végezte be életét”. Ezzel a gondolattal száll rögtön a dallam magasba, és azután egy-egy trillája mintegy a magánélet képeiből ismételen a közélet megmutatásáig tornázza fel magát: „A kormányférfiak merő jószívűségből hazudnak a népnek, s a nép hálából azt hazudja vissza, hogy boldog s ezen a maga sunyi módján nagyokat derül”. Déry nagy felsorolásában az „ária” mintegy összefoglaló szintézise is megjelenik. „Mindenki hazudik mindenkinek. A vallásalapítók a tanítványaiknak, a papok a hívőknek, a hívők a gyóntatóiknak, az államfők a minisztereknek, a miniszterek az állampolgároknak, sőt saját kebelbeli hivatalnokaiknak is”, hogy azután egy pillanatra megpihenjen, a megtett utat szemlélve: „Hazudnak a tanúk, mert tanú mindig mindenre van. Hazudik a kárvallott a tolvajnak, az áldozat a gyilkosnak, az elítélt a hóhérnak, a próféták és a politikusok mindenkinek. Mint a mondottakból kitetszik, hölgyeim és uraim, az egész földgömb reng a hazugságai fölé hajló emberiség homéri kacajától”, hogy azután az önmagának hazudás tételére térjen át, mielőtt azonban ide átröppenne, visszapillantásként tesz még néhány megállapítást: „Figyelemre méltó pl., hogy az állami és megyei hivatalnokok egyforma biztonsággal hazudnak felfelé és lefelé, de felfelé több buzgalommal és lefelé nagyobb jártassággal...”

G. A. dicsérete hazája embereinek azt a képességét is érinti, hogy önmaguknak is hazudni tudnak: „A tudomány számtalan esetet jegyzett fel, amikor egy-egy polgártársunk minden előkészület nélkül egy szempillantás alatt elhitte azt, amit önmagának hazudott s rövid idő leteltével, huszonnégy óra leforgása alatt ugyanilyen villámsebességgel elhitte önmagának az ellenkezőjét is; igaz ugyan, hogy ezek a

kísérletek kifogástalanul többnyire csak államférfiaknál sikerültek” S még sikerül az ártatlan ember „egy-egy kétségbeesett kiáltását” is meghallatnia, azt az „egy kiáltást, mely semmivel sem terheltebb bűnnel vagy ártatlansággal, mint az újszülött első sírása, s még annyival fájdalmasabb, amennyivel rekedtebb. Nem lehet meg nem hallani, mert a csillagokról is visszaverődik, évszázadokkal azután, hogy elhangzott”, hogy azután beszéljen egy „hangról”, lezárva ezt a fejezetet. Egy „hangról”, amely metsző és mégis szelíd, „egy tagolatlan, dallamos és mégis elviselhetetlen jajongás, egy éjjel-nappal szóló eszelős szózat”. „Miről beszél e névtelen hang? Nem tudnám önöknek megmondani, hölgyeim és uraim...” Ez az a gordonkahang, amely az emberinek a motívumát van hivatva eljátszani.

Nyilvánvaló szoros összefüggés van a regény szabadság gondolata és e „hazugság-motívum” között, s ebben a vonatkozásban Déry Tibor regénye legalább annyira konkrét, amennyire elvont is, s amennyire a regény-helyzet fantasztikus, legalább olyan mértékben gyökerezik abban a társadalmi valóságban, amelyen az író szemlélődése legtöbbször megpihenhetett. Ebből az ellentétek oly erős egymásba csapásából eredően pedig nyilvánvalóan kitetszik, hogy Déry az általánosnak és a konkrétnek, az érzékletes életszerűségnek és az eszmei síkok jelenvalóságának egy sajátos összhangját teremtette meg, úgyhogy a regény egésze sorra kinövi és minduntalan túlmutat azokon az egyes mozzanatokon, amelyeket külön-külön megragadhatunk és következtethetünk belőlük. Jól mutatja ezt a mesterművekre oly nagyon jellemző sajátosságot például a regénynek az a mozzanata, ahogy a tőkés társadalom szabadságeszméjének a bírálata, szellemes megragadása és ábrázolása korunk szabadságeszméje devalválódásának képévé, majd a személyi kultusz torzításainak ellentétévé fejlődik, hogy azután ismét egy általánosabb érvényű sikra emelkedjék, mint ahogy a képzelet is, legalább két csatornán közlekedik állandóan G. A. hona és X. városa között. Bizonyítékul idézzük a „hazugság-áriát” követő fejezet egy mozzanatát, amelyben X. városa oly békés indulatú lakosai „G. A. úr külföldi mérlegén óhajtják megszámolni magukat”:

„Egy nemzet hőse kívánnék lenni, aki alacsony sorból felemelkedve, mérhetetlen nélkülözések közepette bátorságával, hajthatatlan akaraterejével, makulátlan becsületességével és lángoló hazaszeretetével a legelső helyre küzdi fel magát, felszabadítja sokat szenvedett népét az idegen rabiga alól, és sugárzó bölcsessége fáklyalángjánál biztos révbé vezeti”. A kiragadott eset jellegzetesen sematikus történetet tartalmaz, s valószínűleg le is lehetne horgonyozni egy-egy konkrét életpálya közelében a történetet, ám ugyanakkor sematikus voltában hazug is, s X. város polgárainak játékaiként ilyennek kell megmutatkoznia, annál is inkább, mert Déry a legidősebb Larra személyében felrakta ennek a mozzanatnak az ellenpontjait is. A legidősebb Larra az államelnök volt, a „legkevésbé becsült férfiú” X. városában, s azért érte őt is, családját is ez a „megaláztatás”, mert hosszú volt a karja, úgyhogy a jobb kezét játszva a bal nadrágzsebébe tudta dugni. „Az államfők élete nálunk is valóságos kínszenvedés, a legnyomorultabb ember sem cserélne velük” — mondja az idős Larra, s hogy a „hatalomnak” ez a paradoxona teljes legyen, utalnunk kell

az emberek nyakában lovaglók tragikomikus jelenetére, a hatalomnak erre a satirikus, az elidegenültséget oly jól festő megidézésére. Így zárja be köreit, és nyitja meg újra és újra őket a szerző, átjátszva a regény egyes mozzanatait minduntalan saját ellentéteibe, keresve azt a nevesincs lényeket, amely ott tornyosul századunk emberisége feje felett, s amelyet a filozófiai gondolat elidegenültségnek nevez, hogy összefoglalja, egyetlen kifejezés lencséjébe gyűjtse össze korunk emberellenes fonákságait.

Déry vizsgálódásainak eme általános vonatkozásai mellett ezzel egyenrangú helyet kapott az egyéniség kérdésköre is, az ember és világ, illetve az ember és társadalom fogalompárjainak megfelelően. G. A. úr X.-ben, furcsa kalandjának egész tartama alatt embereket keresett, egyéniségeket, s helyettük csak személyekkel találkozott, akik a tömeg alaktalan és arc nélküli tengerébe olvadtak fel, hogy kifejezzék azt a közhangulatot, amely e fantasztikus várost jellemzi, a boldogságnak egy igénytelen, a szabadságnak egy formátlan állapotában, kísértetiesen nevetgélve, a személytelenségbe veszve, emberi funkciók nélkül, alaktalanul, differenciálatlanul. Ha az emberekről szerezhető benyomások lényegét kell megragadni, Déry egyik leírására lehet hivatkozni: „... A szomszéd bérházak nyitott ablakaiból is kiáramlott az éjszakába a lakások fülledt por- és verejtékszaga. Egyik-másik kivilágított ablak hályogos, sárga négyszöge mögött apró, fekete alakok mozgolódtak, a szemben levő falon néha látni lehetett árnyékuk eszelős futkosását...”. S bármilyen szögből vagy távolságból is szemléljük X. város lakóit, az alaktalanságnak, a meghatározatlanságnak benyomásától nem tudunk szabadulni. Mindvégig „tömeg” marad, arc és egyéniség nélküli, mondhatnánk: kollektív jellemmel bíró emberi gyülekezet: „Az emberek — férfiak, asszonyok, öregek, fiatalok egyesén — figyeltek, nézegettek, csevegtek, lerázták az esővizet vállukról, ide-oda sétálgattak, összefolyó hangjuk mormogva, apró hullámokat verve paskolt az égből zuhogó vízben. Mintha jellegzetes könnyű vidámságuk hirtelen kiapadt volna, komor, felhős homlokkal, halk hangon tárgyaltak egymás közt...”. Csak a nagy halál-menet leírásában domborodik ki abból a relief-tervből egy-egy arc, amely ezt az egyéniség nélküliséget jellemezheti, s G. A. hosszabb időzése során bontakozik ki egy-egy egyéniség is, bátortalanul, szégyenkezve, félősen. Ez a kevés számú ember-portré azonban kivétel nélkül olyanokat idéz meg, akik valamilyen módon lázadók lettek, ki akarnak törni abból a „boldogságból” és „szabadságból”, amely X. városának annyira sajátja, vállalva a „boldogtalanság”, a kételkedés gyötrelmesebb, de emberibb állapotát is, vagy egyszerűen csak kísérletet tesznek ennek a vállalására. A kételkedő egyéniség kritériuma — íme Déry antropológiájának legfőbb tétele, amely mintegy hívó rímként megcsendíti a boldogtalanság, a gondolkodás motívumát is, felébreszti a menekülés vágyát ebből a szabadságból. Érintse csak meg a kételkedés szele X. város lakóinak boldog életét, lárva-arcuk alatt felsejlik az igazi, a szükségletekről való lemondás helyett az igények kezdenek dörömbölni, a meghalás boldogsága helyett rögtön az élni akarás dobol bennük.

Déry Tibor regényében G. A. partnerei közül egyéniségük részletesebb rajzával Leone és Erzsébet emelkedik ki. Leone az indokolatlan tett hőse a regényben, ösztönös és cinikus lázadója X. városának, egy gyilkosság elkövetője, egy költői halotti beszéd elmondója, egy bírósági tárgyalás főhőse, míg Erzsébet a szerelem dallamát énekli, aki a legteljesebben képviseli azt az emberfajtát, amelyet X. városa termelt ki, ő a fiatalság, a szép testet öltött boldogtalan boldogság; már-már álom-alakja, lírai színezete a regénynek. Leone egyénisége a hibás gondolkodást szüli, a lázadásnak és emberi magatartásnak azt a privát vonalát járja be, amely a maga módján kihívja ugyan a társadalmat, de privát cinizmuson túl az öntudat egy magasabb fokára nem tud jutni. A Freud emlegette rombolási ösztön anyala ő a regényben: egyik arca az élet igénylését sugározza és a libidó felé tör, a másik a halállal kacérokodik, a gyilkolás öncélúságában gyönyörködve. Leone mintha azt a szociológiai megfigyelést igazolná, hogy a rombolási vágy az élet élésének az akadályozott voltából születik, s ezen a síkon lényegtelen, hogy az élet utáni vágy Leone indokolatlan gyilkosságában nyilatkozik-e meg, vagy mint X. város lakóinál általában, az öngyilkosságba indít el.

G. A. előtt X. város társadalmának mélyrétege Leonén kívül Erzsébetben mutatkozik meg: „Egy magas, karcsú lány állt egy kezelet előtt, amelyről nyilván a kopogás riasztotta fel. Lecsüngő két karján s csipője puhaságán még érezni lehetett a félbeszakadt pihenés rezgését, lábában a riadt mozdulatot, amellyel kilépett álmodozásából. Háttal állt az ablaknak, arcvonásait csak homályosan lehetett kivenni. Kontyba tűzött nagy haja valószínűleg barna volt, mert sötétben vált ki a ködös ablak háttéréből, s csak egy-egy kis csillanásán lehetett észrevenni, hogy a fekvéstől összeborzolódott, a keskeny, tiszta homlok alatt a szeme feketének látszott. A szoba homályában a fény és az árnyék úgy reszketett az arcán, hogy ennek rajzából mindössze a kissé kiugró, széles járomcsontokat s félig nyitott, ijedt száját lehetett kivenni, egyik keskeny tenyere is tiltakozva kifelé fordult. Nyilván a félhomály tette, hogy fehér pongyolájában az egész könnyű lányalak inkább fénynek tetszett, mint testnek, s noha a levegő körülötte megőrizte idomainak forrását, az első pillanatban úgy hatott, mint egy fiatal nyírfa, mely a kinyíló ajtó huzatában alig észrevehetően megrezzent, s fényleni kezdett...” Ez az a benyomás, amely a regény finomabb szövetében ott fut állandóan, meg-megismétlődve, színeződve, részleteiben gazdagodva, anélkül azonban, hogy eredeti jellegében megváltozna. Erzsébet maga a libidó, akit a „férfiak általában megtisztelnak rokonszenvével”. „Bizonyára nem is érdemlem meg ragaszkodásukat” — mondja Erzsébet, megfogalmazva X. városa szerelmi filozófiáját is: „De megtanultam, uram, hogy a szeretet ellen nem tudunk védekezni, hacsak nem akarunk másnak fájdalmat okozni”. Alvó Csipkerózsikát kell G. A.-nak ébresztgetnie Erzsébetben, aki nem ismeri a tavaszt, amely „a szerelem évadja ember, állat, növény részére”, mert „az emberek egész életükben szeretnek”, s „mihez kezdenének magukkal, ha az év nagyobb részében szeretet híján szűkölnének?”. S éppen ezért, bármennyire érzékletesnek és érzékinek látja is G. A. Erzsébetet, s hiába volt tanúja nap-nap után, hogy a

„nyírfa egyszerre visszanyerte lánytestét”, hiába látta, mint áll „karcsúan, öntudatosan a holdfényben”, amikor is „mintha áramot kapott volna teste minden érzékeny vonala s pontja hirtelen átsütött ruháján”, hiába látta a lány „szemérmének sűrű közegén át” is „szégyenkezve feszengő kemény mellbimbóit, s mélyen alattuk a hosszú, karcsú combok elzsibbadt találkozását”, Erzsébet, az „ismeretlen, nevenincs női alak rezgett megfoghatatlan körvonalakkal, a körvonalakon belül árnyékkal, a szív helyén megejtethetlen tűzzel”. S „minél megíttebben éltek együtt, a lány annál illékonyabb lett”, mint aki nem ismeri a test és a lélek hűségét, a szerelmi életnek azokat a bonyolultabb áttételeit, amelyek X. városa „történelem előtti idejében” még divatosak voltak. Tavasz nélküli szerelem ez, a testé, de nem az egyéniség élménye, akinek hiába szól G. A. hívó szava, hiába pörköli lelkét vallomásaival („Olyan reménytelen vagyok, hogy már csak szerelmed tarthat életben. Ments meg!”), a lány illő alakja mindvégig rejtély és megfoghatatlan marad: nem tud formát ölteni. Leone gyászbeszéde Elza holtteste felett Erzsébet magatartását is megvilágítja. Mindkettőjük erénye az a „gyöngéd női tapintat”, amely „idejekorán felismerte azokat a csapdákat, melyeket a telhetetlen természet állít az emberi észnek és szellemnek, és karcsú lábacskaival ügyesen kikerülte őket.” „Tündér egyensúlyt” emleget Leone, ugyanazt az egyensúlyt, amely X. város egész életét áthatja, s amely a testi és lelki szükségletekről való lemondással született meg. Sem álmodozni, sem merengni nem tud — ő él gyönyörű és kívánatos testével a létezés közömbösségébe, abba az őállapotba merülve, amelyben ősanyáink szenderegthettek a biológiai lét pusztaságaiban. Nem tudta követni G. A.-t sem abban a vágyában, hogy szerelmüket realizálják egy konkrét fokon, sem „külföldre”. S ezzel a motívummal az egész X.-beli élet, pontosabban: látszatélet azonosul a magánélet szférájával, s szellem és szerelem együttesen mutatja meg szörnyű ábrázatát, elidegenültségének általános voltát, végső fokon az emberinek a teljes hiányát, egy totális semmit, amit a regény egyik legszebb jelképe: az a nem létező, nem látható tulipánágyás hordoz, amelyben tulipánok „virítanak”, amelyeknél a „virág lefelé hajt ki, fejfelé a földbe”. A rejtőzködő szépség ez, amelyről elég tudni, hogy létezik, de amelynek „állandó testi látványa mértéktelenségre, sőt kicsapongásra csábítaná az embert”. X. város éppen ezért minden emberi szépség és vonatkozás hiányaival kiabálja tele a Semmit, amelynek valóság-volta a látszatok illúziót idézi meg. Önszuggeszció ámitásában így él egyén és társadalom, békés boldogságban, belemerülve a látszatok igazságába, várva a boldog halál maguk választotta pillanatát, hogy eltűnjenek a Semmiben, amelynek délibábjában, a látszatban, életüket lelélték. G. A.-nak talán legmegrendítőbb élménye éppen az volt, hogy oly kevés lázadóra akadt X. városában, hiába ecsetelte a „külföld” annyi „hazugságát”. Ezért kellett a regény végén egyedül indulnia el ismét. X.-ben egy néppel találkoztunk, amely lemondott az életről, lemondott a valóságról, és a halál jegyeseként tengette életét, boldognak és szabadnak híve azt, ami rabság volt.

A türelmes tömeg ilyen nyomasztó látványa ellenében a lázadók kis csoportja aligha számíthat. Egy Bowen úr, aki a börtönben ül,

mert szembe szegült felesége halálvágyával, vagy Szilvia, aki el akarja G. A.-t kísélni külföldre, mert „nem nyugszik bele, hogy férje elhagyja”, s a fiatalasszony követeléséből nem véletlenül hallja ki G. A. éppen „az élet rég hallott, követelődző, nyers dallamát”. Amit Szilvia megfogalmazott, miközben Erzsébet, mintha kettőst énekelne vele, a ködben el-eltűnve azt énekli, hogy „olyan gyönyörű akarok lenni, hogy megtaláljon”, a lázadás volt, a legértelmesebb hang, amit X. városában kimondtak:

„Nem kívánok oly világban élni . . . , melyben az ember kitér bűnei elől. Jogot követelek arra, hogy magam választhassak boldogság és boldogtalanság között. Visszautasítom azt a feltevést, hogy nem tudok választani. Nem nyugszom bele abba, hogy ellenállás nélkül feladjam szabadságomat, s meg fogok küzdeni azért, hogy beteljesíthessem asszonyi sorsomat Eltűnök minden csalódást, elszenvedek minden újrakezdést, a tökéletlenség minden zaklatását, ha ezzel megválthatom jogomat a céltalan szenvedésre és örömrre Uram, azt hiszem, hogy az élet szép. Régóta hordozom magamban ezt a gyanút Élni akarok, uram!”.

Tragikus, hogy ez a hang is csak az érzelmek lázadását hirdette, magánosan, elvesző női indulatként, abban a „puszta országban”, amely felett Lehár-melódiák szállnak. Törekény és gyarló vágy dobban fel Szilvia szavaiban, hogy azután ernyedten hulljon vissza a közöny boldog s igénytelen állapotába, amely az elmúlást oly türelmetlenül tudja várni, hogy gyakran elébe siet, az egyén egyetlen védekezési lehetőségeként, amiye még megmaradt az életről való lemondás után is. Így szemlélteti az egyén a társadalmi sorsot, így csillog a társadalom az egyéni élet alakulásában, nem tudva elszakadni egymástól.

IV.

Franz Kafka neve nemegyszer ötlik fel az olvasóban Déry Tibor regényét tanulmányozva. Különösen a nagy bírósági jelenet ihlető hatásaira gondolhatnánk, egyéb apró tárgyi fogódzók mellett, mint amilyen pl. az előfejezetben G. A. kéziratának a sorsa, vagy a bírósági jelenetben Leonének, a vádlottnak a késése, másfelől a fantasztikum eluralkodott szerepére. De gyorsan meggyőződhetünk, hogy a megfelelőek és a hasonlóságok csak látszólagosak, hogy Déry regényében egy merőben nem karkai szellemiségű és szerkezetű világgal találkozunk, s így ezek a karkainak tűnő mozzanatok is átminősülnek, és csak Déry Tibor művészetére vonatkozathatók.

A bírósági jelenet Déry regényének nem középpontja, bár tagadhatatlanul egyike a legfontosabb epizódjainak. Főhőse Leone, aki azért áll a bíróság előtt a Kerületi Börtön helyiségében (42. em. 1800. sz. tárgyaló terem) a XVIII. tanácsnál, mert megölte (Leone indokolatlan tette volt ez!) barátnőjének, Elzának a férjét. A bírósági tárgyalás operett jellege az X.-beli tótágast álló viszonyok elmélyítését szolgálja, minden világos és egyáltalában nem titokzatos mozzanatokkal van tele. Egy rendezett állam ül törvényt a vétkes felett, egy határozott

jellegű bűnt megtárgyalandó. A tárgyalás menete azonban fölöttébb mulatságos, és a fantasztikus elem teljes mértékű eluralkodása éppen ebben az epizódban a legteljesebb. A teremben Lehár-keringőket játszik egy zenekar, a bíróság tagjai szokatlan módon „ép fehérneműt s kitűnő szövetből készült, ugyancsak teljesen ép, testükre szabott, jól vasalt ruhát viseltek . . .”, s hogy gyarapodjék a furcsa szokások X.-beli gyűjteménye, a vádlottnak „saját érdekében” „ülő helyzetben, lazított izmokkal, kényelmes testtartásban” kellett vallomást tennie, míg a bíróság tagjai rabok, „arcuk csúnya, testük nyomorék”, mintha hivatali foglalkozásuk csúfította volna őket el, valamennyien rabok, akik „pillanatról pillanatra azonosulni tudnak a vádlottal”, s „egy-egy tárgyalás vége felé már annyira átlényegülnek, hogy az ember úgyszólván nem is tud különbséget tenni a vádlott s a bíró között”. Ebben a helyzetben ezek után az is természetes lesz, hogy az ítéletet sírva hirdetik ki. X. városában nem a vádlott, hanem a bíróság érdemel szánalmat, hiszen egy-egy tárgyalás „egyetlen kézzelfogható eredménye” a bírák lelki megrázkódtatása és összeomlása szokott lenni, ezt pedig már az ítélet puszta kimondása is ki tudja váltani. Az ilyen paradoxon következtében tehát a helycsere teljes lesz: inkább a bírák a bűnösök, hiszen a büntetés őket sújtja, mint a vádlott, aki, mint a fölöttébb udvarias szóváltásból megtudjuk, azért gyilkolt, hogy „sóvár álmát azonosíthassa a soványabb valósággal”, amivel nemcsak Leone „lázadó” kitörő természete mutatkozik meg, hanem a bűn síkján is láthatóvá lesz X. város látszatélete, a látszatba való belenyugvás oly mindent átjáró valósága. Ezek után az olyan kitételek, hogy az „igazság a mindenkori vádlott ellentéte”, vagy hogy a „vádlott mindig bűnös”, hogy a beismerés a leginkább gyanús, hogy „az embernek nincs olyan cselekedete, mely ne szorulna mentőkörülményekre”, vagy: „a valóságot nem lehet tetten érni” — ennek a sajátos X.-beli gondolatmenetnek nemcsak kifejezései, epigrammatikus megfogalmazásai, de egy ezzel ellentétes jellegű világ reflexei is. A börtön és a bűntudat egysége mellett a bírósági tárgyalás színjáték jellege domborodik ki mindjobban, hiszen a végén már „alakításról” beszélnek, „szerepről” és „szerepeltetésről” hogy mindjobban kitessék ezeknek a fejezeteknek a legfőbb gondolata, amely nemcsak az igazságkutatás problémáját fessegeti, hanem mintegy az írói műhelytitkok világába is bepillantást enged: „Az igazság kutatása nem azonos a valóság alacsony s mindig megbízhatatlan részleteinek összefogdosásával és leltározásával”. Így nő Déry Tibor regényében ez a leginkább karkai jelenet a „viszkető valóság” gondolati felvetésének lehetőségévé, s kap kettős síkot: egy fantasztikus, amely X. város sajátosságaiba illeszkedik harmonikusan, valamint egy konkrétat is, emlékezve századunk annyi bírósági komédiájára, a hírhedt Dreyfus-pertől kezdve szinte máig.

Sokkal fontosabbnak tetszik a regény József Attila-i ihletésű mozzanat-sora, amely Déry regényét József Attila *Elégia*-típusú verseinek nagy prózai ikertestvérévé avatja. Gondoljunk csak az *Elégia* tájképminiatúráira, amelyek Déry regényében, G. A. vándorútja leírásában hatalmas s embertelen tájképpé alakulnak, s ezek annyira felszívódtak a képekbe, Déry mondatainak sejtjeibe, hogy egy magas fokú tudatosságot kell látnunk a szerzőnél a József Attila-i elemek felhasználása

kérdésében, jóval túl természetesen a pusztán stilisztikai, tartalmi, képi mozzanatokon — eljutva a szemlélet területére is. „Borús, ólmos fényű ég”, „fénytelen ég”, „megalvadt ég”, „egyszer megeredt az eső, de aztán elállt”, „az egyik bokor tövében egy lyukas vassfazék”, „barna-vörös foltok ütköztek ki”, „embert még nem lehetett látni, s éppily kevéssé bármiféle szerves állati létnek nyomát vagy hulladékát”, „a város pereme egész kiterjedésében romokban hevert...” Vagy utaljunk az *Óda* ihletésére az alvó Erzsébet leírásában: „A test fáradhatatlan csendes híradása volt arról, hogy minden rejtett szervével pillanatról pillanatra tevékenyen továbbfonja létét, fiatal tüdejének, gyomrának, májának, okos, rejtélyes mirigyének, hangtalan anyagcseréjének és zúgó vércöreibek boldog összjátéka úgy rajzolódott le mosolyában, mint az állandó szép idő a barométerben”. József Attila-i nyomokat találunk az ilyen leírásokban: „Az égről vastag, zaklatott lepedőkben ereszkedett le a víz, melyeket a légnyomás csattogva ráterített a házakra vagy végiglobogtatott a kiszívott, üres utcákon”.

Ezek az elemek a költő *Elégia*-élményére utalva arra mutatnak, hogy az elidegenültségnek egy olyan filozófiai fogantatású, konkrétságaiban is annyira teljes világképével kell számolnunk Déry Tibornál, amilyenre csak József Attila költészetében láttunk példát. Amikor Déry József Attilát jellemezve arról beszél, hogy a költő eredendő szembenállása, „amely a műben akkor is teljes összeütközéshez vezet, ha a két szembenálló ellenfél — a költő és élete — a valóságban olykor ideiglenesen megbékél, ez a szembenállás kölcsönösen célba vesz minden pontot és helyzetet az ellenfél létében”, akkor lényegében önnön magatartására is utal. „Az elnyomatás annyira eltorzítja testi és lelki életét, hogy tudatában önkéntelenül az egész világot elnyomójával azonosítja. Így kerül szembe s így ütközik meg a költő nemcsak a maga és osztálya közvetlen kizsákmányolóival s az ezeket támogató társadalmi rendszerrel, hanem magával a természettel is, amely ezt lehetővé teszi, sőt végső fokon önmagával is, aki ugyanebből az anyagból van gyúrva s akiben ugyanazokat az indulatokat fedezi fel, mint a szívére célzó ellenfélben...”. S ahogy József Attila a lét látványát elidegenült világgént tudta csak költőileg, tehát valóságosan megragadni, úgy kellett ugyanahhoz a módszerhez és szemlélethez folyamodnia Déry Tibornak is, amikor regényében korunk szellemiségéről készült vallani. A két meglevő világot nem egymástól elszigetelten látja, hanem egymásba játszva, állandóan egymáshoz viszonyítva, miközben egy pillanatra sem hagy kétséget afelől, hogy ő melyik világból szemléli a teljesség látványát, ahogy azt József Attilánál is láthatjuk. Éppen ezért a *G. A. úr X.-ben* egy József Attila-i *Elégia* modern, korszerű újraalkotása, prózai változata. Külön jelentőséggel bír az a tény, hogy ez egy pompás kompozíciójú regényként jött létre, nem pedig a líra világképében, aminek következtében a gondolati síkok sokkal analitikusabban, egyúttal bonyolultabban is megjelenhetnek, létrehozva a magyar regényirodalom páratlan alkotását, amelyben a filozófiai és gondolati teljesítmény egy vele egyenrangú művészi, esztétikai világképben egyesült. Déry Tibor ebben a művében nemcsak „befejezte” a *Befejezetlen mondatot*, de annak egy új jellegű folytatását, újratereztését, korunk szellemiségét megragadó körképét is létre-

hozta. Ebben a szellemiségben a valóság és látszat kérdésköre áll előtérben, s az írói indulatot az az elkötelezettség fűti, amely nem tud belenyugodni abba, hogy az élet a megalkuvás színjátéka, lázad az olyan állapot ellen, amelynek az az aforizmája, hogy „ahol nincs ellenállás, ott a tagadásra sincs szükség”.

Így lesz Déry Tibor regénye a magyar regényirodalom legnagyobb gondolati, intellektuális teljesítménye, korunk szellemiségének esztétikai bírálata. Ugyanakkor azonban az is bebizonyosodott, hogy még manapság sem lehetséges a fantasztikus eleme nélkül az eszmei síkok, gondolati összetevők egy átfogó, egyetemesebb szemlélete, művészi megragadása, s éppen ezért míg egyfelől Déry regénye azoknak a műveknek a sorába kapcsolódik, amelyeket a *Doktor Faustus*, *A per*, *A pestis*, *Hesse Narziss és Goldmundja*, *Broch Vergilius halála* képvisel, másfelől a *G. A. úr X.-ben* a regények új sorát is megnyitja, azokét az eljövendő műveket, amelyek a világnak nem polgári bírálatát és megragadását célozzák.

Déry Tibor regénye nemcsak az érett író stílusművészetének, a magyar értekező próza remekléisének a gyümölcse, hanem a komponálásnak is, a befejezettségnek, s ne féljünk kimondani: a tökéletességnek is az alkotása. Bonyolult ellenpont-rendszere, az utalások és vonatkozások szövevénye az összhang, a harmónia hibátlanságát sugallják az alkotói tudatosság diadalaiként, zártsága pedig egyúttal a rezonálások, az egymásba játszások változatait is megidézi. Éppen ezért keveset mondtunk, ha pusztán csak korszerűnek minősítjük ezt az alkotást, mert mint a valóban esztétikai ismervekkkel bíró alkotások esetében tapasztalhattuk, az eredmény a megtett út bírálatát is tartalmazza, mintegy felégetve maga mögött a hidakat. Déry Tibor regénye ilyen vonatkozásban is sokatmondó. Nemcsak a leírás, a párbeszéd, az álom és valóság egymásba játszása és differenciálódása, az esszé-szerű részek gazdag változatossága tűnik a szemünkbe, hanem az ezeken való túlhaladásra törés is. Úgy tetszik, hogy a regény fantasztikumával egyúttal a fantasztikum bírálatát is jelenti, a korszerű formai jegyek, regénytechnikai fogás alkalmazása ezek szatirikus megfogalmazását is tartalmazza, s ezért például a *G. A. úr X.-ben* egyúttal egy Franz Kafka-bírálatával is felér, képzőművészeti eszközei nemcsak a korszerű festészeti törekvésekben fogantak, de annak karikatúráját is adják, vagy gondoljunk az olyan epizódokra, mint amilyen a lát-hatatlan tulipánoké, hogy a korszerű líra bírálatát is megláthassuk. Ezen a fokon például legyen szabad csak egy apró mozzanatra utalni, amely Déry ilyen jellegű technikájára fényt vethet. Egyik hasonlatát kell idézni: „Kisebb-nagyobb távolságra a villától G. A. két-három kereskedést talált, melyekben megvásárolta sovány napi élelmiszer-adagját, egyszer-egyszer egy zsebkendőre, egy harisnyára, egy ingre is szert tett. A kenyér hasonlított a harisnyára, s mind a kettő a házra, amelyben vásárolta őket”.

A mű szövetének gazdagságát, sokféle mutató vonatkozásait, síkjainak bonyolultságát korántsem meríthettük ki, annál is inkább, mert az egyes szálakat bogozva minduntalan az azzal ellentétessel is dolgozni kellett, s gyorsan rá kellett döbbedni arra, hogy ebben a regény-

ben minden mozzanat a maga ellentétével együtt van jelen, a pozitív a negatívban is adott, a fehérben felsejlik a fekete, az életben a halál, a szervesben a szervetlen, a tájban az ember, a tárgyakban a lélek és fordítva, miközben az egész látványt a szerző intellektuális indulata ragyogja be a szellem napjaként.

MARX EMBER-KONCEPCIÓJA

Gajo Petrović

I. BEVEZETÉS

1. Mit mivel a költő (például Dušan Vasiljev), amikor szenvedélyesen felkiált: „Oh, hisz Ember vagyok! Ember!”, vagy amikor fájdalmasan felsóhajt: „Oh, mikor nem Ember az Ember”? Vajon csak botorul fecseg vagy értelmet tulajdoníthatunk szavainak?

Ha a költő beszéde botor, akkor folyton zagyva mindannyiunk beszéde is. Hiszen naponta elismeréssel mondjuk, hogy valaki csakugyan ember, vagy felrójuk másvalakinek, hogy egyáltalán nem ember. Újságolvasás közben elszörnyedünk annak az anyának az embertelen eljárásán, aki elhagyta gyermekét, és elítéljük az afrikai gyarmatosítók embertelen tetteit. Hirdetjük, hogy itt az ideje az embertelen kizsákmányolás megszüntetésének. Bíráljuk a kapitalizmust, mert jelenkori, kulturált formájában is elemberteleníti az embert, és szembehelyezzük vele a szocializmust, azt a társadalmat, amelyben az ember önmagára talál, az emberek közötti viszony emberivé válik. Valljuk, hogy az ember a legnagyobb érték, és az emberről való mindennapos gondoskodást hirdetjük. Tépelődünk, hogy vajon a jelenkor embere a technika ura vagy szolgája, tanakodunk, hogy vajon mit hoz az embernek a világűrrepülés és a kalifornium felfedezése.

Vajon ezek a szavak: *ember, nem ember, emberi, embertelen*, csupán, pátoszdús üres frázisok, vagy mégis van valami értelmük? Mindenekelőtt mit jelent *embernek* lenni?

Ha nem tudunk feleletet adni erre a kérdésre, az emberről és az emberiről szóló eszmecserénk csakugyan üres fecsegés marad. De az emberről való kérdésnek nemcsak az az egyetlen és legfőbb rendeltetése, hogy renddel és értelemmel töltsé eszmecserénket. Nemcsak arról van szó, hogy megtanuljuk értelmesen és következetesen használni az *ember* szót.

Vajon nem épp a mi korunk fenyegeti-e sokkal inkább az embert emberségében és pusztá fennmaradásában, mint bármelyik kor ezelőtt, s vajon nem nyújt-e egyúttal reális lehetőséget egy csakugyan emberi társadalom és kiteljesedett emberség megvalósítására? Vajon az évszázadok óta folyó gyakorlati harc azon kérdés körül, hogy „Mi az ember?“, nem elmélyültebb-e és keményebb-e korunkban, mint bármikor azelőtt?

Nem a filozófusok találták ki azt a kérdést, hogy „Mi az ember?“, hanem létezésük lényeges problémája ez, s a filozófia sem kerülheti meg, ha nem szándékozik félrevonulni az élettől.

2. A közhasználatban levő szavak jelentését feljegyzik, rendszerezik, s aztán a szótárakban magyarázzák. Vajon valamelyik szótárban feleletet kapunk-e arra a kérdésre, hogy „Mi az ember?“. Az Akadémia szótára szerint a „čovjek“ szónak nyolc alapjelentése van.¹ Az első, legtágabb értelemben embernek számít minden emberi lény; a következő őt szűkebb értelemben csak azok tekinthetők embernek, akik meghatározott biológiai, társadalmi-jogi vagy jellembeli-lélektani tulajdonságokkal rendelkeznek. A két utolsó jelentés szerint viszont az ember egyáltalán nem ember, hanem állat vagy növény.

A nyolc alapjelentés keretén belül az Akadémia szótára sok-sok árnyalati jelentést tart számon. A „čovjek“ szó, első alapjelentése szerint, az embert mint embert, bármelyik embert, az összes embereket vagy minden embert stb. egyaránt jelentheti.

Az ember szó ilyen sokrétű értelmezése nem a szerbhorvát nyelv külön sajátossága. Éppilyen sok értelmű az angol „man, a francia „homme“, az orosz „cselovjek“ is. Mindezeknek a szavaknak az alapjelentése azonos, és igen hasonlóak a sajátos jelentésük is, akár a „čovjek“-é.

Nem nehéz rájönni, mily módon szűkült ezeknek az azonos alapjelentésű szavaknak az értelme. Mindazon esetekben, amikor csak bizonyos embereket illetek az ember szóval, tulajdonképpen olyan embercsoportokra gondoltak, amelyek — megítélésük szerint — szembeötlőbben birtokolták ezt vagy azt az emberi tulajdonságot, tehát a szó tágabb értelmében minden embert emberré tevő tulajdonságok egyikét.

Hogy felfogjuk a „čovjek“ szó sokértelműségét, mindenekelőtt meg kell értenünk első fő jelentését, mely szerint az ember „minden emberi lény“, vagyis „az a lény, amely különbözik az istentől, angyaltól és állattól“.

Miben különbözik tehát az emberi lény minden más lénytől? Kielegítő feleletet hiába keresünk a szótárakban: csak a „čovjek“ szó időszerű használatát rögzítik.

Vajon feleletet adhat-e kérdésünkre a „čovjek“ szó etimológiája?

3. A „čovjek“ szó etimológiája igen érdekes, és csakugyan termékeny gondolatokat ébreszt. De ha azt várnánk, hogy megoldja kérdé-

¹ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika. Dio II. Obradili D. Daničić, M. Valjavac, P. Budmani. U Zagrebu 1884—1886, 68—75. o.

sünket, könnyen csalatkozhatnánk: korántsem döntheti el az emberről való filozófiai vitát. Mindazonáltal azt mutatja, hogy a kérdés: „Mi az ember?“, felettébb vitás volt, még mielőtt a filozófusok értekezni kezdtek volna róla.

Latinul az embert „homo”-nak mondják, franciául „homme”-nak, olaszul „uomo”-nak, spanyolul „hombre”-nak. Mindezek a szavak az indoeurópai „khem” szóból származnak, ami földet jelent. Az ember és a föld közötti kapcsolatot jól láthatjuk akkor is, ha a latin nyelv keretében maradunk. A föld latinul „humus”. Homo est ex humo. A román nyelvek *ember* szavának etimológiájában azt az eszmét fedezhetjük tehát fel, hogy az ember földi lény. Az embert ezáltal kereken szembeszegezik az istenekkel.

A német „Mann” és „Mensch”, az angol és a svéd „man”, a dán „mand” egészen más gyökérből származik, nevezetesen az indoeurópai „men”-ből, amely a szellem mozgását, illetve gondolkodást jelent. Ugyanebből a gyökérből származik egyebek mellett az angol „mind” (szellem) szó, a német „meinen” (vélni, gondolni) ige. Tehát a germán nyelvekben a szó gyökerében fellelhetjük azt az eszmét, hogy az ember gondolkodó lény, tehát szellem. Az embert ezáltal kereken szembeszegezik az állatokkal.

A románok számára az ember föld, a germánok számára szellem, hogyan vélekednek hát a szlávok? A szerbhorvát „čovjek”, a szlovén „človek”, a csek „clovék”, az orosz „cselovjek”, a lengyel „czlowiek” az ósszláv „čelovek”-ből származik. Az ember tehát „čelo-vjek”. A szlávoknál az ember nem egyszerű, hanem a „čel”-ből és a „vjek”-ből van összetétele. Nagy baj azonban, hogy a lingvisták sehogy sem tudnak egyetérteni: honnan származik a „čel”, és mit jelent a „vjek”. Mind az egyiket, mind a másikat egyre vitatják, de valószínűleg sohasem is fogják véglegesen eldönteni a kérdést.

A „vek” szót gyakran a litván „vaikas”-szal hozzák kapcsolatba, amely gyereket, ifjút jelent. Mégis legvalószínűbbnek tűnik, hogy ez a „vjek” azonos azzal, amit a „vijek”, „vjekovati” és „vječnost” szóban lelünk, vagyis az idő eszméjét tartalmazza. Az ember tehát a szerbhorvát szó második fele szerint az a lény, aki leéli életét.² Kérdés azonban, mit jelent a „čel”.

D. Daničić szerint a „čel”, amelyet a „čelovek” és a „čeljad” szóban is fellelünk, az indoeurópai „skar” gyökérszóból származik. A kezdő „s” könnyen lekopik, és marad a „kar”, a „r” a szláv nyelvek szabálya szerint átváltozik „l”-lé, úgyhogy lesz belőle „kal”, az „a” viszont „e”-vé változik, és „kel” lesz belőle, a „k” az „e” előtt „č”-vé változik, így aztán végül megkapjuk a „čel”-t. A „skar” gyökérszó (napjainkban általában „quel”-nek vagy „kwel”-nek írják) azt jelenti, hogy forogni, ugrálni, integetni, ütni, vágni, dolgozni, önteni, betakarni, tölteni, táplálni, csattogni, kiabálni, égni. Az ugrálás eszméje jól látható a „človiti” származékszóból; különben pedig a „čel” szó jelentésében a „felkelni valami végett, dol-

² A „vijek” szó időtartamot jelent, korszakot is, évszázadot is, az emberre vonatkoztatva élettartamot. A „vjekovati” a „vijek” szó utóbbi értelmének igéje. Az eredeti mondat: „Čovjek bi, dakle, prema svom drugom dijeli bio onaj koji vijek svoj vjekuje.”

gozni” van túlsúlyban. Eszerint az ember az a lény, aki dolgozva, valami körül forgolódva, elhamvadva éli le életét.

Napjainkban elterjedtebb az a felfogás, hogy a „čel” a „quel”-nek azon értelméből származik, amely nyájat, falkát, rajt, nemzetséget, törzset, csoportot, közösséget jelent. E felfogás szerint az ember elsősorban nem dolgozó, hanem életét nyájban, rajban, közösségben leélő lény.

A „čel” szónak ezzel az értelmezésével nagyszerűen összekapcsolhatjuk a „vek” szónak azt az értelmezését, mely szerint gyereket jelent. Ha a „čel” törzs, a „vek” pedig gyerek, akkor a „čelovjek” a törzs, a közösség gyermeke.

Itt csak néhányat sorakoztattunk fel a napjainkig kifejtett feltevések közül. Mindez nem a filozófusok, hanem a filológusok elképzelése. De vajon csupán egyet tekinthetünk helytállónak a sok elképzelés közül? Vagy talán az ember ősi szláv eszméje tartalmazza az idő, a tevékenység, a közösségben való élet eszméjét is?

A „čovjek” többesszáma „ljudi”, az indoeurópai „leudh” gyökérszóból ered, amely azt jelenti, hogy felemelkedni, felnőni. Ebből a gyökérből származik a görög „eleutheros” és a latin „liber”, mindkettő szabadot jelent. Így tehát a „čovjek” szó etimológiájában benne foglaltatik a szabadság eszméje is.

Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy az emberről, mint földi lényről való eszmét, amelyet az ember szó román gyökere tartalmaz, a XVIII. századi francia materialista filozófia fejtette ki legteljesebben, viszont az embernek mint szellemnek az eszméjét a német klasszikus idealizmus realizálta legteljesebben. A történelem iróniája, hogy azokat az eszméket, amelyeket az ember szó szláv gyökere tartalmaz, az a bölcselő mélyítette el, aki ugyan nem volt mindig a legjobb véleménnyel a szlávokról, de azért igen nagy sikert aratott náluk: Karl Marx.

4. Ha az ember szó etimológiája nem oldja meg, hanem éppen sítással kiélezi a kérdést, hogy „Mi az ember?”, vajon nem nyújthatná-e a biológia az áhított megoldást? Az a tudomány, amely az élőlényeket — minden élőlényt — tanulmányozza, nem térhet ki az ember problémája elől sem.

Az emberről parázs viták folytak a biológusok között. Linnée az embert a majmokkal és a majomfélékkel együtt a Primates rendjébe (ordo) sorolta, Cuvier azonban úgy vélte, hogy az ember és a majom közötti különbség jóval nagyobb, úgyhogy az emberek és a majmok két külön rendet képeznek, a Bimanes (kétkezők) és a Quadrumanes (négykezők) rendjét. A későbbi anatómiai és fiziológiai kutatások Linnée felfogását igazolták: az ember, a majom és a majomfélék egyazon rendbe (Primates) tartoznak, s ez csak egyik rendje a Placentalia alosztálynak, a Mammalia osztálynak, az Amniota alágnak, a Craniota ágának, a Vertebrata altörzsnek, a Chordata törzsnek, a Deuterostomia alosztálynak, a Coelemata osztálynak, a Metazoa albirodalomnak az Animalia nagy birodalmában.

Tehát a biológiai szakvélemény szerint az ember csak egy pirinyó sejtecske az állatvilág hatalmas birodalmában. E felfogás szerint az ember és a majom közötti különbség elenyésző a majom és a medve vagy a béka és a teknősbéka közötti különbséghez viszonyítva.

Viszont a mindennapi életben az embert nem a Primates rend egyik fajaként különböztetjük meg a majomtól, hanem az egész állatvilággal, sőt általában a természet világával is szembeállítjuk. Az ember és az állat közötti különbség mélyebbnek tűnik számunkra az állatok között fellelhető bármely különbségnél. Filozófiai kérdésekkel vizsgáljuk, hogy ez megokolt-e. Vajon az embert valóban szembe lehet-e szegezni nemcsak az egyik-másik állatfajjal, hanem az állattal általában is? Erre a kérdésre a különféle filozófiai irányzatok mellett a marxisták is megkísérelnek feleletet adni.

A biológusok (és általában a szakemberek) joggal vonakodnak feleletet adni erre és az ehhez hasonló kérdésekre. Aki szakszerű akar lenni, az folyton vonakodik³, begubózik szakmájába, és éberem ügyel, hogy ne lépje túl a szakma határait.

A filozófia egyik lényeges jellemzője, hogy nem vonakodik feleletet adni azokra a kérdésekre, amelyeket nem lehet szakszerűséggel megbénítani.

II. AZ EMBER LÉNYEGÉNEK FELFOGÁSA MARXNÁL

5. Igen sokan kétségesnek vélik, hogy ilyen általános formában is megokolt feltenni a kérdést: „Mi az ember?” Ezt ugyan — hangzik az ellenvetés — felteszik bizonyos bölceleti irányzatok, de a marxizmus tévesnek, helytelennek tekinti firtatását. A különféle tudományok ugyanis más-más oldaláról tanulmányozzák az ember tevékenységét, egyetlen oldalát sem veszejtik tehát el, így aztán mindezek a szaktudományok együttesen az ember sokoldalú képét nyújtják. Másfelől pedig az általános ember, az ember mint ember nem létezik, csak egy meghatározott társadalom konkrét emberéről beszélünk valóságosan, a rabszolgatartóról vagy a rabszolgáról, a földesúrról vagy a jobbágyról, a tőkésről vagy a munkásról.

Ámde az ember nem részeinek vagy oldalainak összessége, hanem teljességes lény. Arra a kérdésre, hogy mi az ember mint teljességes lény, mi teszi őt emberré s minden tevékenységét vagy „oldalát” emberivé, nem ad és nem is adhat feleletet egyetlenegy szaktudomány sem. Másfelől az ember valóban nem mindig és nem mindenütt egyforma, hiszen történelmileg változik, de valami alapján mégis egyaránt embernek mondjuk a proletárt és a tőkést, a földesurat és a rabszolgát.

Mi által ember az ember? Minek alapján mondjuk, hogy valaki inkább, valaki pedig kevésbé ember, ha ember? Ezeket a kérdéseket nem lehet megkerülni, még ha Marx meg is kerülte volna őket. De

³ Szójáték: a *struka* szakot, szakmát jelent, a *strucan* szakszerűt, az *ustručavati* a vonatkozás, restellés, átállítás igéje, az *u-stručavati* a szakszerűsítés, a szakmába való begubózás képzetét kelti. A következő mondat is erre a szójátéokra épül.

aligha akad tévesebb feltevés annál, hogy Marx elítélte az emberről általában való elmélkedést.

Felesleges idéznünk a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból*, mert hiszen mindenki előtt ismeretes, hogy ott Marx az emberről mint emberről beszél. De sokan úgy vélik, hogy Marx később arra a következtetésre jutott, miszerint téves bármily formában az emberről általában értekezni. És csakugyan, e feltevés mellett fel lehet sorakoztatni néhány idézetet Marx és Engels *A német ideológia* című művéből. De vajon *A német ideológia* jelenti Marx filozófiájának betetőzését? Vajon nem ő írta *A tőkét* is?

A *tőke* szerint a munkafolyamat „használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, természeti dolgok elsajátítása emberi szükségletek kielégítésére, az ember és a természet között lefolyó anyagcsere általános előfeltétele, az emberi élet örök természeti feltétele s ezért független ennek az életnek minden formájától, ellenkezőleg az élet valamennyi társadalmi formájában egyformán közös. Ezért nem volt szükségünk arra, hogy a munkást más munkához való viszonyában is megrajzoljuk. Az ember munkája az egyik oldalon, a természet és a természeti anyagok a másikon, elegendőnek bizonyultak. Amennyire nem érezzük a búzán, hogy ki termelte, éppúgy nem látszik meg a munkafolyamaton az sem, milyen körülmények között megy végbe, a rabszolga felügyelő durva ostorcsapásai alatt-e vagy a tőkés aggódó pillantásai mellett, Cincinnatus végzi-e, megművelvén pár jugera (hold) földjét, vagy az ősemler, aki kövel ejti el a vadat.”⁴

Marx tehát *A tőkében* úgy véli, hogy nemcsak a munkásról, tőkésről, rabszolga felügyelőről, hanem az emberről, munkáról, természetről általában is beszélhetünk.

Ugyancsak *A tőkében* Marx vitába száll az utilitarista Benthammal: „Ha például tudni akarjuk, mi hasznos egy kutya számára, akkor ki kell kutatnunk a kutya természetét. Magát ezt a természetet nem lehet a „hasznossági elvből” megkonstruálni. Az emberre alkalmazva: ha valamennyi emberi cselekedetet, mozgást, viszonyt stb. a hasznossági elv alapján akarunk megítélni, akkor először az emberi természetről általában van szó s aztán a minden korszakban történelmileg módosított emberi természetről. Bentham nem nagyon szűrészálhasogató. A legnaivabb szárazsággal a modern nyárspolgárt, speciálisan az *angol nyárspolgárt* veszi *átlagembernek*. Ami ennek az átlagember figurának és világának hasznos, az önmagában véve hasznos. Ezzel a mértékkel ítéli meg aztán a múltat, jelent és jövőt.”⁵

Marx tehát úgy véli, hogy a kutyának van saját kutyatermészete, az embernek pedig emberi természete, de a kutyától eltérően az embernek az „emberi természete általában” is, és „minden korszakban történelmileg módosuló” természete is. Szemére veti Benthamnak, hogy a modern nyárspolgárt normális emberré nyilvánítja, és nem veszi figyelembe az emberi természetet és történelmi fejlődését.

„Megengedvén” az értekezést az ember természetéről általában, Marx *A tőkében* éppen azért bírálja a polgári társadalmat, mert benne

⁴ Marx Károly: *A tőke*. I. kötet. Szikra, Budapest, 1948, 198—199. o.

⁵ Id. mű, 658. o.

ez az általános emberi természet nem juthat kifejezésre, hiszen „egy tábornok vagy egy bankár nagy, az ember mint ember ellenben igen siralmas szerepet játszik”.⁶

Ennek szellemében *A tőke* III. könyvében a tőkés rendszerrel szembeszegezi azt a társadalmat, amelyben a társult emberek, társult termelők „az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb”⁷ feltételek között fognak termelni.

Marx tehát vonakodás nélkül beszél az emberi természetről és az emberről mint emberről. Nem kell attól tartanunk, hogy ellentétbe kerülünk vele, ha megkérdezzük: „Mi az ember?”

6. Mit jelent megkérdezni: „Mi az ember?” Talán azt, hogy felkutadjuk valamely tulajdonságát vagy jellegzetességét, amellyel minden állattól különbözik?

Ha kérdésünknek ez az értelme, akkor igen sok, különféle feleletet sorakoztathatunk fel. Az ember számtalan tulajdonságáról tudjuk, hogy csupán öt jellemzi. Az a legelterjedtebb hagyományos felfogás, hogy az ember értelmével különbözik az állattól. De megkülönböztethetjük beszéde, gazdasági termelése, erkölcsi magatartása, művészi, alkotótevékenysége szerint is. Csak az ember használ fogalmakat. Csak az ember lehet képmutató. Az ember lényegesen különbözik az állattól abban is, ahogyan az eledelét elkészíti. Az ember és az állat „intellektuális-emocionális” élete közötti különbség talán kisebb is, mint az állatok ételmarcangolása és a korszerű kulináris-gasztronómiai mesterség közötti különbség. Az öldöklés és a kíntás emberi módszereire, noha gyakran állatinak mondjuk őket, az állatok ugyancsak képtelenek.

Megkérdezni, mi az ember, nem azt jelenti, hogy egy benne fel-lelhető, de az állatokból hiányzó tulajdonsága felől érdeklődünk. Hasonlóképpen nem azt firtatjuk vele, mi *minden* az ember, nemcsak azért, mert igen sok sajátos tulajdonsága van, és igen nehéz mind felsorolni, hanem azért is, mert az ember nem a tulajdonságok és saját-ságok káosza, hanem strukturális teljesség.

Megkérdezni, hogy mi az ember, voltaképpen annak a firtatása, hogy mi miatt tekintjük *olyan* egységes, teljességes lénynek, ami lényegesen megkülönbözteti minden léttel bírótól.

Azt, aminek alapján valami az, ami, hagyományosan *lényegnek* mondják. De vajon nem a skolasztikus filozófia egyik jellegzetessége-e a dolognak lényegre (essentia) és létezésre (existentia) való felosztása? De igen. Mindazonáltal a lényeg (Wesen), amelyet Hegel a legtágabb értelemben szembeállít a léttel (Sein), a szűkebb létezésben (Existenz) pedig a jelenséggel (Erscheinung), ugyancsak egyik fő kategóriája a *Logikának*. A lényeg és a jelenség megkülönböztetése fontos szerepet játszik Marx és Lenin műveiben is.

Hegel, Marx és Lenin relativizálják a lényeg és a jelenség közötti ellentétet, kiemelve, hogy a lényeg szükségszerűen jelenik meg, a jelenség pedig lényegi. De úgy vélik, hogy ezeknek a kategóriáknak

⁶ Id. mű, 53. o.

⁷ Marx Károly: *A tőke*. III. kötet. Budapest, 1956, 786. o.

a megkerülésével lehetetlen elmélkedni. Marx szerint például: „minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék”⁸, Lenin pedig ezt írja: „Az emberi gondolkodás végtelenül mélyül — a jelenségtől a lényeghez —, hogy úgy mondjuk — az elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez és így tovább, *vég nélkül.*”⁹

Vajon nem kellene-e mégis megkísérelnünk a *lényeg* és a *jelenség* kategóriáinak megkerülésével való elmélkedést? De igen, ha a *lényegen* a látható és a változó *jelenség* rejtett és változatlan alapját értjük, ha a *lényeg* és a *jelenség* kategóriáival két pontosan elkülönített és teljesen különböző, ámde valamiképpen mégis összefüggő részre osztjuk a világot.

Viszont elmélkedhetünk-e a lényeg fogalmának hegeli és marxi értelmezésének megkerülésével? Némely erre irányuló kísérlet, úgy tűnik, az elvetett lényeg fogalmának új néven való felbukkanásához vezet.

Martin Heidegger például *Sein und Zeit* című művében nem azt kérdezi, mi az ember lényege, hanem alapszerkezetét, illetve alapvető állapotát (Grundverfassung), a létet (Sein) és a lét értelmét (Sinn des Seins) firtatja. Szerinte az ember (Dasein) a világban-való-lét (das In-der-Welt-sein), az ember léte (das Sein des Daseins) aggodalom (die Sorge), létének értelme pedig (der Sinn des Seins des Daseins) időbeliség, mulandóság (die Zeitlichkeit). Tehát a lényegről való hagyományos kérdést itt három kérdés váltotta fel (a szerkezetéről, a létről, a lét értelméről), de nyilván aligha tévednénk, ha azt állítanánk, hogy ezek a kérdések nagyjából annak a megfelelői, amit Lenin az ember lényege első-, másod- és harmadrendű meghatározójának mond. A létezés létének (időbeliség) értelmét Heidegger abból a szempontból vizsgálja, hogy mi az, ami által az ember mindenekelőtt és mindenekfelett ember, tehát az ember legmélyebb lényegét firtatja.

Amikor Marx azt kérdezi, „Mi az ember?”, akkor az ember lényegét vizsgálja, s kérdése mindmáig nem évült el. Marxnak az ember lényegéről vallott felfogása alapjaiban különbözik minden előtte kifejtett elképzeléstől, és még napjainkban is messze felülmúlja az ember nem marxista koncepcióit.

7. Mint ahogy igen gyakran tévesen értelmezik Marxnak az emberről való kérdését, éppoly tévesen tolmácsolják a kérdésre adott válaszát is.

Max Scheler az emberről való különféle felfogásokat tolmácsolván, az öt legismertebb között megemlíti a pozitivistá felfogást, mely szerint az ember ösztönös lény, e pozitivistá felfogás három válfaja között pedig számon tartja a „marxista” vagy „gazdasági” felfogást, mely szerint az embert az élelemért való ösztön határozza meg. Scheler nyilvánvalóan nem tudta, hogy Marx szerint az állat „csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai

⁸ Marx Károly: *A tőke* III. kötet. Budapest, 1956, 783. o.

⁹ Lenin: *Filozófiai füzetek*. Szikra, Budapest, 1954, 241. o.

szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban termel csak igazán”.¹⁰

Némely „marxistánál” is a Schelerével rokon álláspontra bukkanunk. Így például gyakran Marxnak tulajdonítják Franklin meghatározását, hogy az ember szerszámkészítő állat. Az igaz, hogy *A tőkében* némi rokonszenvvel idézi.¹¹ De mindazok, akik felfigyeltek erre, megfélekedeznek róla, hogy Marx *A tőkének* ugyanabban a kötetében tipikusan amerikai meghatározásként jellemzi Franklinét, s nem enged arra következtetni, hogy azonosítja magát vele. Arisztotelész meghatározásával kapcsolatban ugyanis, hogy az ember politikus állat, megjegyzi: „Aristoteles meghatározása tulajdonképpen úgy hangzik, hogy az ember természettől városi polgár. Ez éppolyan jellemző a klasszikus ókorra, mint amilyen jellemző Franklin meghatározása — hogy az ember természettől szerszámkészítő — a yankeekre.”¹²

Marx mind Arisztotelész, mind Franklin meghatározását jelentősnek tekinti — miként Hegel, ő is úgy véli, hogy egyetlenegy lényeges filozófiai gondolatot sem tekinthetünk egyszerűen hazugnak vagy értéktelennek —, de sem Arisztotelész, sem Franklin meghatározása nem azonos az övével.

Marx nem azért veti el a tradicionális felfogást, amely szerint az ember értelmes állat, mert ez a meghatározás az értelmet helyezi a legeslegelső helyre, hanem mindenekelőtt azért, mert úgy véli, hogy sem az értelem, sem a politikai tevékenység, sem a szerszámok készítése, sem pedig bármely egyéb részleges tevékenység vagy tulajdonság nem lehet az ember lényege. Az ember nem saját „szférának” (gazdasági, politikai, erkölcsi, művészi stb.) mechanikus összessége, s ezek a „szférák” — ha ugyan egyáltalán beszélhetünk róluk — sem állnak örök időktől fogva egyazon egymás közti viszonyban. Ezért nem az ember „fő szférája” teszi emberré az embert, hanem létének általános módja, a világhoz és önmagához való viszonyának általános struktúrája. Az ember létének sajátos módját Marx a *praxis* (gyakorlat) szóval jelöli. Marx számára az ember a gyakorlat módján léttel bíró lény.

8. Midőn az embert a gyakorlattal határoztuk meg, még nem oldottunk meg mindent; számtalan kérdés csak ezután bukkan fel.

Mindenekelőtt: tulajdonképpen mi a gyakorlat? A gyakorlat emberi tevékenység. Csakhogy az állatok is bizonyos tevékenységet fejtenek ki. Mi különbözteti meg az emberi tevékenységként felfogott gyakorlatot az állatitól? Az erre a kérdésre adott felelettel gyakran elveszítjük azt, amit az embernek gyakorlati lényként való meghatározásával nyertünk. Magánál Marxnál is felfigyelhetünk azokra a nehézségekre, amelyek az iménti kérdésre adott feleletnél megmutatkoznak.

¹⁰ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 50. o.

¹¹ Marx Károly: *A tőke*. I. kötet. Szikra, Budapest, 1948, 194. o.

¹² Id. mű, 352. o.

Az ember és az állat tevékenységéről Marx 1844-ből való *Gazdasági-filozófiai kézirat*aiiban a következőket olvassuk: „Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől.”¹³

Egyetérthetünk azzal, hogy az ember élettevékenysége tudatos, az állaté viszont nem. De vajon egyetérthetünk-e azzal is, hogy az ember tevékenységét (gyakorlatát) elsősorban a tudat (vagy talán éppenséggel csak a tudat) különbözteti meg az állat tevékenységétől? Ha az ember a gyakorlat által különbözik az állattól, a gyakorlat pedig az állat tevékenységétől azzal, hogy tudatos, akkor az ember a tudatával különbözik az állattól; tehát visszakanyarodtunk a hagyományos meghatározáshoz, mely szerint az ember animal rationale.

Vajon elkerülhetetlen-e ez a körben való forgás, vagy talán lehetséges olyképpen is meghatározunk a gyakorlatot, hogy általános struktúráját ragadjuk meg, de úgy, hogy tartalmazza azt a meghatározását is, miszerint tudatos és szabad tevékenység?

Úgy vélem, ilyen az a meghatározása, amely univerzális alkotó-önlétrehozó tevékenységet ért a gyakorlaton, olyan tevékenységet, amellyel az ember megváltoztatja és létrehozza saját világát és önmagát. A gyakorlatnak épp ez a meghatározása kerül túlsúlyba Marxnál.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban például ezt írja: „... Az állat csak ama species (azaz fajta) mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít. — Éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember ezért csak valóban *nembeli lénynek*. Ez a termelés az ő dolgozva-tevékeny nembeli élete. Általa jelenik meg a természet az ő műveként és az ő valóságaként. A munka tárgya ezért az *ember nembeli életének tárgyasulása*: amikor magát nemcsak — mint a tudatban — intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi és ennél fogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli.”¹⁴

9. A gyakorlat univerzális alkotó-önlétrehozó tevékenységként való meghatározása tartalmazza tudatos és szabad tevékenységként való meghatározását is. Ebből következik az embernek társadalmi-történelmi felfogása is. Ha az ember alkotó-önlétrehozó lény, s folyton alkotja és megváltoztatja önmagát és világát, akkor az ember szükségképpen nem ugyanolyan mindig.

De az állatfajok sem ugyanolyanok mindig. Az állatok azonban környezetükhöz alkalmazkodva változnak, vagy legjobb esetben terv és cél nélkül változtatják meg környezetüket, az ember viszont —

¹³ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 50. o.

¹⁴ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 50. o.

alkotótevékenységével — célszerűen változtatja meg önmagát és világát. „Röviden: az állat csupán *felhasználja* a külső természetet és egyszerűen jelenlétével hoz létre benne változásokat — írja Engels —, az ember változásaival céljai szolgálatába állítja azt; *uralkodik* rajta.”¹⁵

Ezért csak az embernek van történelme. Az állatvilág „történetéről” csak átvitt értelemben beszélhetünk. De az ember történelme nemcsak a természet megváltoztatásának története, hanem egyúttal és elsősorban az ember önlétrehozásának története: „Amennyiben azonban a szocialista ember számára az *egész úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga *keletkezési folyamatáról*.”¹⁶

De az ember nem csupán gyakorlat és történelem. Éppen azért, mert gyakorlat és történelem, az ember egyúttal a jövő is. Ha az ember lényege az univerzális alkotó-önlétrehozó tevékenység, amely által történelmien létrehozta világát és önmagát, akkor az ember, ha nem akar megszűnni embernek lenni, sohasem hagyhatja abba önlétrehozásának folyamatát. Ez azt jelenti, hogy az ember sohasem lehet teljesen bevégezett, azt jelenti, hogy nem ember, ha csupán a jelenben vagy a múlt szemlélésében éli le életét, hanem csak akkor, ha a jelenben a jövőt valósítja meg. Az ember akkor ember, ha megvalósítja történelmileg kreált emberi lehetőségeit.

Ezen a ponton igen jól látható a Marx és Hegel közötti különbség. Az ember Hegel számára is tevékeny lény, de tevékenységét Hegel alapjában véve az öntudat tevékenységeként fogja fel, amelynek végső célja az abszolút valóság abszolút megismerése, az ember és az abszolútum végérvényes bevégezése. Az abszolútum az ember nélkül magánvaló, az ember által magáért-való lesz. Az ember filozófiai megismerése, amely egyben az abszolútum önmegismerése, az emberi történelem végét jelenti. Az embert be lehet végezni, s Hegel filozófiájában az ember csakugyan bevégezett. S éppen azért, mert bevégezett, teljes egészében meghatározható.

A szellem fenomenológiájában és *A szellem filozófiájában* Hegel az ember struktúrájának elemzését nyújtja: az ember létezésének minden strukturális elemét történelmileg keletkezettnek, ámde egyben a jövőt illetően véglegesen rögzítettnek tekinti. Hegel számára az ember azt jelenti, ami a múltban volt. Bevégezett, s ezért is lehet pontosan meghatározni.

Marx szerint az ember tevékeny lény, de tevékenysége nem az abszolútum önmegismerése, hanem az embernek és annak a világnak a megváltoztatása és létrehozása, amelyben élünk. Ezért Marx szerint az ember sohasem lehet bevégezett, következésképp sohasem is lehet teljes egészében meghatározott.

Épp ezért Marx ember-konceptiója sohasem lehet pusztá felfogás. Csupán felfogni az embert annyit jelent, hogy pusztán azt fogjuk fel,

¹⁵ Engels: *A természet dialektikája*. Testvériség-Egység Kiadó, Novi Sad, 1950, 49. o.

¹⁶ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 77. o.

ami már volt az ember. Márpedig az embert nem csupán az teszi, ami volt, hanem mindenekfelett az, ami lehet és amivé lennie kell.

Ebből múlhatatlanul következik Marxnak a gyakorlat felé fordulása olyan értelemben, hogy ember-konceptiója nem maradhat pusztán felfogás, hanem egyben az elidegenült ember kritikája is, aki nem valósítja meg emberi lehetőségeit és az emberiségért való küzdelem humanista programját.

Ilyképpen Marx ember-konceptiója elválaszthatatlan az alienációról és a dezalienációról vallott kommunista elméletétől.

III. MARX ELIDEGENÜLÉSI ELMÉLETE

10. Az elidegenülés elméletét Marx a *Német—francia évkönyvekben* közölt munkáiban vázolta, részletesen pedig a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* fejtette ki; viszont már *A német ideológiában* Engelsszel egyetemben igen bírálóan szolt az elidegenülésről, az önelidegenülésről, az ember lényegéről, az emberi természetről, úgyhogy úgy tűnik, mintha egyszeriben elvetné korábbi elméletét. *A német ideológiában* azt írja, hogy a filozófusok, az emberi történelmet az ember önelidegenülési folyamataként fogván fel, az egész történelmet a tudat fejlődési folyamatává változtatták. Ez azt jelentené, hogy az elidegenülés elmélete idealista. De ha figyelmesen olvassuk Marx „érettkori” műveit, szemünkbe ötlük, hogy az „elvetett” elmélet nemcsak impliciten, hanem expliciten is, és nemcsak tartalmilag, hanem terminológia tekintetében is fellelhető bennünk. Így *A tőke* III. kötetében szó esik az elidegenülésről és az „emberi természetről”, s ezt az utóbbit valóra kell váltani a jövő racionálisan berendezett társadalmában.

Vajon ez nem azt jelenti-e, hogy az „igazi” Marx tolmácsolása e kérdésben is csupán értelmezés dolga lehet, s illuzórikus azt hinni, hogy valamiféle abszolút objektív tolmácsolását nyújthatjuk, olyanak mutathatjuk be, amilyen, elkerülvén, hogy bármiképpen állást foglaljunk vele és koncepciójával kapcsolatban.

Mindenesetre: ha Marx nézeteinek objektív történelmi helyreállítására, lehetséges is, ezzel még nem döntöttük el e nézetek értékének ügyét. Ha az elidegenülés elmélete Marx ideiglenes elmélete volna is, ez még önmagában véve nem gátolhatja meg bennünket abban, hogy elfogadjuk. És fordítva: még ha Marx tartós elmélete volna is, akkor is úgy vélhetjük, hogy vannak benne fogyatékoságok.

11. *A Gazdasági-filozófiai kéziratokban* és Marx és Engels más munkáiban kifejtett elidegenülési elmélettel kapcsolatban mindenekelőtt két kérdés merül fel: először, voltaképpen mit jelent az elidegenülés, illetve önelidegenülés, ki az önnönmagától elidegenült és ki az önmagától el nem idegenült ember, másodsor, vajon az ember önelidegenülése, illetve önnönmagától való el nem idegenülése történelmi termék-e, vajon az önelidegenülés csak az emberiség történelmi fejlődésének egy szakaszát jellemzi-e, vagy pedig az ember létezésé-

nek tartós (vagy időn kívüli) strukturális mozzanata, vagyis egyike azoknak a meghatározóknak, amelyek az embert mint embert alkotják. Ha a második kérdéssel kapcsolatban azon megoldás mellett foglalunk állást, amely szerint az elidegenülés az ember egy fejlődési szakaszának jellemzője, akkor a fentiek mellett egy harmadik lényeges kérdést kell feltennünk: miként van ez az önelidegenülés a történelem lényegében megalapozva, hogyan és miért következik be.

Az első kérdéssel, mármint azzal kapcsolatban, hogy mit jelent az alienáció és a dezalienáció, mindenekelőtt megkérdezhetnénk, vajon arról van-e szó, hogy az ember elidegenít *valamit saját magától*, vagy pedig arról, hogy *önmagát* idegeníti el *valamitől*. Némely marxisták hajlamosak arra korlátozni a problémát, hogy az ember elidegenít valamit önmagától, a megoldást pedig — ezen elidegenülés konkrét alakzatainak leírására szűkítik. Oly részletesen felsorolják és leírják, hogy mi mindent és hogyan idegenít el az ember: elidegeníti anyagi tevékenységének termékeit áru és pénz formájában, elidegeníti szellemi tevékenységének termékeit religió, erkölcs stb. formájában és más hasonlókat. Vigaszul megtoldják még (pl. Lukács György), hogy meg kell különböztetni a tárgyiasulást az elidegenüléstől, az előbbi ugyanis megmarad a jövő társadalmában is, az utóbbi viszont elpang. Talán úgy vélik, hogy az ilyképpen felfogott probléma megoldása könnyebbé válik. De ez csak látszólagos könnyítés; az elidegenülés e felfogásával kapcsolatban feltehetjük például azt a kérdést, vajon történelmi jelenség-e ez, s ha igen, hogyan és miért következik be. Másfelől pedig nem is Marx intenciója az elidegenülés jelenségének ez a szűkre szabott felfogása.

Marx szerint az elidegenülés lényege az, hogy az ember egyúttal el is idegenít valamit önmagától, s önmagát is elidegeníti valamitől, vagyis *önmagát* idegeníti el *önnönmagától*.

Afelől, hogy Marx gondolatának csakugyan ez a lényege, könnyen megbizonyosodhatunk, ha elemezzük *Az elidegenült munka* című ismert írását, amelyben az elidegenülés négy meghatározását nyújtja.¹⁷

Marx az emberi munka eredményének, az ember termelte tárgynak az elidegenülésével kezdi írását. A munka megvalósulása az ember tárgyiasulása, s ez a tárgyiasulás a munkás számára egyúttal a tárgy elvesztése, azaz elidegenülés. A munkás úgy viszonyul munkája termékéhez, mint idegen tárgyhoz. Keze munkájának termékeiből egy külön tárgyi világ képződik, s ez idegen tőle, uralkodik felette, igájába hajtja, szolgájává teszi.

Az ember termelőtevékenysége eredményének, a munkatermékeknek ez az elidegenülése magának a munkatevékenységnek az elidegenülésében, az ember termelésének elidegenülésében gyökerezik. Az ember azért idegeníti el munkája termékét, mert elidegeníti munkatevékenységét; azért, mert ez a tevékenysége számára idegen tevékenységgé lesz, olyanná, amelyben nem érvényesíti, hanem megtagadja önmagát, tehát nem szabadítja fel, hanem igába hajtja. Akkor van önmaga elemében, amikor nincs e tevékenységben, s akkor van önmaga elemén kívül, amikor e tevékenységben van.

¹⁷ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth, Kiadó, Budapest, 1962. 44—45. o.

Marx az elidegenült munka e meghatározásából vonja le a harmadik meghatározást: az ember azzal, hogy elidegeníti saját tevékenységét önmagától, tulajdonképpen saját lényegét idegeníti el, illetve önmagát idegeníti el saját lényegétől. Az ember — lényegében — alkotó gyakorlati lény, úgyhogy amikor elidegeníti önmagától saját alkotó tevékenységét, saját emberi lényegét idegeníti el. Azzal, hogy saját generikus lényegét individuális egzisztenciájának fenntartási eszközévé változtatja, az ember elidegenül emberségétől, és megszűnik ember lenni.

Az ember önmagától való elidegenülésének közvetlen folyamánaként, negyedszer, az embernek az embertől való elidegenülése következik. Mindama viszonyulás, amellyel az ember önmaga iránt viseltetik, kifejezésre jut az embernek más emberekhez való viszonyulásában is. Így az ember önmagától való elidegenülése az ember embertől való elidegenüléseként is kifejezésre jut. Amint a munkás elidegeníti önmagától munkája termékeit, saját tevékenységét, saját generikus lényegét, éppúgy elidegeníti önmagától a másik embert — saját uraként. Maga a termelő termeli ki azoknak az erőknek termelés feletti hatalmát, akik nem termelnek.

Marx tehát az elidegenülés jelenségének négy meghatározását különböztette meg, s az elsőt és a negyediket (a termék elidegenülését és az embernek embertől való elidegenülését) a második és a harmadik (a termelés elidegenülése és az ember lényegének elidegenülése) következményeként és megnyilatkozási alakzataként vizsgálta, s az utóbbiakban közvetlenül látható a jelenség lényege (az ember elidegenülése önmagától). A négy meghatározás helyett felsorolhatott volna hármat vagy ötöt; a szám nem fontos. A lényeg az az elgondolás, hogy az önelidegenülés az embernek önmagától való elidegenülését jelenti, és hogy ez az elidegenülés különféle alakzatokat ölthet. Nemcsak a termelőtevékenység elidegenülése és az ember generikus lényegének elidegenülése, hanem a termelés eredményének elidegenülése és az embernek embertől való elidegenülése is az embernek önmagától való elidegenülését, az embernek emberségétől való elidegenülését jelenti. Tehát az alienált ember tulajdonképpen nem ember, a dezalienált embert viszont csakugyan embernek tekinthetjük.

12. Mit jelent, ha azt mondjuk, hogy az ember ember, vagy hogy az ember nem ember, vagy ha általában azt mondjuk, hogy valami az, ami, vagy hogy nem az, ami.

Marx szerint az ember valójában akkor ember, ha nincs szakadék lényege és tényleges egzisztenciája között. Az viszont, hogy az ember nem ember, annyit jelent, hogy az ember ténylegesen nem az, ami lényege szerint volna.

De mit jelent, ha valamiről azt mondjuk, hogy ténylegesen nem az, ami a lényege szerint volna? Ha az ember lényegét úgy értelmezzük, hogy közös minden emberben, tehát birtokolni kell mindenkinek, aki ember, akkor az, akitől idegen az ember lényege, ténylegesen sem lehet ember. Ha tehát az embernek a saját lényegétől való elidegenülése lehetséges, akkor ezt a lényegét nem foghatjuk fel egyszerűen

minden ember közös vonásaként, nem foghatjuk fel az emberek tény-szerűségének általános részeként. Hasonlóképpen nem foghatjuk fel az ember tényszerű múltjaként vagy jövőjeként sem (ami az ember volt vagy egyszer lesz), még csak egyszerűen a jelenben meglévő jövő-ként sem. Miért részesítenénk előnyben a múlt vagy a jövő tényleges-ségét a jelenével szemben? Az is ellenkezne Marx filozófiai elképze-lésének szellemével, ha az ember lényegét az emberről alkotott holmi örök vagy rendkívüli eszmeként képzelnénk el, amely felé a valóságos embernek vonzódnia kellene.

Akkor tulajdonképpen mi az ember lényege? A marxi elképzelés egészének szellemében az ember lényegét csupán az ember történel-mileg adott emberi lehetőségeként foghatjuk fel. Lehetőségen itt nyil-vánvalóan nem a gyámoltalan „puszta lehetőséget” értjük, amely mélyen a valóság alatt leledzik, hanem az ezt túlszárnyaló reális le-hetőséget.

Tehát az, hogy az ember elidegenül a saját lényegétől, ezt jelenti: az ember elidegenül a saját történelmileg kreált emberi lehetőségeinek valóra váltásától. Az pedig, hogy az ember nem idegenült el önmagá-tól, nem azt jelenti, hogy az ember valóra váltotta minden lehetősé-gét; ellenkezőleg, az ember akkor van önmaga elemében, amikor saját lehetőségeinek színvonalán áll, amikor saját lehetőségeinek valóra váltása közben szakadatlanul újabb és magasabbrendű lehetőségeket teremt. Ezzel még nem oldottuk meg véglegesen a problémát, de megleltük azt az irányt, amerre a megoldást keresnünk kell.

A „végleges” megoldáshoz vezető úton még igen sok problémára bukkanunk. Felmerül például a kérdés, honnan, minek alapján tud-juk, hogy az ember olyan *lehet*, amilyenek ténylegesen *nem* mond-hatjuk (és amilyen talán sohasem is lesz). Úgy tűnik, hogy erre mégis csupán annak alapján következtethetünk, amilyenek az embert tényle-gesen látjuk; tehát fel kell fednünk az ember tényszerűségében va-lami belső struktúrát, strukturális elemeket vagy fejlődési irányt, amelyek arra utalnak, ami az ember valóságosan lehet, ami által tehát az ember lényegében ember. A lényegre való utalásnak a tényszerű-ségből kell következnie, s külön kérdés az, mily módon történhet ez az utalás, és meddig érhet a hatósugara.

Ugyancsak külön kérdés, hogy az ember reális lehetőségei közül melyek az *emberi* lehetőségei. Nem tekinthetjük az ember lényegének mindazt, ami az ember reálisan lehet, hanem csak azt, ami emberi lehetőséget teszi. Az ember háborús bűnös is lehet, ám a háborús bűnösség mégsem teszi az ember lényegét — ez az ember emberietlen lehetősége. Minek alapján osztjuk az ember reális lehetőségeit em-beriekre és emberietlenekre? A kérdést nem oldhatjuk meg egysze-rűen azzal, hogy a jövő tényszerűségére, és a jövő tényszerűségnek a jelenben való sajátos meglétére hivatkozunk.

13. A másik fontos kérdés: vajon az elidegenülés az ember létezésé-nek lényeges strukturális mozzanata, vagy pedig az emberi fejlő-dés egy történelmi szakaszának jellegzetessége?

Martin Heidegger is beszél *Sein und Zeit* című művében az elidegenülésről. Csakhogy szerinte az elidegenülés az ember létezésének strukturális mozzanata. Az ember a mindennapos lét modusában idegenült el önmagától, mégpedig abban a szférában, amelynek a „szubjektuma” a *személytelen* (das Man), ott, ahol a szóbeszéd (das Gerede), a kíváncsiság (die Neugier) és a kétértelműség (die Zweideutigkeit) uralkodik. Ebben a szférában az ember a „világba” hanyatlik (an die „Welt” verfallen), s ez egyebek mellett azt jelenti, hogy elidegenült önmagától, de elidegenülése és — általánosabban — hanyatlása, pusztulása nem egy történelmi esemény következménye, nem egy tisztább és magasabbrendű elsődleges állapotból való „lebukása”, sem pedig valami rossz ontikus tulajdonság, amelyet a kultúra magasabb fokán meg lehetne szüntetni.

Tehát Heidegger szerint az ember elidegenülése nem egy történelmi szakaszhoz fűződik, amelyet a további fejlődés során túl lehet haladni, hanem az ember létezésének szükségszerű mozzanata. Az ember mint ember múlhatatlanul elidegenül, autentikus egzisztenciáján kívül egy nem-autentikusnak is a hordozója, és illuzórikus dolog azt várni, hogy a jövőben egyszer majd csupán autentikusan él. Mindenesetre társadalmi úton ezt a problémát nem lehet megoldani.

Az elidegenülés ezen elképzelésével merőben ellentétes felfogás szerint az elsődlegesen el nem idegenült ember egy történelmi korszakban elidegenült önmagától, de a jövőben egyszer majd dezalienálódik. Ezt az elképzelést Engelsnél és részben Marxnál lelhetjük meg. Marx esetében azonban nem állíthatjuk, hogy fenntartás nélkül hirdette az elsődleges el nem idegenült állapot eszméjét. Sőt mind az ifjúkori, mind az érettkori műveinek figyelmes elemzése kimutathatja, hogy inkább ellenezte, semmint hirdette ezt az eszmét.

Az el nem idegenült elsődleges állapot elmélete Engels nyomán honosult meg a marxizmusban. Ezt az elméletet Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében fejtette ki részletesen: „A nemzeti szervezetez — írja Engels az irokézekről — minden gyermeksége, minden egyszerűsége mellett is csodálatos alkotmány! Katonák, csendőrök és rendőrök nélkül, nemesség, királyok, helytartók, kormányzók, bírák nélkül, börtönök, pereskedések nélkül szabályozza a társadalom életét, s minden megy a maga útján. Minden viszályt vagy vitát azok közönsége dönt el, akikre tartozik; a nemzetség vagy a törzs, vagy két nemzetség egymás között... Az érdekeltek határoznak, az évszázados megszokás legtöbb esetben előre megszabja a döntést. Szegények és ínségesek nincsenek — a közösségi háztartás és a nemzetség tudatában van kötelességeinek az öregekkel, betegekkel és hadirokkantakkal szemben. Mindenki szabad és egyenlő — a nők is. Rabszolgaság még nincs, idegen törzsek leigázására is csak kivételesen kerül sor... Hogy milyen férfiakat és nőket termel ki az ilyen társadalom, azt mutatja mindazon fehér embereknek a bámulata, akik *romlatlan* (aláhúzás — G. P.) indiánokkal találkoztak és megcsodálták e barbárok személyes méltóságát, egyenességét, jellemzilárdságát és bátorságát.”¹⁸

¹⁸ Engels: *A család, az állam és a magántulajdon keletkezése*. Testvériség-Egység Klub, Novi Sad, 1950, 87. o.

Hasonló elképzelésre bukkanunk Henry Lefebvre-nél is, aki elragadtatással ír az ősközösség emberéről: „Saját valóságában, életében realizálta önmaga minden lehetőségét. Anélkül, hogy nagyobb ellentmondásban lett volna önmagával, a falusi közösség gyönyörű kiegyensúlyozottságában átengedhette magát spontán vitalitásának.”¹⁹

Marx úgy vélte, hogy az ember mindaddig el volt idegenülve, ámde ezért még nem kell örökre elidegenültnek maradnia. Engelshez hasonlóan úgy véli, hogy az ember visszatérhet önelidegenültségéből és vissza is kell térnie. Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* ilyen értelemben beszél a kommunizmusról, arról a társadalomról, amely „pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe”.²⁰

A kommunizmusnak ez az elidegenülés tagadásaként való fel fogása Marx későbbi műveinek is vezérfonala. Noha mindig hangoztatta, hogy a rabszolgatartó rendszer, a feudalizmus és a kapitalizmus nem holmi értelmetlen állapot, hanem az emberi fejlődés meghatározott szakaszán szükségszerűen jött létre, az ezen állapotok és a kommunizmus közötti különbséget sohasem tekintette a korábbi és a későbbi szükségszerűség közötti egyszerű különbségnek, még csak pusztán a megvalósult emberiesség fokozati különbségének sem. A jelenkori és az eljövendő társadalmat világosan az elidegenült és el nem idegenült, embertelen és valóban emberi társadalomként állítja egymással szembe.

Mindez azt jelenti, hogy az alienációt Marx az ember történelmi, múlandó meghatározójának tekintette, olyan jelenségnek tehát, amely ugyan mindmáig jellemzi a történelmet, de azért nem kell a jövő világát is jellemeznie.

14. Végül pedig felmerül a kérdés, hogyan és miért következik be az elidegenülés és a dezalienálódás. Vajon történelmi esetlegességből vagy mélyebb szükségszerűségből?

A német ideológiában Marx és Engels bírálják Stirnernek azt a nézetét, hogy az emberek mindaddig csupán oly mértékben szabadultak fel, amennyire szükségük volt a felszabadulásra ahhoz, hogy az emberről alkotott fogalmukat valóra váltsák. Marx és Engels megjegyzi, hogy az emberek voltaképpen oly mértékben szabadultak fel, amilyen mértékben a fennálló termelőerők megengedték és megszabták nekik.

Ebből az következik, hogy az ember szabadságának feltétele nem filozófiai, hanem gazdasági kérdés. Ennek szellemében úgy vélekedhetnénk, hogy az elidegenülés feltételeinek problémája is gazdasági kérdés. De ha az elidegenülés nemcsak gazdasági jelenség, akkor a feltételeiről és okairól való kérdés sem lehet pusztán gazdasági vonatkozású.

¹⁹ Henry Lefebvre: *Dialektikai materiálistam. Kritika svakidašnjega života*. Naprijed, Zagreb, 1959, 334. o.

²⁰ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 69. o.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* Marx közvetlenül felteszi az elidegenülés alapjairól való filozófiai kérdést. Az *elidegenült munka* című töredékben a következőket írja: „A *munka elidegenülését, külsővé-idegenné válását* tényként elfogadtuk, és ezt a tényt elemeztük. Miképpen, kérdezzük mármost, jut az ember oda, hogy *munkáját külsővé-idegenné tegye*, elidegenítse? Miképpen van ez az elidegenülés az emberi fejlődés lényegében megalapozva?” Marx így folytatja: „Már sokat megkaptunk a feladat megoldásához, amikor a *magántulajdon eredetének* kérdését *átváltottattuk* azzá a kérdéssé, hogy hogyan viszonyul a *külsővé-idegenné vált munka* az emberiség fejlődésmenetéhez. Mert amikor *magántulajdonról* beszélünk, azt hisszük, hogy valami az emberen kívül álló dolgról van szó. Amikor a munkáról beszélünk, közvetlenül magáról az emberről van szó. A kérdésnek ez az új feltevése inkluzíve már megoldása is.”²¹

Az *elidegenült munka* című töredék végén Marx két kérdést tett fel, s ez itt a második. A kérdések megfogalmazása után Marx választ ad az elsőre, amelyet itt nem idéztünk. A második kérdésre való feleletig nem jutott el. A kézirat nincs befejezve. A kérdés nyitva maradt. De tudott dolog, hogy a kérdés feltevése inkluzíve már a megoldást is tartalmazza. A marxisták feladata, hogy ezt az inkluzíve adott megoldást kifejtsék.*

Major Nándor fordítása

²¹ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 54—55. o.

*Megjelent a zágrábi Naprijed Kiadó *Humanizam i socijalizam* című gyűjteményének első kötetében, 1963-ban.

A H Í D 1963 - B A N

SZÁMADÁS HELYETT

A Híd 1963-as évfolyamának elindításakor csak vázlatosan körvonalaztuk a szerkesztőség elgondolárait, irányelveit. Vonakodtunk szilárd és kötött keretet szabni magunknak és munkatársainknak, először is azért, mert a folyóiratot mint alkotást fogtuk fel, amely nyilvánvalóan éppen a szabványok, megkötések és korlátot jelentő tételek ellenére valósulhat meg; másfelől viszont, biztosítani kívántuk a folyóirat nyíltságát, ami alkotóinak lehetővé teszi személyiségük adottságainak gazdag kibontakozását, nemkülönben munkatársai számának terebélyesedését, s eleve kizárja az egyoldalúság, megrekedés, a pangás lehetőségét, ami nemegyszer uralkodott el folyóiratunkon. Végül tettük ezt azért is, mert — bár felismertük irodalmunk megoszottságát — úgy véltük, művelőinek zöme még nem jutott el egy olyan véglegesnek, befejezettnek tekinthető polarizációhoz, hogy kizárná a tömörülést egy olyan szellemi platformon, amely az előreugrott dologi világ tágabban értelmezett konstellációjában legfőbb követelménynek az intellektus és intuíció intenzitásának állandó jelenlétét, megnövekedését tekinti.

Így értelmezve szerepét, a szerkesztőségnek nem lehetett szándékában egy csoportot sem képviselni, bár — az elmondott értelemben — a csoportosulás lehetőségét sem zárta ki.

Minthogy e megbeszélés tárgya a tavalyi évfolyam, bevezetőm nem lehet mentes a velejáró kötöttségtől, s esetleg csak az év folyamán levont konzekvenciák árnyalhatják a tavaly elhangzott nyilatkozatot.

Talán világosabban kellene kifejteni a kritérium kérdését, ami, úgy vélem, a legtöbb félreértésre adott okot, s ha nem is irodalmi, de erkölcsi értelmű visszahatásokat váltott ki, s nyilván ez adhat magyarázatot a folyóiratot elemző beszámolók egyes elmarasztaló észrevételére is.

Kifejtettük annak idején, hogy a világképet, mely magatartásunkat alapjaiban befolyásolja, érzésünk szerint érdemtelenül az anyagi értékek térhódítása, hovatovább kényszerű fetiszizálása jellemzi. Ezért a szellem emberének el kell köteleznie magát e fetiszizálás ellen, nem földrajzi vagy másfajta régiókba meneküléssel, elfordulással, öntetszelgéssel, hanem éppen e szorongató állapot tudomásulvételével és tudatosításával.

Irodalmi, művészeti síkon számunkra elsősorban azt jelenti ez, hogy az idill, a magábafeledkezés kora lejárt, vagy legalábbis napjainkban nincs létjogosultsága — esetleg a passzív ellenállás sápadt növényeként tenyészhet, de nem mozgósíthatja a lélek erőt az ember teljességének visszaszerzésére, a teljesség állapotának megóvására. Ezért kritériumaink nem a hagyományos szép alapjaiból következnek, hanem ahhoz igazodnak, mennyire sikerül a műnek megközelítenie és kifejeznie ezt a totális valóságot, mennyire sikerül teljes, átfogó képet adnia az egyénről és világról.

Feltételezhetően az ilyen alkotások nem elragadtatásból, nem gyermeteg őszinteségből, nem is a már ismert tények ismételt megfogalmazásából táplálkoznak, hanem az értelem és intuáció maximális felajzásával, az éber vizsgálódás és önemésztő tépelődés eredményeként jöhetnek csak létre — mindenkor a lényeges megfogalmazásának szenvedélyétől hajtva, még ha az a lényeges csak alaktalan képzetként, félig tudatos tartalomként egzisztál is és fejezhető ki.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen törekvés formában is újként jelentkezik, ezért esztétikai kritériumainkat e téren nem tudtuk szabatosan, leegyszerűsítve, leszegényítve meghatározni; meggyőződésem szerint helyességüket csak a későbbi értékelismerések tudják majd eldönteni.

Ehhez a kérdéshez kapcsolódik szorosan az a tény is, hogy a Forum Kiadóvállalat a Hidak kísérleti laboratóriumának tekinti, tehát nem a megállapodottság, a beteljesülés, „a játékszabályok szigorú betartása” tárházának, hanem a kísérletezőkedv jelenlétéről tanúskodó keresések, újítások eredményeit is bemutató folyóiratnak szánta.

Egyebek mellett ez mentse az évfolyam sikertelenségeit, s ha voltak — magyarázza sikereit is!

Végezetül engedjék meg, hogy idézzem dr. Szeli Istvánnak B. Szabó Györgyről, tragikus hirtelenséggel elhunyt munkatársunkról, tanítónkról, barátunkról adott jellemzését, amit szeretnénk, legalább részben, szerkesztőségünk magatartására, törekvéseire is vonatkoztatni: „Olyan magatartás volt ez az övé, amely az igazabb meggyőződést, a változó élet új tényeit és eredményeit mindig kész tudomásul venni és szemléletébe befogadni. Olyan magatartás, amely az elvek és elméletek iránti hűségnél többre tartja a felfedezés igazságait. Ellentmondásosan és következtelenül is a legszebb emberi erényt gyakorolta: önmaga szüntelen, elnyughatatlan és tudatos alakítását.”

Pap József

AZ ÉRTEKEZŐ PRÓZA

Egy naptári év nyilvánvalóan nem elegendő ahhoz, hogy egy szerkesztő vagy egy szerkesztő bizottság valóra váltsa elképzeléseit, s a maga képére és hasonlatosságára formálja a folyóiratot. A főszerkesztői személycsere, a szerkesztési koncepciók módosulása s ami ezzel szükségszerűen együtt jár: az eddigi munkatársak egy részének kiválása és újak felsorakozása azonban mégis éreztették a hatásukat mind pozitív, mind negatív értelemben. Bátorítónak mondhatjuk pl. a kritikai tevékenység valamelyes fellendülését, a fiatal írók térfoglalását, az alaposabb és elevenebb „gyepűn túli” tájékozódást, de ugyanakkor még a minőség igen tiszteletre méltó elvének a hangoztatása mellett sem látszik mindenben indokoltnak és igazoltnak az egyetemesség feladása. A *Hídnak*, mint egyetlen jugoszláviai magyar nyelvű irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóiratnak, érzésem szerint, átfogóbbnak kellene lennie mind horizontális tagozódásban (a munkatársak száma tekintetében), mind pedig közölt anyagának változatosságát tekintve. Ez az óhaj semmiképpen sem irányul a szerkesztés olyanfajta liberalizálására, hogy mindenféle irodalmi törekvésnek vagy irodalmi ízlésnek helyet kell szorítani, hanem elsősorban arra, hogy jelentősebb mértékben kellene hangsúlyozni a folyóirat „itt és most” megjelenésének indokát. Azt hiszem, már másokban is felöltött az a bizarr gondolat, hogy a lap esszé-kritika-tanulmány anyagát sokszor egészében — el lehetne he-

lyezni bármely szerbhorvát, szlovén vagy éppen macedón folyóiratban. S ez részben jó is így, mert ez a mindinkább integrálódó jugoszláv szellemiség jelenlétéről tanúskodik, de egyben elgondolkodtató is, ha íróinknak az életükből kinövő vagy azzal organikusán kapcsolt művészi-esztétikai kérdések iránti nagyvonalú érzéketlenségére gondolunk. Ha az elmúlt évben nem olvashattuk volna pl. Sinkó Ervin *Subotičai három napom* vagy a *Magyarországi látogatás után* című írásait s még néhány kritikát, nehezen hivatkozhatnánk az irodalmi tanulmányanyag időszerűségére.

Bevezetőben szólni kellett erről is, mert a lap kritikai oldalainak, szemleirovatának, esszéinek és tanulmányainak elemzéséből a fentiekkel összefüggésben a folyóirat egészét érintő s a szerkesztői koncepciókba mélyen beható kérdések egész sora adódik. Ismételten mondjuk, hogy a tizenkét megvizsgált szám kevésnek látszik ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőle, mégis úgy látjuk, hogy a mintegy nyolcvan ívnyi, majd ezerkétszáz oldalas évfolyam megfelelő rovatai szimptomatikusak lehetnek kritikai és esszéirodalmunk mai állapotára nézve is.

Ami irodalmunkat általában jellemzi, az az értekező prózára, a tanulmányra is érvényes (s nemcsak a *Híd*ban közöltekre): fejlődése egyoldalú, bizonyony ágai és formái túltengnek (esszé), mások szinte teljesen elsorvadnak (kritikai tanulmány). Ez akár számszerűen is kimutatható: a rovatok számbavétele azzal a meglepő eredménnyel jár, hogy a tulajdonképpeni kritikát mindössze egy szerző neve képviseli (Bori Imréné, de ő sem minden írásával), a többi közlemény kisigényű recenzió, olvasmányregisztrálás, elméleti-filozofikus esszé, irodalomtörténeti tanulmány. A kritika, a szélesen kifejtett, egzakt, eszközökkel dolgozó műbírálat visszavonult (ha ugyan ez a fajta kritikai irodalom ismert volt valaha is nálunk), s átadta a helyét egy újabb, az empirikus indukció módszerét mellőző, de a belső élmények iránt fogékonyabb kritikai gyakorlatnak, amit az újonnan felfedezett esszéforma képvisel a *Híd* hasábjain. Az esszé feltörésével az amúgy is vészesen anémiás kritika hatékonysága még kisebb térre zsugorodott, mert — s ez egy kissé a természetéből következik így — az esszé nem az értékelést, hanem inkább az értelmezést tartja feladatának, a kritika viszont hovatovább egyértelművé válik a gyakorlatban a másfél hasábra szűkülő, jobbára impresszionisztikus jegyzettel vagy ismertetéssel. Az irodalmi esszé ma ismét világáramlat az irodalomban, s egyáltalán nem kétséges, hogy még korántsem használtuk ki a lehetőségeit. A megértőbb, a mű belső

sugallatait jobban felfogó és az író világát erősebb fény alá helyező esszé előnyét a tételes kritikai értekezéssel szemben a *Híd* írói gyakorlatában is tapasztalhatjuk, elegendőnek mutatkozik pl. ha Bányai Krležával foglalkozó írásait állítjuk olyanféle kísérletek mellé, amelyek a Krleža-művek pozitív tényeiből kiindulva próbálnak eljutni a kép általánosítása és a végső tanulságok levonása felé. Nyilvánvalónak látszik másfelől az is, hogy a bírálat nem mindig élhet az esszétől kölcsönzött eszközökkel, különösen nem az olyan sommásan összefoglaló, erős koncentrációt kívánó kritikai formában, mint a recenzió, amely a maga eredendően objektív voltával a szűkszavú teljesség műfaja, nem teszi lehetővé az olvasmányélmények olyanféle felvonultatását, mint azt az esszében láthatjuk; nem tűri az átpoetizálást, sem a tárgytól idegen szubjektív elemek érveit. Amikor tehát az objektív kritika jogait hangoztatom, nem az esszé feleslegességéről beszélek, hanem azokról a stílustalanságokról, amelyek a kritikát és a recenziót az esszéstílus erőszakolása felől fenyegetik, másrészt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy rég nem volt olyan nagy a hiánya és szüksége a biztos ítéletű objektív értékelésnek, mint napjainkban, amikor az irodalmi kísérletezés és újság-keresés elemien megnyilvánuló ingere igen sok figyelemre méltó eredmény mellett sok sejtet is termel. Ez pedig nem pózoló vagy — ahogy Karinthy mondja — „impresszionista nyavalyákban tetszelgő” ismertetések, nem apodiktikus nyilatkozatok, hanem argumentált, tényekre épülő higgadt bírálatot követel, amely mentes az „iskolák előítéleteitől és türelmetlenségeitől.

Az itt említett kritikai impresszionizmus persze nemcsak a módszerben (pontosabban: a módszer hiányában) mutatkozik meg, hanem azt is jelenti, hogy kritikai tevékenységünkben, a *Híd* megfelelő rovataiban nem nyilvánul meg az átgondolt tervszerű szerkesztés úgyszólván semmiféle jele. Az évfolyam 22—23 kritikai jegyzetének legtöbbje egy-egy véletlen, esetleges olvasmánnyal, de legtöbbször korántsem jelentős könyvvel foglalkozik. Mintha nem is a megismerés és a bírálat, hanem az elmarasztalhatóság szempontjai érvényesültek volna ebben a névsorban (Bori Davičóról vagy Bányai Raičkovićról szóló kritikája kivételnek látszik): Millok Éva, Vámos Imre, Parancs János, Nyerges, Bárány, Tabi, Orbán stb., a jugoszláv szerzők közül Ristić, Leovac, Urošević, Dimitrijević, a hazai magyar szerzők közül Börcsök, Tolnai. Az olvasó láthatta: a névsor mögött nyilván nem a szerkesztő irányító elvei álltak, hanem az ötletszerűség

és a véletlen. Amit ezen a téren a továbbiakban a szerkesztőségtől elvárnánk, mindössze az, hogy ne a szerzők magánolvasmányai, hanem a lap valóságos igényei és szükségletei szabják meg a rovat tartalmát és jellegét. Mind a jugoszláv, mind az európai irodalomban jelentős művek láttak napvilágot, s hazai magyar könyvkiadásunk is elvárná, hogy egy-egy recenzióval reflektáljunk eredményeire, mindebből azonban csak ízelítőt kaphattunk, s csak annyit, hogy megtudtuk, mit olvasnak pillanatnyilag a lap professzionista olvasói.

S még egyszer a módszerről: nemcsak a rovat egészében, hanem az egyes kritikai jegyzetekben külön is kimutatható valamiféle rossz kalandosság és ínyencség: a recenzens igen sokszor nem is az érték-mérésnek vagy az érték keresésének szándékával közeledik a műhöz, számára a kritika sokszor csak az alkotáshoz egész lazán fűződő olvasmányélmények és egyéni szenzációk elmondásának az ürügyét és alkalmát szolgáltatja. Az ilyen bírálat éppoly messze marad a tárgytól, mint a sokszor elmarasztalt filológiai vagy ideológiai kritika. Mit tudhatunk meg pl. a költőről, annak világáról, műve értékéről vagy értéktelenségéről egy olyan recenziónak szánt elmefuttatástól, amely Nyergesről szólván ilyen tartalmas konklúzióba torkollik: „A mindennapok torzulása —; amikor az embernek nincs mihez kezdenie — elveti a szépséget, a groteszk cseréjére fajul, hogy tömörségében bizonyítsa önmagát, mint láng a parazsat. Izzik és távolodik, visszatér, piciny, játékos szellő, tréfásan dörög, követeli az életét. Kedves és megkapó, fürdik a pataokban ott is, ahol a sivatag végeláthatatlan. Nem álmodik, csupán imitál: mégsem szárazra dobott hal, amely vízre vágyik és éltető mérget harapdál. — Mégis: ha rossz helyen nyitjuk ki a könyvet (mondhatnám így is: a közvetlenségnek ezt a könyvét), kissé megátalkodunk. Megtagadjuk bizalmunkat? Szó sem lehet erről. De szeretnénk a költőhöz szólni ugyanazzal a bizalommal, mint ő teszi: ne! Sírásnak, siránkozásnak nincs helye, mi bátrak vagyunk . . ., nem vigasztalódunk, hanem dühünket csiklandjuk, és nem biztathatjuk magunkat . . ., az érc hangján konstatálunk, zúzunk, vagy emelünk.” Ennek a pregnáns és „hajlékony” elemzésnek a kulcsát is kezünkbe adja a szerző egy zárójelben:

(Könyveket bújtam át éjszakánként az abbahagyás feltárásaért, és kerestem a megfogható öröklétet, a legalábbis elérhető, néhai professzorom pokoli ötlete nyomán; ám vannak pillanatok, mikor is a végső energia éppoly hiábalónak tűnik fel, akár a meg-

fontolatlan rögtönzés; itt csak egyetlenegy mód szabályoz bennünket, az *én* elmulasztathatlan szempontja. A költészet a számtalan lehetőség variálása és kutatása.)

Nyilván senki sem tagadhatja, hogy az „*én* elmulasztathatlan szempontja” nélkül nincs, sőt elképzelhetetlen a kritika, csak éppen elégtelen ahhoz, hogy bevezessük az olvasót a mű világába. Mihelyt a kritikus kilép a műélvezés köréből a nyilvánosság elé, megszünt magános olvasónak és műélvezőnek lenni, s köteles a szubjektív tetszés vagy nemtetszés okát megnevezni s forrását feltárni, személyes gyönyörködését a mű lényegébe való hatolás szolgálatába állítani. Hogy azonban ezt megtehesse, ahhoz sokkal nagyobb tényisztelet kell s a kritikus nagyobb alázata, amely azonban mindig feltétele a kritika méltóságának. Ezt a kritikai álláspontot egyedül a túlkompenzálás magyarázhatja: egy pillanatig s még látszatra se hagyjuk magunkat megkísérteni az objektív hang és a korrektség vétkével, mintha ez mindig egyértelmű lenne valamiféle kiszikkadt tanári pedantériával vagy prudériával.

A fenti példa akkor lenne igazán helyénvaló, ha a *Híd* egész kritikai tevékenységét egyetemesen lehetne vele jellemezni. Nem állíthatjuk ezt, noha meggyőződésünk, hogy a recenzió, a kritikai „kisplasztika” a lap legproblematicusabb műformája. Azzá teszi a felöltnesség, a lap és az olvasó szempontjainak feladása, az, hogy a műbírálat magánügyé züllött.

Egész más elbírálás alá esik a lap legreprezentálőbb műfaja, az esszé, amelyre Bori Imre és Bányai János írásai hoznak rendkívül jellemző, az írók és a műfaj erényeit csillogtató példákat. Bányai a művészi lényegét belülről, rejtett oldaláról megközelítő intuitív vizsgálatait Krleža írásművészetében a *Híd* esszéinek java terméséhez tartozik. Ő sem analitikus úton közelíti meg a mű esztétikai valóságát, hanem rögtön szintetikus képet kíván kialakítani róla, de kifinomult esztetizmusa képesíti is arra, hogy jól érezze és éreztesse az alkotás művészi jegyeit és alkatát. Ha ehhez a koncepció nagyobb világossága társulhatna, ez főkéntesen meggyőzővé tenné írásait.

Bori esszéi inkább módszerességükkel, ismeretanyaguk bőségével, nyelvi megformálásuk kulturált-ságával és nagyobb elemző szenvedélyükkel tűnnek ki. A *Hídnak* csak nyeresége származna abból, ha nagyobb lélegzetű vállalkozásokra ösztönöznék.

A lap esszéinek harmadik változatát Bosnyák képviseli a maga „átbeszélő” módszerével, amely sokszor megelégszik a célba vett mű (esetleg életmű) gondo-

lati anyagának kiszűrésével és reprodukálásával. Jobbára ilyen a Horkheimer könyvéről írt cikke is.

Itt, az esszé szomszédságában kell megemlítenünk, hogy a szerkesztőségnek nem volt ereje megvalósítani azt a elképzelését, hogy a lap hasábjain megindítsa és levezesse a Sinkó-tanulmány nyomán kezdeményezett vitát az irodalomtörténetről, holott ez nemcsak elméleti kérdések tisztázásához vezetett volna el, hanem hozzásegített volna a felgyülemlett egyéb esztétikai kérdések megvilágításához vagy legalább pontosabb megfogalmazásához is. A nem marxista szemléletű esztétikát már vagy hatvan évvel ezelőtt foglalkoztatta és nyugtalanította ez a kérdés; Croce pl. már a század elején, jobbára hasonló érvekkel igyekszik bizonyítani, hogy „nincs az emberiségnek esztétikai haladása”, mert „a művészet intuíció, az intuíció egyediség és az egyediség nem ismétlődik”. Mindez azonban Sinkó Ervin értekezésében marxista interpretációt nyer, új és igen termékeny szempontokkal gazdagodik. Elvárjuk tehát a *Híd* szerkesztőségétől, hogy újra felveszi az elejtett fonalat, s lehetővé teszi olvasóinak az említett véleménycsere követését. Egyébként, mint erre már fentebb utaltam, Sinkó esszéi jelentik a lap eszményien elképzelt színvonalának felső határait, nemcsak megírásuk művészileg ható formájában, gazdag gondolatiságukban, tartalmi erényeikben, hanem véleményem szerint, igen érdekes probléma-felvetésükben, tematikájukban, sokszor igenlésre, néha ellenvetésre, de mindig állásfoglalásra készítő erejükben. Az utóbbi évfolyamnak a problémák elevenjében járó Sinkó-írásai (s a korábbiak is) az intellektuális izgalmaknak magas fokát váltják ki az olvasóból. Anélkül hogy kifejezetten ideológusként vagy ilyen igénnyel lépett volna fel, minden sora eszmei s ezzel esztétikai kérdések egész sorát vetette fel, s így mozgásba hozta nemcsak a hazai magyar irodalmi és szellemi életünket, hanem részben határon túli reagálásokat (nagyon fontos megemlítenünk: sokszor pozitív visszahatásokat) is kiváltott. A *Híd* szerkesztősége jelentős tanulságokat vonhat majd le mindebből esszéistáinak írásmódora, témaköre és esztétikai álláspontja tekintetében, de még inkább hasznosíthatja a lap egésze, szerepe és rendeltetése szempontjából. Úgy látjuk ugyanis, hogy a munkatársak egy része valamilyen fellengzően esztétizáló állásponthoz ragaszkodik, amely félő, hogy egy valóságfeladó új akademizmushoz, valamiféle önelvű irodalmi fellegjáráshoz vezet. Holott a példák azt mutatják, hogy még a „legirodalmibb” irodalmi folyóiratok sem ragaszkodtak ahhoz, hogy ennyire egyszempontúan csak irodalmiak legyenek,

mint a *Híd* néhány száma. Nemcsak arra gondolok, hogy pl. Ignotus a repülés jövőjéről mert értekezni a *Nyugatban* a *Delo* pedig pl. Ho Si Minről ír, hanem arra is, hogy talán évekre visszamenően nem olvashatunk egyetlen színházi előadásról, a színházi kultúra problémáiról, egy zenei eseményről, egy nyelvi, művelődéstörténeti vagy stilisztikai kérdésről, vagy egyéb művészetekről szóló írást sem; számunkra nincs más lehetőség, mint amit a hagyományos vers, novella vagy irodalmi esszé kínál fel.

Egyebek mellett ebben látom tehát a bevezetőben hangoztatott egyetemesség hiányát.

A kölcsönzött vagy fordított cikkekről és tanulmányokról ezúttal csak annyit, hogy sikeresen egészítik ki a *Híd* szerzőinek írásait (néha inkább ezek az átvett írásokat). Az esztétikai jellegű tanulmányok szerzői közül az elmúlt évben csak három nem tartozott a lap törzsgárdájához, tehát ezen a téren viszonylag kevés „behozatalra” szorultunk, noha pl. egy Tomislav Ladanéhoz hasonló cikket nagyobb számban is szívesen fogadnánk.

Befejezésül még egy számhoz fűznék megjegyzést. A szerkesztés erőtlenségének félreismerhetetlen jeleit mutatta a Szabó György-émlékszám, amelyet az elhalasztás ellenére sem sikerült színvonalassá, Szabó emlékéhez méltóvá tenni. A róla szóló cikkek legtöbbször a személyes emlék körében maradt, ami már eleve jócskán leszállította az írások rangját, némelyik pedig — nem sok ízlésről tanúskodva — az emlékezés ürügyén kívánt érvényre juttatni bizonyos irodalompolitikai elveket, esztétikai programokat vagy éppen személyes ambíciókat akart kiélni.

*

Ez a néhány sor nem tart igényt arra, hogy megfellebbezhetetlen ítéletet mondjon ki a folyóiratról, munkatársairól, közleményeiről, azok értékéről és színvonaláról vagy a szerkesztésről, sem arra, hogy teljes és átfogó képet nyújtson a *Hídről*. Nem foglalkoztunk minden írással részben a hely- és időszűke miatt, részben mert nincs róluk véleményünk, vagy nem tartottuk érdemesnek arra, hogy foglalkozzunk velük. Így pl. nem beszéltünk a folyóirat állandó rovatáról, a krónikáról, amelyről az a véleményünk, hogy megfelel a tájékoztatás, hírközlés vagy felvilágosítás feladatainak, s amellet érdekese és olvasmányos is. Célunk mindössze annyi volt, hogy néhány gondolattal, bíráló megjegyzéssel vagy javaslattal közvetve elősegítsük a lap szerkesztőjének munkáját.

Ha a kép, melyet megrajzoltunk, egy-két árnyalattal sötétebb, mint amilyen egy nem-kritikai bemutatásban lehetne, ez onnan ered, hogy az elemző a lap megfelelő rovatain keresztül bizonyos mértékben kritikai irodalmunk egészét is érintette.

Szeli István

S Z É P I R O D A L O M A H Í D B A N

1.

Az a 13 *Híd*-szám, amelynek szépirodalmi anyagát most át kell tekinteni, egy régen érlelődő és régóta időszzerű folyamat betetőzése, és kezdet is — mindenféleképpen fordulópont irodalmi életünkben, a *Híd* történetében is.

Nem feladatomból vázolni azt az utat, amelyet folyóiratunk megtett 1956 után, sem azt a meggyorsult differenciálódást a hatvanas évek első esztendeiben, amikor is folyóiratunk cselekvően avatkozott bele az irodalmi koegzisztencia addig oly békésnek tűnő leple alatt folyó osztódásba, kiválasztódásba, mind határozottabban azoknak juttatva szót, akik nem a meglevőnek folytatását, továbbvívését szorgalmazták, hanem művészi keresést, új igényeket és esztétikai elképzeléseket képviseltek. Irodalmunk ma megoszlott irodalom, s ez akkor vált félre nem érthetően nyilvánvalóvá, amikor a *Híd* megszűnt irodalmi életünk mindenese lenni és egyetlen irányzat, törekvés orgánuma lett. 1962-ben játszódott ez le, s az új szerkesztőség ezt az örökséget nemcsak vállalta, de képviselte és támogatta is.

Ez a beszámoló nem kívánja a szenvedélyeket ismét izzásba hozni, hiszen a *Híd* körül, amióta ez a fent vázolt folyamat megindult, szenvedélyes viták dúltak, inkább magánbeszélgetésekben, mint a nyilvánosság előtt. Éppen ezért legyen szabad a pécsi *Jelenkört* idéznem, hiszen annak szövegét olyan ember írta, aki mentes azoktól az elfogultságoktól is, amelyek valamennyiünk hibájául felróhatók, ha a magunk ügyében szólunk. Idézzük hát Sükösd Mihály szavait, aki ezeket az idöket áttekintve a következőket mondja a *Hídról*:

„A jugoszláviai magyar nyelvű irodalom — az ún. vajdasági irodalom — háza táján a provincializmus nem először kísért. Jó néhány éve, ha olvasói emlékezetünk nem csal, a *Híd* írásos gyakorlatában is jócskán megvalósult. A provincializmus

akkor a hagyományos fogalmat jelentette, az irodalom egy földrajzilag-néprajzilag zárt közösség világáról és világának szólt. Hangját, műfaját is megtalálta a tárca-novella, az életkép, a tájra-családra-szerelemre-hazára tekintő lírai vers harmonikus alakzataiban. *Azóta gyökeres és szerencsés fordulat következett be* (a kiemelés az enyém. B. I.), ha jól emlékszünk, a szerzői névsor is alaposan kicserélődött: a *Híd* elmúlt két évfolyamán (1962-63. A megjegyzés az enyém. B. I.) végigtekintve, effajta provincializmusnak nyomát sem találni. Ellenkezőleg, a folyóirat szépirodalmi anyagának, elméleti írásainak és fordításainak tetemes része a modern világirodalom legújabb, legkihívóbb avantgardejának szellemében fogant."

Ehhez a jellemzéshez nem sokat lehet tenni. Pontosnak és igaznak tetszik a kép. S hogy feladatunkhoz közelebb lépünk, csak annál a „gyökeres és szerencsés” fordulatnál állapotunk meg, amely magával hozta „a szerzői névsor alapos kicserélődését” is, jeleként annak, hogy a *Híd*ban nem a szépirodalmi termés gyűjtőmedencéjét szemlélhetjük, hanem csak egy meghatározott szépirodalommal találkozunk, amelyben nincs mindenki képviselve, aki nálunk ír, bár így néhány neves alkotónk műveivel nem találkozhattunk, sokszor pusztán személyes okok miatt.

S most fölmerülhet a kérdés: korlátját jelentette-e ez a „csonkaság” a *Híd* prezentálta szépirodalomnak? Nyugodtan mondhatjuk: nem. Még akkor sem, ha fájdalmas tényként tartjuk számon, hogy alkotóink egy része önnön sáncaiban lemaradva — kimaradt az irodalmi élet sodrából is. Ezek a kérdések azonban csak részben érintik témánkat, s inkább egyesek belső fejlődésrajzához, életművéhez tartoznak, mint irodalmunkra jellemző általános vonásokat jelentenek. Irodalompolitikai megfontolások tárgya lehet ez a „kettészakadtság” — de a *Híd* szépirodalmának megítélését nem befolyásolhatja.

2.

Kiindulópontunk tehát az, hogy a *Híd* egy meghatározott körvonalú szépirodalmat képviselt az elmúlt esztendőben s ez évi első két számában, és ebből a szempontból tekintjük is át a következőkben szépirodalmi termését.

Statisztikai kimutatásunk szerint 1963-ban 10 szerzőnek 49 verse jelent meg, ebből 8 vers újraközlés volt (Gál László), míg az 1964. évi két első számban

8 költemény látott napvilágot 3 szerző tollából (Pap József 4 verse újraközlésként).

Figyelmünk négy költő verseinél állapodott meg ezekben a számokban: Domonkos István, Fehér Kálmán, Koncz István és Tolnai Ottó versei képviselik azt a fiatalabb évjáratot, amely az *Ifjúságban* affirmálódott s most költői kiteljesedésük melegágya a *Híd* lett. Ők jelentik a *Híd* költészetének „derékhadát” is. Hiba lenne verseikben csak extravaganciát látni, formai kérdésként kezelni azt, ami náluk jelentkezik, mert nemcsak erről van szó, hanem arról a megváltozott „érzékenységről”, költői világról is, amelyet a *Híd* vállalt, és szemmel láthatóan felnevelni törekszik. A költői önelvőség szabadságharcának egyik fejezete szemlélhető verseikben is, a magába merült költői magatartás eredményei csillannak meg nálunk: következetesebben akarják vállalni azt, amit mesterségükről az „alkotó” kifejezéssel szoktunk mondani. A „magába merülés” azonban nem jelent elzárkózást. A távolodás sokszor csak látszat, mert az érett eredmény épp azt bizonyítja, hogy ilyenkor jutnak legközelebb a világhoz, sőt Vajdasághoz is, még ha a „látott” kép közhelyszerűsége tiltakozik is az ellen, amit ezek a költők közölnek, miközben a „látott” helyett az „érett”, a „gondolt”, a „kitalált”, az „elképzelt” síkjain bolyognak egy más természetű, röghöz nem kötött asszociációs természettel. Olyan költeményekre gondolok itt, mint amilyen Domonkos István *Bartók Béla és József Attila* című verse, az 1. *Újvidéki elégia* címűnek nagyobbik hányada könyörtelen őszinteségével és a *Banquet celeste* finom szövésű lírai prózájával; Fehér Kálmán *Rabszolgakeszergője*, a *Ministránsok* mély és tragikomikus balladája, a *Mindennapok éneke Rózsához* gyengéd dalszerűsége, az *Utászok* pillanatfelvétele, az *Idegen-ség és szerelem* ciklusa; Koncz István szinte valamennyi publikált verse (cím szerint az *Idillt* emelhetjük ki külön is, valamint *Költői komédiáját*); Tolnai Ottónak pedig a két megjelent verse. Ők négyen a témavilág sajátos, egyéni kezelése mellett az individuális kifejezés, versképzés területén is a maguk egyéni, termékenynek mutakozó útját járják. Tolnai műveiben az iróniával gyógyított, keményebb és számítóbb intellektus beszél, Domonkos pedig egy merengőbb, „líraibb” változatát képviseli ennek az intellektuális kalandnak. Koncz verseiből a harmónia benyomását szűrhetjük ki, de neki is az „értelemmel írok” a mottója. Fehér Kálmán nyersebb fogalmazásából nemcsak az eredeti attitűd, de egy értékes,

sok tekintetben egyedülálló nyelvi ösztön is cseng: a nyelvnek és ritmusnak egy ősbibb rétege.

Ladik Katalin és Brasnyó István képviselik a *Híd* költészetének „második vonalát”. Ladik Katalin a figyelemre méltóbb, és kifejezésben is szuverénebb költői arcélt mutat. Mindkettőjüknél felfedezhető azonban a versírás „mechanizmusa” is — a korszerű költői törekvések közhelyeiből élnek, sokszor híjával vannak annak a belső fegyelemnek, amely már túl van a megtanulhatóságon és az eredeti költői természet sajátja. Nem mentesek verseik az ellentmondásoktól sem: belefeledkeznek a kifejezésekbe, megmámorosodnak szavaiktól és képeiktől, gyakran pedig a konstrukció meztelen váza mutatkozik meg, amelyet a „költői kéz” eltakarni nem tudott. Brasnyó István versei (szám szerint 15) mutatják egyelőre legtisztábban az „epigon” képletét: nincs sem olyan élménye, gondolata, meglátása, amely tartani tudná a verset, sem kultúrája akkora, hogy a közlendőt a költői metamorfózisba tudná rántani. Paradoxonnak hangzik, de Brasnyó címei a legjobbak, jobbak, mint a versek, amelyek a címet követik. Ami kollégáinál magatartás és egyéniségük része — nála póz és mímelés.

A *Híd* múlt évfolyamában egyszer szerepelt Dési Ábel és Torok Csaba. Dési Ábel *Négy komoly éneke* eddig ismert verseinek nemcsak legsikerültebbje, de egyúttal egész költészetének mintegy a foglalata is. Torok csaba ritmikus prózával elegy verses kompozíciója ennek a sajátos műfajnak nagy lehetőségeire mutat rá. Ezt a képletet aknázza ki Domonkos István is *A kalandor hagyatéka* című lírai-esszé-sorozatában.

Gál László és Pap József a korszerűség újabb és érett változatait képviselik a *Híd*ban megjelent verseikkel. Gál László versei a költői törekvések egy újabb fázisát s költői vitalitását is bizonyítják. Gál László felszabadulása a narráció kényszere alól ezekben a versekben indult meg — a *Híd* képviselte korszerű törekvésekkel való ismételt találkozása költészetének egy mélyebb, értékes, valóban „költői” rétegét szabadította fel. Meggyőződésem, hogy a költő és a *Híd* együttműködése termékeny lesz a továbbiakban is mind Gál költői útja, mind a *Híd* szépirodalmi anyagának színvonala tekintetében. Pap József két köszöntő versén kívül (a *B. Sz. Gy. képei előtt* egyik legjobb költeménye!) két kisebb ciklussal szerepel (*Hívások, Kihívott némaság*). Valamennyi a *Híd*-díjjal jutalmazott *Rés* című kötetében is megjelent, s a kritika nemrégén beszélt róluk, így költői kvali-

tásaival, amelyeket ezek a versek is oly szépen prezentálnak, nem foglalozunk.

Visszapillantva most a *Híd* eredeti verses termésére összefoglalásként azt kell mondanunk, hogy értékes anyagot közölt, hogy kritériumai jók voltak, kivéve talán Brasnyó István és részben Ladik Katalin verseit, melyekkel kapcsolatban a szerkesztőség a modernista csillogásnak tett engedményeket. De nem mehetünk tovább, hogy még egy mozzanatról ne szóljunk: arról, hogy egészen következetesen, jól átgondolt szerkesztőségi politikával kellene támogatni nemcsak a korszerű formai kísérleteket, hanem az elmélyültséget, a „felhőkakukvára” ellenében az egyetemesnek, az ember és világ vonatkozásainak gazdag és sokoldalú, sokrétű felkutatását is. Az utóbbi években, így 1963-ban is tovább folyt a hagyományos költői képletek rombolása, új kvalitások tűntek fel: költészetünk új hódítása lejátszódott tehát, de még hátravan e költői tartomány meghódítása.

A *Híd* elmúlt évi számaiban a magyarországi Dudás Kálmán és Weöres Sándor költeményei is megjelentek. Weöres Sándor 14 verse a korszerűsége törő magyar irodalom élvonalába tartozik, s így a *Híd* törekvéseihez harmonikusan kapcsolódik, Dudás Kálmán verseiről már nem olyan megnyugtatóan mondhatjuk el ugyanezt, bár a hagyományos költői keretekben ezek a versek is megállják helyüket.

A fordításirodalomban első helyen a jugoszláv költészet megszólaltatását kell nyugtáznunk. Nemcsak a választást kell dicsérnünk (Krleža, Crnjanski, Popa, Lalić), hanem a fordítói teljesítményeket is. Ács Károlynak különösen Krleža-fordításai ugranak ki valóban „műfordítás” jellegükkel, de nem szabad megfélekednünk Fehér Kálmán Popa-fordításairól sem. A külföldi költészetet az angol Eliot 3 verse (Fehér Kálmán fordításában) és két lengyel költő 8 verse képviseli (Gömöri György fordításai). Szegényes ez a termés, bár az angoltól, szerb nyelvből egyaránt fordító Fehér Kálmán feltűnését örvendetes tényként kell nyugtáznunk, azonban konstatálnunk kell, hogy mindeddig nem sikerült olyan költő-egyénségeket munkába fogni (mert nem jelentkeztek ilyenek!), akik a mai világirodalomból tisztas színvonalon fordítanak. Eddig ugyanis nagyon szűk körben mozogtunk: Ács Károly német és orosz, Pap József spanyol fordításaira emlékezünk még, de tudunkkal Burány Nándor is fordított már francia költőket. A nyelvtanulásnak, úgy látszik, éppen ezért ott kell szerepelnie a *Híd* problémái között.

Tervszerűséget a külföldi irodalom megválogatásában nem találtunk, holott a szerkesztői „tervezés” éppen ezen a téren érvényesülhet leginkább, biztosítva a változatosságot, a sokoldalúságot és sokszínűséget.

A prózai termés mintha a *Híd* elmúlt évfolyamának egyik legerősebb oldala lett volna. 1963-ban 13 szerző 17 írása, míg 1964-ben 2 szerzőnek 2 írása jelent meg. A szerzők névsora (Bányai János, Deák Ferenc, Domonkos István, Gál László, Herceg János, Hornyik György, Kopeczky László, Németh István, Sáfrány Imre, Sinkó Ervin, Szirmai Károly, Varga Zoltán) azt bizonyítja, hogy a szerkesztőségnek lényegében sikerült majdnem minden jelentősebb szépírónk alkotásai között olyanokat találni, amelyek beleilleszthetők a szerkesztői koncepciókba.

A *Híd*ban megjelent prózai művek közül Deák Ferenc, Kopeczky László és Varga Zoltán nevét kell külön kiemelnünk. Mindhárman nemcsak határozott elbeszélő tehetségek, hanem olyanok is, akik tehetségüket már kamatoztatni tudják, van egyéniségük, határozott írói világuk, kifejezésmódjuk. Deák Ferenc 4 írása a „költői próza” csoportjába sorolható, Varga Zoltán az analitikus magatartás képviselője, Kopeczky László pedig a *Visszakérlek!* című „pici-regényében” ismételtelen bebizonyította, hogy a montázstechnika, a film-eszközök felhasználása, a szellemi sziporkázás mestere, de tud mélyen is látni, mint ebben a művében tapasztaltuk.

Általában azt állapíthatjuk meg a *Híd* szép-prózájáról, hogy műfajilag is igen differenciált, változatos anyagot közölt az elmúlt évfolyamában. Gál László és Herceg János regényrészletei jelentek meg, Bányai János az esszé-novellát (kár, hogy szépprózával oly ritkán jelentkezik, holott igazi területe alighanem éppen ez a műfaj!), Domonkos István a már a költészettel kapcsolatban emlegetett költői prózát képviseli ezekben a számokban. Sinkó Ervin a visszaemlékezés műfaját oldja fel novellában, Németh István pedig a hagyományos elbeszélés-keretet feszítette a *Hűtlen este* című írásában. Sáfrány Imre az útirajz egy közvetlenebb, intimebb szóttesét írta meg *Feri nyomában* címmel. Szirmai Károly és Hornyik György egy-egy írása is jól egészítette ki a prózakepet. Saffer Pál pedig a szociográfiai riport területét érintette *Este a homokon* című írásában. Szinte valamennyi itt felsorolt írás határozott, esztétikai szintet már elért jelleggel bír. Azonban mélyebben aligha elemezhetjük őket, mert a legtöbb szerző csak egyszer szerepelt az elmúlt esztendőben, s így több

jegy hiányzik az elemzéshez. De azt tényként kell kezelnünk, hogy a szerzők *csak egyszer* szerepeltek, s felvetődhet a kérdés: vajon a 13 szerző csak egyetlenegy olyan művet írt-e, amely a *Híd*ban megjelenhetett, vagy pedig arról van szó, hogy a szerkesztőségnek nem sikerült, hogy így mondjuk: „munkába fogni” a szerzőket?

A magyar irodalmat Déry Tibor 2 írása (egy novella és egy regényrészlet), Tamási Áron elbeszélése és a pécsi Thiery Árpád jó, de nem kiugró írása képviselte. Megjegyzésként azt kell hozzáfűznünk, elsősorban Déry *Hídbeli* szerepléséhez, hogy a szerkesztőségnek az együttműködést, egy következetes magatartás keretén belül, továbbra is szorgalmaznia kellene, bemutatva a magyar irodalom korszerű törekvéseit is.

A jugoszláv szépprózát standard nevek standard alkotásai képviselik. Mirko Božić, Miodrag Bulatović, Dobrica Ćosić regényrészletei a Forum könykiadásához kapcsolódnak, a készülő művekből kerültek át részletek. A szerkesztőség választását talán Petar Šegedin, Boško Petrović, Miroslav Egerić írásai képviselik, de itt sem tudunk valamilyen határozott, a jugoszláv irodalmi élet eseményeit jobban ügyelő, abban válogató törekvéseket felfedezni. Az alkalom- és ötletszerűség uralkodik a fordításokon, amelyeket különben irodalmunk fordítóinak legkitűnőbbjei (Ács Károly, Borbély János, Herceg János, Magyarországról Csuka Zoltán) ültettek át magyar nyelvre.

A külföldi irodalmakat az angol-amerikai írók képviselik a *Híd*ban. Így olvashattuk Truman Capote, Eggleston, Greene, Virginia Woolf prózáját (Varga Zoltán és Fehér Kálmán, illetve Fáy Gábor tolmácsolásában), valamint a francia Robbe-Grillet filmregényének egy részletét. A tervszerűség nyomaira itt sem bukkantunk, holott a fordításirodalom publikálása talán az egyetlen tervezhető területe a szép-irodalomnak, hiszen itt az ihlet szeszélye sokkal kisebb szerepet játszik, mint az eredeti alkotások létrejöttében. Egy szélesebb látókörű, gyorsabb reflexű szerkesztői politika sokkal érdekesebb és izgalmasabb anyagot tudna feltárni, mint az, amit az elmúlt évben olvashattunk. Bár a Salinger-részlet a *Híd* ez évi 2. számából mégis kitűnő kivételnek tetszik.

Drámai szöveget a 13 vizsgált számban nem találtunk. Koncz István szövege inkább költemény, B. Szabó György szcenárió-kísérlete pedig „az abba-hagyás lélektanához” adalék csupán. Úgy látszik, a drámai szöveg a *Híd* és vele irodalmunk nagy hiányát jelenti továbbra is.

S végül szólni kell arról az anyagról is, amely nem került bele a *Híd*ba. Ezt az áttekintést készítve ötlött fel a gondolat, hogy bele kellene tekinteni a közlésre nem elfogadott anyagba is, hogy így könnyebben megvizsgálhatók legyenek a szerkesztőség kritériumai, kiindulva abból az elvből, hogy nemcsak az jellemzi a folyóiratot, hogy mit közöl, hanem az is, amit nem közöl, amit visszautasít. A múlt esztendőben beküldött írások tetemes részét alkalmam volt átnézni, s azt kellett megállapítanom, hogy azok az írások nemcsak azért nem jelentek meg a *Híd*ban, mert esetleg a hagyományos irodalom jellegzetességeit mutatták, hanem azért is, mert a hagyományos irodalom kritériumaival mérve is gyengéknek, kezdetlegeseeknek, nemegyszer zavarosaknak minősültek. Itt kell megjegyezni, hogy a *Híd* munkatársainak visszautasított írásaival is találkozhattunk.

Felmerül tehát a kérdés: milyen kritériumok érvényesültek a *Híd* szépirodalmi anyagának megválasztásában, illetve: milyen esztétikai jellegzetességeket tükröznek az elmúlt évfolyamban közölt írások? A korszerűség fogalmát nemegyszer írtuk le beszámolóinkban. Most még néhány jellegzetességet kell kiemelnünk. Mindenekelőtt azt az igen fontos mozzanatot, hogy a korszerűség nem formai kérdésként jelentkezett a *Híd*ban, hanem írói szenzibilitásként, amelyben az intellektualizmus játssza a fő szerepet, hadat üzenve az ösztönösség megnyilvánulásainak emberi viszonyulásokban, kifejezésben, gondolkodás-és érzésvilágban, stilisztikában. E megindult folyamat bábjaul kell szegődnie a szerkesztőségnek, még ha nehéz és háládatlan munkának látszik is ez a szerkesztőségi „elkötelezettség”, amely munkatársait is el akarja kötelezni a modern jugoszláviai magyar irodalom mellett. Mert ezek az évek sajátos pillanatai irodalmunknak: olyan „kollektív” magára-ébredés kezdődött, amely nemegyszer lejátszódott a múltban is, de most nem meneküléssel kapcsolódik össze. A múltban mind a magyar, mind a szerb író, mikor egyéni fejlődésében eljutott eddig, riadtan menekült e tájról, hogy megvédje művét és művészetét. Ha Európa homlokáig akart elérni, vagy tágabb horizontok csábították, Belgrád és Pest magasabb szellemi szintjére volt szüksége, itt csak az maradt, aki az elégedettséggel művészi és emberi ambícióiról is lemondott, akinek nem volt kellő kezdősebessége, hogy elszakadhasson. Most, úgy tetszik, ennek az ellenkezőjéről van szó: tudunk-e itt Európa nyelvén szólni, tudunk-e „európai utasok” lenni saját hazánkban?

A *Híd* szépirodalma, a szerkesztők törekvése, ha ezt látjuk munkaprogramjuknak, kezdeti sikereket már elért: figyelmet keltett pl. külföldön is, amire eddig nem nagyon volt példa. S ezek a mozzanatok már a művészi integráció változatai, egy folyóirat kereteit túllépő nagyságban.

De vannak buktatók is, amelyek a szerkesztés munkáját nehezé teszik, épp a modern törekvésekhez való elkötelezettség területén. Ezeket a kérdéseket röviden úgy foglalhatnánk össze, hogy felvetjük a kérdést: sikerül-e a *Hídnak* meggyorsítania a korszerűség általános következtetéseinek levonását, és támogatni munkatársait az egyedi jegyek felé való tájékozódásban? Ez pedig igen kényes feladat, mert a munkatársak is a „hódítás” különböző szakaszában vannak, s mindig keresztúton is: a formai öncélúság és az elkötelezettség csábításai közepette. Mert cél az is, hogy minél kevesebb „üres járata” legyen a *Híd* szépirodalmának — s ezzel a kritériumok oly széles mezejére jutottunk, amely már egy szélesebb körű vizsgálat anyagát képezi.

Bori Imre

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK NYOMON KÖVETÉSE

A *Híd* évtizedekkel ezelőtt, mindjárt indulásakor vállalta hármass feladatát, hogy egy füst alatt irodalmi-művészeti-társadalomtudományi folyóirat legyen. Kétségtelen, hogy e tekintetben egyedülálló nálunk, sőt nemcsak nálunk! Egyke mivolta is rávitte, hogy vállalja ezt a terebélyes feladatot. Az irodalom és a művészet szétágazó műfaji tagoltsága is sokoldalúságot, szerkesztői beavatottságot, hozzáértést követel meg, nem szólva a társadalomtudományokról, amelyek írásos jelenléte ma már nem merülhet ki pusztán a szociológia adagolásában, hisz felöleli az állam- és jogtudományokat, a közgazdaságtant, a filozófiát, a népesedéstudományt, a társadalmi élet törvényszerűségeit kutató egyéb tudományszakokat, történettudományt, nyelvtudományt stb. is, tehát minden fellelhető szaktudományt — a természettudományt és a matematikát kivéve. A társadalomtudomány igen változatos, szinte évről évre új szempontokkal, kutatási eredményekkel gazdagodó anyagának tálalása megfelelő körütekintést, mi több, alapos szaktájékozottságot követel meg, nem utolsósorban a hellyel való takarékosság jegyében, mert nem mindegy, hogy a kínálkozó

rengeteg téma közül mi jut át a rostán, mi kerül a folyóiratba.

Ezek után rátérhetünk a tavalyi megvalósítás ismertetésére és felmérésére.

Az 1963. évfolyam nyolc számában tizenegy társadalomtudományi jellegű írás látott nyomdafestéket. Nem érdemtelenül közölni a listát. Minda Tibor: *A nemzeti kisebbségek helyzete Vajdaságban*; Mirnics Károly: *Elidegenülés és egyéniség*; Desa Romić: *Kultúra és politika*, Farkas Nándor: *Eszmeiség a társadalomtudományok oktatásában*; Ivanka Ivković: *A vajdasági falukban végbemenő társadalmi és gazdasági változások néhány jellegzetessége*; Rehák László: *A vajdasági nemzetiségek helyzete Jugoszlávia új alkotmányos rendjében*; Mirnics József: *Munkásmozgalom Bácskában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig*; Danilo Pejović: *Kultúra és bürokrácia*; Bogdan Šešić: *A marxizmus ma*; Danilo Kečić: *Az óbecsei és környékbeli munkásság gazdasági harca 1936-ban*; Mirnics Károly: *A munka kommunizálásának és humanizálásának problémája*.

A megítélés és a mérlegelés szempontjából egymást elárul az írások eredete is: egy főiskolai diplomamunka, két doktori értekezés, két politikai vitanyag (a Szerb Kommunista Szövetség Végrehajtó Bizottságának ülésére készültek), egy átvett cikk a *Gledište* folyóiratból, egy vitajellegű felszólalás a Stražilovói Találkozó anyagából. Feltehető, hogy a többi négy írás közvetlenül a *Hídnak* készült.

Előjáróban leszögeztük: a folyóirat korlátozott ívterjedelme szükségszerűen előtérbe helyezi a helyvel való gazdálkodást, okvetlenül megköveteli az alapos válogatást. A társadalomtudományok közül nyilván elsőbbség illetheti az újabban izmosodó és felfejlődő, a művészetekkel is mindinkább részletesen foglalkozó szociológiát, méghozzá főleg az elvi-filozófiai jellegű írásokat; ezek az írások azokat a törvényszerűségeket, kölcsönhatásokat elemzik, amelyek szerint a felépítménybe tartozó társadalmi viszonyok és megjelenési formák közvetett vagy közvetlen módon függnek az alaptól, illetve termelési-gazdasági viszonyoktól, és ahogyan egy másik aspektusban a társadalmi tudat függ a társadalmi léttől. Az adottságok és lehetőségek nyomós okaként a szociológia szakágai közül is csak azok kerülhetnek előtérbe, melyeknél a konkrét kutatás nem merül ki pusztán a termelési-társadalmi viszonyok és kapcsolatok statisztikai elemzésében, és adatszerű felsorolásában, hanem elméleti síkon elveket kristályosít ki, kellő súlyt helyez a gondolati elemre.

Ha elfogadjuk ezt a követelményt, akkor megállapíthatjuk, hogy ettől a koncepciótól egészen elüt Ivanka Ivković cikke, nem illeszkedik be a fent körvonalazott elgondolásba. Ugyanis magát az ökonometriára épült laboratóriumi munkát, a statisztikai összevetést helyezi előtérbe, és a gyakorlati adatgyűjtés puszta kommentálásával nem jut el az összefoglalásig, következtetésig. Ez a módszer, az elemzés gyakorlati részénél megrekedő s az elméleti rezonálásig el nem hatoló forma és feldolgozás alig alkalmas arra, hogy az egyidejűleg irodalmat és művészetet is felkínáló *Híd*ban a társadalomtudományt képviselje. E szempontból — következtetéseit, módszerét tekintve — jobban megfelel Mirnics Józsefnek a bácskai munkásmozgalmakról szóló tanulmánya, bár az is a történelemtudomány szakosított ágához tartozik, és inkább közlőnybe, mint ilyen jellegű folyóiratba kívánkozik. Továbbá e szigorú szemszögből vizsgálva, Danilo Kečić tanulmányának kimondottan tudományos szaklapban lenne a helye.

A jugoszláv nemzeti kisebbségek, jobban mondva nemzetiségek sajátos helyzete még sajátosabb államrendünkben rengeteg gyakorlati vonatkozású és vetületű elméleti kérdést vet fel. A széles körűen alkalmazható téziseket, a nemzetiségek jogi-politikai helyzetére vonatkozó közérdekű alkotmányos rendelkezéseket Minda Tibor, valamint Rehák László tanulmánya érdekes, izgató kérdéskomplexumként keregeti. Mivel azonban a legáltalánosabb szempontokat vetik fel, elkerülhetetlenül csak utalnak azokra a „résztérületekre”, amelyek feldolgozása a *Híd*ban — jellegére és szerepére való tekintettel — nagyobb figyelmet érdemelt volna. Tudniillik igen sok a gyakorlatban napról napra megoldódó és felvetődő, ezért elméleti vetületet kapó s lényegbevágó részletkérdés: a nemzeti kultúrák és nemzeti sajátosságok szabad fejlődése, a sajátos nyelvi, kulturális és más jellegzetességek, amelyek egyúttal egybeszövődnek környezetük sajátosságaival. Tehát ebből az „általánosításból” kiválik legalább két fő szempont, és szinte kínálkoznak — miután az általános fejtegetések során megkerülték őket, csak az egész szerény részeként szerepelnek —, hogy a *Híd*ban helyet kapjanak, ha már felvetődtek s kényszerűen előtérbe kerültek. Az egyik ilyen fő szempont a nemzeti kisebbség külön néprajzi, kulturális és más jellegzetességeiből eredő sajátos érdekek kielégítésére vonatkozik, a másik meg abban nyilvánul meg, hogy a nemzeti kisebbségek Jugoszlávia szocialista társadalmának integrális részei.

Minderre azért hívtuk fel a figyelmet, hogy utaljunk arra: a felvetett keret további lehetőségeket rejtett magában a társadalomtudományi boncolgatásra, s hiányolható, hogy ez a részletező elemzés, vizsgálódás elmaradt.

Danilo Pejović *Kultúra és bürokrácia* című cikke *bizonyos szempontból* töredék, éppúgy, mint Bogdan Šešić *A marxizmus ma* című értekezése. Töredék azért, mert kiragadott része egy tavalyi hatalmas megmozdulásnak. 1963-ban ugyanis megemlékeztünk Marx születésének 145. és halálának 80. évfordulójáról, és ennek jegyében három tudományos összejövetelt tartottak filozófusok, szociológusok s más tudósok részvételével; az elsőt Opatijában, ahol szó esett az emberi szabadságról, az ember szerepéről a történelmi áramlatokban, a szocializmus távlatairól, a békéről és koegzisztenciáról. E témaköröket tovább részletezték Dubrovnikban, még hozzá szélesebb körben, mivelhogy a vitába bekapcsolódtak 12 ország filozófusai is. Végül Arandelovacon Marx időszerűségével, a marxizmus nyílt kérdéseivel foglalkoztak. Ugyanakkor Novi Sardon a Stražilovói Találkozó keretében a kultúra helyét vitték terítékre.

Minderre azért hívtuk fel a figyelmet, mert a *Híd*-ban közölt két írás csak elenyésző hányada, s nem a legjellegzetesebb részecskéje a nagy erjedésnek, mozgolódásnak. Pejović írása voltaképp egy többé-kevésbé rögtönzött beszéd rögzítése, ezért érvelése helyenként hézagos, nem tükrözi meggyőzően az idevágó gazdag vitát; Šešić értekezése pedig szintén csak kiragadott, egy szempontból való boncolgatása a felvetett kérdésnek. (Ez persze nem hiba, a mulasztás abban áll, hogy a hatalmas vitának csak egy-egy írás volt a visszhangja.)

Desa Romić cikke, melyet egy politikai fórum elé készített, sok mindenben ellentmond Pejović írásának, és úgy látszik, hogy az eleven reagálás jegyében fogant. A polemika azonban a véletlen műve, három *Híd*-szám „távolságában” folyt le, de minden közvetlen utalás nélkül. Az eltérő szempontokat, Pejović filozófiai elveinek és Romić politikai nézeteinek eltérő sajátosságait, különbségét csak az veszi észre, aki a két számban megjelent cikket véletlenül egymás mellé helyezi és összehasonlítja. Desa Romić írása valószínűleg kézenfekvő, magától adódó anyagként került be a *Híd*-ba, s nem a felvetett témakör fejlesztéseként, nem annak jegyében, hogy vitát kerekítsen belőle.

A „véletlen” futószalaga szállíthatta Farkas Nándor *Eszmeiség a társadalomtudományok oktatásában* című írását is, mely szintén politikai fórumoknak ké-

szült meghatározott célú referátumként. E rendelkezésének megfelelően a politikai szempontú elvi részen túl nem terjed ki a nevelés funkcionális területének rögzítésére, amit a társadalomtudományi szakágak nagyon is előtérbe helyeznek, külön figyelmeztetve arra, hogy a társadalomtudományok tanításában a marxizmus semmiképpen sem egyenlíthető ki az úgynevezett mindentudó szociológiával, amely egyébként maga is több szakágra tagolódik. Ezért az értékelésből kimaradtak sarkalatos szempontok is: a társadalomtudomány hasznosítása a társadalmilag hasznos munka szervezésével, egyéb szabad aktivitással; az iskola és a társadalom, illetve környezet egybekapcsolása; az iskola olyan belső szervezése, hogy a tanulók saját maguk is nevelődjenek, szabadon érvényesüljenek, „kicsiben” létrehozzák a társasélet „nagy” formáit. Ezért ez az elméleti értekezés egyoldalúan utal a problémára, ezért visszhangtalan maradt — legálábbis a *Híd*-ban.

Mirnic Károly két írása a marxi gondolat olyan területeit taglalja, amelyek nálunk az utóbbi időben széles körű heves viták és termékeny eszmecserék tárgyát képezik. Egyéni hozzászólása figyelemre méltó vállalkozás. Az elidegenülés és egyéniség, a munka kommunizálásának és humanizálásának problémáját taglalja általános elvi síkon.

Ezzel kapcsolatban mégis felvetődik egy igen komoly probléma, amely részben más hasonló írásokra is vonatkoztatható, a szöveghűség, hitelesség, illetve a helyes terminológia, megalapozott szabatosság. Marx jelentős fiataalkori művében, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* behatóan foglalkozott az elidegenülés és egyéniség kérdésével, és Mirnic Károly ennek alapján írta tanulmányát, amely a figyelmes olvasóban akaratlanul is kételyeket kelt, mert a lényegbevágó elírások, pontatlanságok komoly félreértésre adhatnak okot. Minden további magyarázkodás nélkül íme néhány szövegidézet. Előbb Mirnic Károly tolmácsolása: „A tárgyi világ gyakorlati termelése, a szervetlen világ áldolgozása az, ami az embert tudatos generikus lényé alakítja, tehát olyan lényé, amely a fajhoz úgy viszonyul, mint önmaga lényéhez, vagy önmaga iránt mint generikus lény viszonyul.” Marx szövegének e szabad fordítása néhány fogalmi pontatlanságot is tartalmaz, ami azonnal bizonyosul, amint a német szöveget hitelesebb átültetésben idézzük. „Egy tárgyi világ gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet megmunkálása az embernek mint tudatos emberi lénynek az igazolódása, azaz egy olyan

lényé, amely a nemhez mint saját lényegéhez, vagyis magához mint nembeli lényhez viszonyul.”

Mondani sem kell, hogy a ferdítő fordítás mellett félreértésre ad okot a lény és lényeg szavak felcserélése. Ilyesmivel egyébként másutt is találkozunk. A cikkíró tárgyasodást használ a meghonosodott tárgyasulás helyett, az érzetet gyakran érzékkel helyettesíti. Úgyszólván minden idézetnek megvan a megfelelő és helyes ellenpárja, az eltérés szemet szűrő, a pontatlanság sok félreértésre adhat okot. Az állítás alátámasztására íme egy idézet. Mirnics Károly tolmácsolása: „Az egész világtörténelem nem más, mint az ember termelése emberi munkával, nem más, mint *a természet emberré válása.*” (Kiemelés tőlünk.) Íme ennek szabatosabb változata: „Az egész úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint *a természetnek az ember számára való létrejövése.*” (Kiemelés tőlünk.)

Mirnics Károly komoly felkészültséggel írta a munka kommunizálásáról és humanizálásáról szóló értekezését, amely azonban helyenként veszít erejéből, mert sokszor általánosításokkal hadakozik, a területekre vitt szociológusok mindmáig vitatott érveit megnevezés és szabatosabb utalás nélkül marasztalja el, mint az számtalan idézettel bizonyítható: „ez nagyon absztrakt felfogás”, „... a tudományos irodalomban és a publicisztikában elterjedt ez a felfogás”, „... egyes teoretikusok nem ismerik el...”, „... a Nyugattól átvett és komolyan át nem tanulmányozott elméletek...” „... ez a felfogás úgy képzei el...” „... az ipari szociológia egyes teoretikusai...”, „... publicisztikánkban és másutt gyakran elferdítik...”, „... néhány hazai szociológus fejében még mindig káosz uralkodik...”, „... akadnak olyan etikusok, filozófusok, akik...”

A névtelen szellemekkel való ilyen szélmalomharc helyenként lerontja a tanulmányok hitelét, megalapozottságát.

A felsoroltak alapján kényszerítően felvetődik a kérdés, hogy egyetlen magyar nyelvű folyóiratunk, ha már vállalta a társadalomtudományok ismertetését, népszerűsítését — ezt okvetlenül vállalnia kellett! —, akkor a sok lehetőség közül mit válasszon, milyen műfajt részesítsen előnyben, arra való tekintettel is, hogy a társadalomtudományokban is már népszerűvé váltak az ilyen „vegyes” folyóiratnak leginkább megfelelő tudományos esszék.

Minden kételkedés nélkül feltételezhető, hogy egy kis létszámú szerkesztőség szakavatottan el tudja vé-

gezni az irodalmi anyag ellenőrzését, megbízható válogatását, némi fenntartással az is elfogadható, hogy a többi művészetet taglaló cikkeket, írásokat, értekezéseket is megfelelően felül tudja vizsgálni meg értékelni, főleg ha esszékről, művészeti kérdésekbe átcsapó tanulmányokról van szó, ám meglehetősen kérdéses a témagazdag és állandóan fejlődő társadalomtudományok szakszerű ellenőrzése, mert mint megmutatkozott, az eddigi témaválasztásra rásütötte bélyegét a véletlenszerűség, gyakran bizalom kérdése volt, hogy egyik-másik cikk napvilágot lát-e vagy sem, máskor meg a kézenfekvő alkalom, a szórványos ötlet kiaknázása eredményezett közölhető írást. Tekintettel a vállalt feladat sokrétűségére, a mulasztás elkerülhetetlen volt, hisz mint már leszögeztük, a *Hídnak* két-három tagú szerkesztőséggel — részben be kell töltenie egy társadalomtudományi folyóirat szerepét is.

Ha végeredményben megállapíthatjuk: valóban szükség van a hármassá jellegre, azaz arra, hogy folyóiratunk ne csak irodalommal és művészettel foglalkozzon, hanem a velük — és létünkkel — mindinkább szorosan egybekapcsolódó társadalomtudományokkal is, akkor múlhatatlanul szükséges egy-két vagy több szakmunkatárs közreműködése, akik véleményeznek, válogatnak, ellenőrzik a szakmai kötelességet, szóhasználatot, ezenkívül megfelelő „menetrendet” állítanak össze az időszzerű társadalomtudományi jelenségek, kérdések tárgyalására, az iparszociológiától kezdve a mindenféle filozófiai értekezésekig.

Erre a „menetrendre” okvetlenül szükség van. Ha ilyesmi lett volna, sok mindent fel lehetett volna ölelni a tavalyi év eseményeiből. Íme egy kis útnutató arról, hogy mi minden történt tavaly. Megtartották a filozófusok opatijai, dubrovniki és arandelovaci megbeszélését, a már említett napirendi pontokkal; továbbá megszervezték a Stražilovói Találkozót, rendkívül tartalmas vita folyt a marxizmus nyílt kérdéseiről, a dialektika, a kultúra problémáiról; a vita anyagát bőven tálalták a társadalomtudományi folyóiratok. Ezek kivonatolása, részletes átvétele gazdagította volna a *Híd* társadalomtudományi részét, tükrözötte volna az ilyen irányú és jellegű jugoszláv megmozdulásokat.

Receptet nem lehet és nem is kell adni, előre nem lehet pontosan, szabatosan meghatározni, hogy mi kerülhet be a *Híd*ba. Az azonban nyilvánvaló, hogy a filozófiai jellegű, értekező társadalomtudományi anyagot, esszét kell előnyben részesíteni, különösen azt, ami nálunk időszzerű viták anyagát képezi. Tehát ezt

a rovatot okvetlenül elevenre kell tenni, azaz nem a közlönyanyagokra kell helyezni a súlyt, hanem a szociológia, valamint a többi társadalomtudomány túlnyomórészt kulturális, művészeti vonatkozású megnyilvánulásaira, arra, ami társadalmi gyakorlatunk problémáihoz fűződik. Ennek jegyében csak kivételes esetben kapnának helyet mondjuk, a múltat taglaló történelemtudományi szaktanulmányok, a szociometriás, ökonometriás, tehát adathalmazó cikkek, a főleg statisztikai kimutatásokra, összehasonlításokra támaszkodó, szövegmagyarázat felé hajló ún. szociológiai értekezések. A *Híd*nak mindenképpen magvasnak kell lennie társadalomtudományi részében is, főleg azért, hogy egyszerűen nyomon követi és kellően adagolja filozófusaink, szociológusaink s más elméletűdősaink évről évre nagyobb hévvel fellángoló vitáit, nekilendülő kutatómunkáját. Ez nemcsak feladat, hanem adósság is. A *Híd* ennyivel tartozik nemcsak olvasóinak, hanem azoknak is, akik a társadalmi gyakorlatunkból leszűrt tapasztalatok elvi megalapozásával és elméleti továbbfejlesztésével világszerte jó hírnevet szereztek új fejlődési utakra „irányított” valóságunknak.

Vukovics Géza

A KÉPZŐMŰVÉSZET HELYE

A *Híd*ban egy év alatt megjelent képzőművészeti írások tanulmányozása szükségszerűen egyoldalúvá válik, ha nem határozzuk meg előre, hogy milyen elvek alapján látunk hozzá a vizsgálódáshoz. A legtermészetesebb az lenne, hogy a meglevő írásokat meghatározott minőségi mércék alapján felmérjük, s ebből levonjuk a következtetést, milyen is volt képzőművészeti szempontból a *Híd* 1963. évfolyama. Az ilyen értékelést azonban nem fogadhatjuk el, mert nincs összefüggésben képzőművészeti életünk folyamataival, történéseivel, s elszigetelődést jelent. Ezért szélesebb alapon kell kezdeni a vizsgálódást, hogy minél több szempontból közelítsük meg a kérdést. Mivel egyetlen alkalommal és egyetlen írásban nem lehet minden szempontot felölelni és bepótolni mindazt, amit hosszú évek során elmulasztottunk, ezért négy alapkérdést vettünk figyelembe: Mi van, mi nincs, mit akarunk és mit tudunk megvalósítani?

Képzőművészeti irodalmunk nagyon gyér. Egy év alatt a *Híd*ban mindössze négy írást szenteltek a szépművészetnek: B. Szabó György *Tizenhárom feljegyzés jugoszláv absztrakt festőkről gyertyafénynél*

(az 1962. évi Zombori Őszi Tárlatról), Zoran Pavlović *Egy művészet sorsa* (az elvont festészetről a mai francia festők belgrádi tárlata ürügyén), Ács József *A fenéges erő szobrása* (Aleksandar Zarin Fórum-díjas szobrászművészről) és Slobodan Miletić *Georges Braque vagy a kiegyensúlyozott kaland* (a nagy művész halála alkalmából). Két írás pedig egy és ugyanazon könyv — Mića Popović *U ateljeu pred noć* — ismertetésével és értékelésével foglalkozik.

Mind a négy írás más-más jellegű: expresszionista széljegyzetek, tanulmány, elmélkedő méltatás és művészettörténeti hangvételi megemlékezés. Az egyik felveti a gondolatokat, de nem fejt ki részletesen, a másik egyetlen tanulmányban akar mindent elmondani az elvont művészetről, de rendszertelenül. Erősen támadható tézisekre épít. Ráadásul a nálunk anynyira jellemző nyakatekert előadásmód a fordítás következtében még nehézkessé is vált. A harmadik asszociációk és konkrét tények alapján ismerteti a művész munkásságát, a negyedik pedig nem lépi túl a művészettörténeti írások határát. A Mića Popović könyvről megjelent két írás lényegében a könyvismertetések keretébe tartozik.

Meg kell emlékeznünk a műmellékletekről is. Egy év alatt hét számban volt reprodukció, összesen tizennyolc. Ez is kevés. Általában egy füzetben két műmelléklet jelent meg. Kivétel csak a Szabó György-emlékszám, amelyben az elhunyt művész hat alkotásának reprodukciója volt. Egészében véve a képanyag változatos. Egy év alatt ízelítőt kaptunk a nálunk fellelhető legfőbb képzőművészeti irányzatokból (figuratív, informel, szürrealizmus). Ha azonban az egy irányzathoz tartozó művek reprodukcióinak számárnyát vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy túlsúlyban van az informel. Az egész évi anyaghoz viszonyítva ez két esetben indokolatlan részrehajlást jelent. A mai francia festészet tárlatáról két absztrakt kép reprodukciója jelent meg, holott ez az irányzat csak a tárlat egy részére volt jellemző. Hasonlóképpen a ljubljanaui grafikai biennáléről is két elvont mű reprodukcióját láttuk. Az ilyen jelentős képzőművészeti eseményről két-két műmelléklettel még ízelítőt sem lehet adni, tehát céltalan megjelölni, milyen tárlaton állították ki a képet. Egyébként a második szám műmellékleteit (Benes két festménye) leszámítva, a reprodukciók egy-egy képzőművészeti eseményt jelezve kerültek a folyóiratba.

Mindebből arra a következtetésre jutunk, hogy a *Híd* ötletszerűen foglalkozik a képzőművészettel, nincs meghatározott koncepciója. Ez az alapvető hiányos-

sága, s ebből ered a többi. Mert ha indokolt (és miért ne lenne az?), hogy a *Híd* megemlékezett a Zombori Őszi Tárlatról, a mai francia festők bemutatójáról, a Forum-díjas művészeiről, Braque haláláról, akkor érthetetlen, hogy a III. Ljubljanei Nemzetközi Grafikai Biennáléről mindössze két műmelléklettel emlékezett meg, az Októberi Szalonról, a Palicsi Képzőművészeti Találkozó tárlatáról és a többi jelentős kiállításról pedig egyetlen sor, egyetlen reprodukció sem jelent meg. Mivel indokolhatjuk, hogy tartományunk képzőművészetével (amelynek létezését azt hiszem nem kell, sőt felesleges bizonygatni) egyáltalán nem foglalkozik a *Híd*? Ez a kérdés annál is fontosabb, mert ismeretes képzőművészeinknek a művészeti központokhoz, például Belgrádhhoz való viszonya. A vajdasági művészetről miért csak napi- és hetilapjainknak kell írni?

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csak tartományunk művészete érdekeljen bennünket — mert ily módon elzárkóznánk országunk és a világ képzőművészeti törekvéseitől —, hanem azt, hogy az általános művészeti folyamatok, mozgalmak és történések sodrában keressük meg a vajdasági művészet helyét is.

Hiányoznak a művészetelméleti írások, hiányzik a kritika, az irodalmi művek illusztrálását teljesen elhanyagoltuk, keveset foglalkozunk esztétikával, nem kísérjük figyelemmel a művészet fejlődését.

Tehát a legsürgősebb feladat az lenne, hogy tisztázzuk, mit is akarunk. Kimondottan irodalmi folyóirat legyen-e a *Híd*, vagy olyan irodalmi folyóirat, amely időnként más jellegű írásokat is közöl (tehát amilyen eddig is volt), vagy pedig rendszeresen foglalkozzon képzőművészettel is. Figyelembe véve, hogy más folyóiratunk nincs, a harmadik változatot kellene megvalósítani. Ehhez azonban pontosan meg kell állapítani, milyen legyen a képzőművészeti rovat (nem tudom, nevezhetjük-e így, hisz jelenleg még csak hozzá hasonló sem létezik) arculata, tartalma és célkitűzései. Nemcsak általánosságban, hanem részletesen. Meg kell határozni, mennyi helyet kaphatnak a művészeti írások, hány műmelléklet jelenhet meg egy-egy számban. Befogadjuk-e az összes mai áramlatokat elkötelezettség nélkül, vagy csak meghatározott irányzatok képviselője legyen a folyóirat?

Ládi István

S Z E M L E

EMBERSÉG, ÉSSZERŰSÉG

Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei, Bp. 1963. III.

A Bauhaus iskolának és mozgalomnak fokozódott az időszerűsége, és ma már vitathatatlan érdemei különleges helyet biztosítanak számára a XX. század képzőművészetének történetében. A mozgalom lényegében az avantgarde művészetének a modern ipari civilizáció követelményeire való alkalmazása, amellyel, hogy a konstruktivizmus szellemében egy optimista esztétikát fejlesztett ki, mely szociális impulzusokban fogant és demokratikus, humanista gyökerekből táplálkozott. Ennek ellenére a munkásosztály nem ismerte föl ezekben a forradalmi stílusokban (konstruktivizmus, szuprematizmus, lucszizmus) tulajdon világszemléletét, útitársnak tekintette őket, mert a kapitalizmus anyagi örökségét kutúrorökség nélkül vette át. Az osztályideológia a haladó, újat teremtő, radikális formabontásban burzsoá művészetet és esztétikát látott. A művészettől azt kívánta, hogy a napi propaganda szerepét töltsse be. Saját művészetének 1924-től kezdve a polgári, sőt kispolgári akadémikus realizmust tekintette, mert ellenőrzéséhez megvolt a szerve, ám magához az ellenőrzéshez nem rendelkezett megfelelő kultúrával. Ma már más a helyzet, legalábbis egyes országokban. A veszteség mérhetetlen a nagy késés miatt.

A *Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei* III. száma a Bauhaus történetét kívánja adalékokkal, eddig nem publikált anyaggal kiegészíteni. A Bauhaus iskola és mozgalom a modern építészet és ezen belül a modern képzőművészet egyik vezető

intézménye volt, működését a német fasizmus tiltotta be.

A Bauhaus mozgalomhoz több magyar művész csatlakozott, ezért a Művészettörténeti Dokumentációs Központ szükségesnek tartotta, hogy közölje azokat a visszaemlékezéseket és leveleket, melyek a magyar művészettörténeti kutatás, valamint az általános kutatás szempontjából is fontosnak, és a mozgalom helyes értékelését is lehetővé teszik. Elsőnek Rozgonyi Iván három tanúval folytatott beszélgetése jelent meg. Rozgonyi bevezetőként a következőket mondja: „...én magam is legalább annyira a majdani definíció érdekében, mint amennyire a definíciót kielégítő szándékkal egyenest eltéréseik többletéért faggattam őket... , a hamarjában leghozzáférhetőbbek: Pap Gyula, Bortnyik Sándor és Kassák Lajos.”

A Pap Gyulával folytatott beszélgetésből a Bauhaus pedagógiai módszereiről értesülünk. Erről az igen jelentős és ez ideig feldolgozatlan oldaláról semmit vagy csak igen keveset tudunk. A Bauhaus mozgalomban Walter Gropius és Johannes Itten szelleme érvényesült. „Képzhető-e, hogy néhány év leforgása alatt megteremtődjek egy olyan stílusegység magasépítészet, belsőépítészet, festészet, szobrászat, gobelin, kerámia között — akárha sokrétű alapismeretekkel rendelkező tehetséges emberek is dolgoznak ott — ha nem válik uralkodóvá az a tehetségnek annyi bizalmat előlegező és a tehetséget annyira felszabadító szellem...” A Bauhaus követői minden konkrét feladat megbeszélése alkalmával szabad kritikai szellemben, közösen határoztak a célkitűzésekről, a funkcionális elv és forma összeegyeztetéséről, vagyis az öncélú díszítések kiküszöböléséről. „Itten... egy átfogó tanítási módszert alkotott. Nem bizonyos művészek festői módszerét ismertette velünk, hanem általában minden korok festői kifejezésének elveivel ismertetett meg bennünket, azok gyakorlati alkalmazásával próbálkozhattunk”, mondja Pap Gyula. A Bauhaus több mint tízéves fennállása idején természetesen más pedagógiai áramlatok is hatottak, így Klee és Kandinsky képviselték a romantikus lendületű érzelmi vonalat, míg Gropius, Doesburg a magasépítészet és belsőépítészet tiszta stílusegységét, a díszítés kiküszöbölése révén kifinomult arány és anyag szépségét helyezték előtérbe. E két irányzat küzdelme a tanítás módszereiben is tükröződött. „Kezdetben nem iskolai, hanem közösségi jellege volt a Bauhausnak; csak amikor már megteremtődött a stílusegység, akkor vált iskolává.”

Pap Gyula saját festészetéről nyilatkozva helyesen említi, hogy sem Kandinsky, sem Klee nem kedvelte, ha munkáját majmolták. „Sőt Kandinsky úgy beszélt: amit mi tettünk, az egy lépés előre, önöknek is tovább kell lépniök.” Következő mondatával azonban nem érthetünk egyet: „Meg vagyok győződve róla, hogy Klee, Kandinsky — Picasso is, annak ellenére, hogy bohóckodásnak mondja mindazt, amit csinált — adott valamit, a kifejezésben gazdagította a festészetet.” Eddig még úgy tetszik, hogy jámbor félreértésről van szó, a továbbiak azonban Pap művészi hitehagyottságáról győznek meg bennünket: „De a fejlődés nem arra vezetett tovább — mondja Pap. — Amint látjuk Amerikában: a festék véletlenszerű fröcskölése már művészetnek minősül. Itt nincs folytatás. Hogy mennyire így látják még absztrakt művészek is? — elmondom: Salzburgban átutaztamban meglátogattam egykori bécsi kollégámat, Slávi Souček festőművészt, aki... a »Kokoschka Nyári Akadémiát« vezeti. Esténként elbeszélgettünk — építészekkel, festőkkel, filozófusokkal — a mai művészetről, és ők jutottak ahhoz a megállapításhoz, hogy ennek a festészetnek nincs folytatása. Idézték valamelyik német író, aki azt mondta volna, hogy a mai művészet olyan, mint a partra vetett hal utolsó fickándozásai. Meglepett, hogy ők, akik teljes meggyőződéssel csinálják a nonfiguratív absztrakciót, így nyilatkoznak. Mi meg ott tartunk, hogy most ébredünk föl... mire jó, ha most kezdünk minden egyebet föladni? Önmagukat tagadják meg a fiatalok...” Vajon Moholy-Nagy László, Kassák Lajos és mások önmagukat adták föl annak idején, mert újat kerestek? Önként adódik a kérdés: vajon nem a nemzeti bezárkózás vagy az alkotó lendület csökkenése idézte elő ezt a gondolati parttalanságot, mely a konzervativizmus felé hajlik? „Nem mondom — kövessük azt, használjuk föl, ami formailag értékes, de alkossunk abból valami újat a magunk mondanivalóival”, mondja Pap. Ez inkább kiagyalt, mint való probléma. Kandinsky nem azzal törődött, hogy oroszos-e vagy sem, de absztrakt kifejezés módjából mégis kiütközik a szláv jellem, különösen színeinek tűzijátékszerű attraktivitásában nyilvánvaló, tehát általános emberi értékei mellett művészete sajátosan nemzeti.

Bortnyik Sándor gyorsan elillanó, felszínes benyomásait mondja el ilyen stílusban: „Én a Bauhauszal a magyarokon keresztül érintkeztem. A növendékek szombatonként mindig összejöttek egy vendéglőben, ahol folyt a vegyes magyar—német tánc: mi megtanítottuk őket csárdást táncolni, azt egy kicsit át-

germanizálták, és a fiatalság kitombolta magát. Kandinsky meg a többi mester is megjelent. Csoportok alakultak és beszélgettünk. Ezeken a mulatságokon ismerkedtem meg Kandinskyval, Kleevel. Kandinsky finom úr volt, Klee egy kicsit misztikus lélek, de azt hiszem az egészről ő ért a legtöbbet.”

Bortnyik szavaiból az derül ki, hogy a kispolgári, nyárspolgári környezet ellene volt a Bauhausnak, a kommunisták pedig „direkt vonalon” akartak művészetet teremteni, mint G. Grosz, Käthe Kollwitz és mások, csupán a szocáldemokraták és a szociális elvekkel rokonszenvező művészek vallották a Bauhaust magukénak.

Legérdekesebb a Kassák Lajossal folytatott beszélgetés.

A *Ma* című folyóirat, melynek Kassák volt a szerkesztője, már előbb azon az úton járt, melyen valamivel később — a holland építészet és az orosz forradalom első éveinek a konstruktivizmusából kibontakozva — a Bauhaus is elindult. Moholy-Nagy László, Kállai Ernő és Molnár Farkas a *Mában* mutatkoztak be, majd a weimari Bauhaushoz csatlakoztak, de állandó kapcsolatot tartottak a *Mával*. Minden praktikus dolog megoldása esztétikai szépséget eredményez — ezt az elvet szolgálta a *Ma* és műhelykísérleteivel a Bauhaus valósította meg. Az ipari civilizáció kereteiben egységet kellett teremteni a festészet, a szobrászat, a magasépítészet és a belsőépítészet között, ugyanakkor a szép és a használhatóság szempontjait kellett összehangolni. Kassák szerint ezt a feladatot a Bauhaus mozgalom vállalta, amely elsőnek ismerte föl a tudomány, technika és művészet egymáshoz való viszonyát. A mozgalom nagy egyéniségei, pl. Gropius, az építés társadalmi jelentőségét vette alapul, a tömeglakás, az olcsóság, a térkihasználás, ésszerűség, a belső épület és a magasépítés helyes egységét, egyszerűen egy praktikussági követelményt tartott szem előtt. „Gropius... tudta azt — mondja Kassák —, hogy minden nyugtalan ember, akinek teóriája van, — teóriája, ami a múlttól elszakadást jelent... és a társadalmi konvencióktól való elszakadást dokumentálja — bevehet oda nyugodtan, mert ebből a konglomerátumból nem fog egy rossz főzet kijönni, mert az anyag, ami benne van, a központ, az jó.” Ezért volt szükség Kandinskyra és Kleere is. „... az alapjában véve mérnök Gropius nem tudott volna annyi mindent létrehozni, vagy legalábbis nem igenelt volna annyi minden újat... inspirátorok nélkül.”

Rozgonyi Iván kitűnő kérdező. Kérdezési stílusát főként a Kassákkal folytatott beszélgetésben csillog-

tatja meg; olyan kérdéseket tesz fel Kassáknak, melyek a gondolatokat az érdekesség szintjére emelik, ugyanakkor érzelmi árnyaltsággal, az intellektus világozottságával hívják fel a figyelmet. Kassák a kérdésekre adott válaszokban, visszaemlékezéseinek szellemi prizmáján át az alkatjelenségeket boncolgatja, a német, francia, orosz és nem utolsósorban magyar szellem formaalkotó tulajdonságairól tájékoztat.

„A Bauhaus alapjában véve német kezdeményezés volt. Az alapja német szellemiség, és ha a német szellemiségről beszélünk, akkor az expresszionizmust kell leghűbb kifejezésének tekintenünk; tehát misztikus, érzelmes, néha drasztikusan érzelmes, mint amilyen volt pl. a Neue Sachlichkeit-mozgalom; alapjában véve érzelmek mozgatják őket és valami misztikus és mitológiai múlt élt bennük, ezzel szemben a franciák racionalizmusa nem engedheti meg magának azt, hogy huszonötféléből tegye össze magát... A francia szellem az ökonomikusabb, racionálisabb; nem praktikusabb, mint a német, s ha összetettebb — születésénél fogva összetettebb, mint a német. Egészségesebb gyökérből származik. Egy Bauhaus iskola szerintem a franciáknál nem is létezhetett volna. Ez őket így, ilyen kicsinyességig precízen nem érdekli. Ők sokkal szabadabban, természetesebben jutnak a dolgokhoz, a németek csak teóriákon keresztül”, mondja Kassák. A magyar alkat meghatározásának szempontjából igen érdekes Rozgonyi Iván kérdése: „A magyaroknak miért jelentett ez abban az időben sokkal inkább perspektívát, mint mondjuk mindaz, ami a franciáknál történt? ...Egyszerűen a földrajzi közelség miatt?” Kassák: „... a földrajzi közelség is, másodsorban pedig a magyar művészetre például München egy évszázadon át hatott... Nálunk a provincializmus, ami sajnos most is megvan, sokkal közelebb áll a német elgondolásokhoz, a német spekulációhoz, mint a francia elengedettséghöz. Franciaországban dolgoznak magyar festők ma is, de a világért nem tudják azt a könnyedséget, azt a magától értetődőséget elérni, amit egy francia festő elér.” Ezt a gondolatot talán így kellene módosítani: kevés a gondolatoknak a kohéziós ereje ahhoz, hogy a magyar könnyedséget egy tartalmi kölcsönhatásban lehetne vizsgálni. A gazdasági, társadalmi és politikai jelenségek periferikus értékűek ott, ahol a szellem is az.

Kassák a továbbiakban az elhivatottság problémájáról vall: ő mindig sorsközösséget vállalt népével, egy bizonyos közösség kultúrájának harcosa volt akkor is, ha széttekintett a nagyvilágban, tapasztalatait népe javára hasznosította. De idézzük szavait: „... én

nem a provincializmust vittem ki magammal Bécsbe, hanem kivittem egy szocialista mozgalom-elgondolást és az volt a nézetem, mint mozgalmi embernek, hogy amint lehetséges, hazajöjjek, mert mint szocialistának itt van a helyem, és itt oktatói munkát is kell végeznem. Itthon vannak emberek, a legjobbak is, akik azt hiszik, hogy Magyarország a világ. Egy országon belül sikert akarnak elérni és meg vannak elégedve. Én akkor úgy éreztem, hogy a szocialista gondolon belül kell elérnem egy sikert, és akkor megeledegethetem." A következő, eszmeileg igen jelentős morfdatában a szocialista mozgalmat az avantgardista formaképzéssel köti össze; ez utóbbi negyven éve vár rehabilitációjára. „Ma pedig azt látom, hogy a szocialista mozgalomnak ha használni akarok, akkor át kell lépnem a szűkebb korlátokon. Ezt én megpróbáltam a lapomban megcsinálni, hát ezért eleget szorulok még ma is, de ma is kitartok emellett." Ez feltétlen időszerű gondolat és egyben program is. Kassák a modernségért harcol a *Mában*, az új művészetet propagálta Magyarországon. Nagy örömeire szolgál, hogy a Művészettörténeti Dokumentációs Központ „megpróbál körülnézni, hogy mi is van a világban..." „Nem elzárkózni a világtól, hanem belehatni a világba, részben tanulni tőle, részben pedig a mi erőnkkel gyarapítani" — ez Kassák elve. Kassák nyilatkozataiban felbukkan a nevelő szándék: minden nézetet meg akar változtatni, hatni akar, ő a legkövetkezetesebb avantgardista. Visszaemlékezve haladó kísérletekre, elvetett tervekre, erőt sugárzó kiállításokra, melyek rossz elméletek következményeképpen végül deformálódtak, azt mondja: ma illusztrálnak és nem fogalmaznak — nem alkotnak Magyarországon.

A század eleji művészet aktuálissá vált, mondja Rozgonyi, mintha maibb lenne a mainál. Ma nem a modernség kívánásáról van szó, hanem a tudomány és a technika kényszerítő hatásáról, és ma eljutottunk a Bauhaus érdemeinek elismeréséig.

A Művészettörténeti Dokumentációs Központ közli Kampis Antal Moholy-Nagy Lászlóról szóló írását. A Moholy-Nagy fejlődését és életét bemutató írás figyelemreméltó digressziói a konstruktivizmus lelkiismereti, gazdasági-politikai hátterét magyarázzák. „Az az érzelmi kifejezés, amely a modern technikában s a ma valóságában rejtezett, nem a nagyváros fiaiban öltött formát... Nem véletlen tehát, hogy a mai látás úttörői nagyrészt földművelőországokból származnak, olyan országokból, amelyekben nem vált uralkodóvá

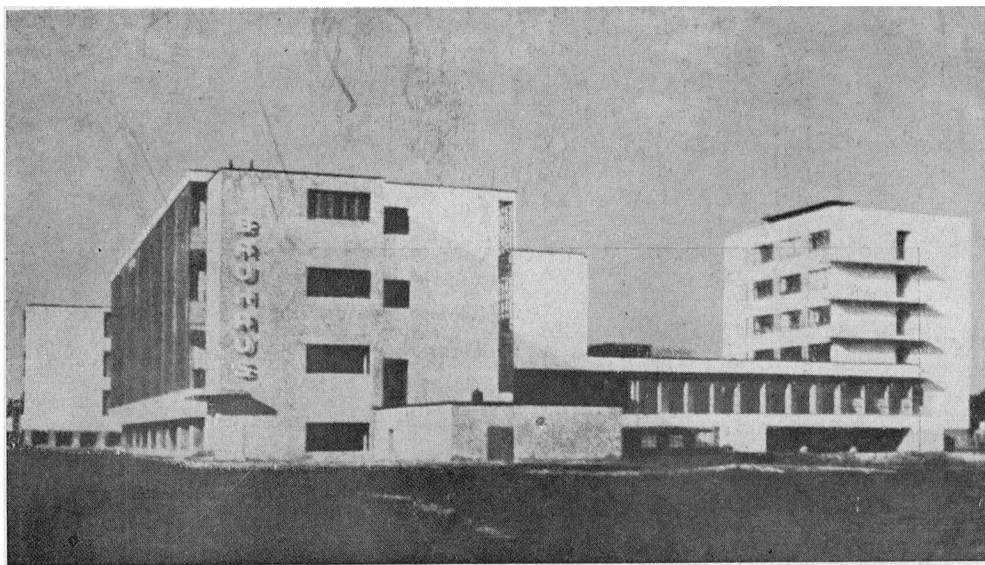
még az iparosodás. A »konstruktivisták« például Oroszországból és Magyarországról jöttek, tehát olyan országokból, amelyekben a mai technika világa valami szokatlant jelentett.” A magyarok az orosz fantázia-világ és a leszűrt hollandiai szín- és vonalviszonyok (van Doesburg, van Eesteren, Mondrian) között foglaltak helyet. A „képarchitektúra” Kassák, Bortnyik és Moholy nagy műve; ők szoros összefüggést láttak a festmény, a szobor és az épület között. A Mában kifejtett nézetek a konstruktivista törekvésekben gyökeresek, a használhatóság, célszerűség elvét szem előtt tartva, a megújulás igenlése és egy nagy generáció hite áradt a lapból. Moholy-Nagy az ábrázoló mértan forgássíkjaiból ésszerűen vetítette le, és a fénynek plasztikai effektusaiból formálta meg kompozícióit. Szerkezet és fény — ezek a természettani jelenségek lettek a magyar formaképzés ösztönösen felfedezett eszközei. A festőiség Moholy-Nagy munkásságának alaptulajdonsága, de ez a festőiség fogalmának kiszélesítését jelenti — a mozgékony és fény viszonyainak elvontabb, egzaktabb területei felé. Külön értékelni kell Moholy-Nagy oktató és nevelő munkásságát. „Ez pedig, ha figyelembe vesszük, hogy a Bauhaus által képviselt rendeltetés (funkciós) és szerkezet esztétika ma már világszerte elismert alapja az építészet, belső berendezés és a hozzájuk ízülő egyén művészetágazatoknak, Moholy-Nagyot a művészet történetének kivételes magasságaiba emeli”, idézi Kampis Siegfried Giedion szavait.

A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei III. száma közli F. Mihály Ida Kállai Ernő-ről szóló tanulmányát. Miután 1933-ban a faszizmus megszüntette a Bauhaust, Kállai 1935-ben Magyarországra ment, innen írta Ferdinand Möller berlini galeristának a következőket: „A német szellemi küzdőtér feszültségei után, itt mindent túl passzívnak és puhának találtam. Csodálatos azonban, hogy az ország, annak sorsa és művészi problémái mennyire a szívemhez nőttek... Fokozatosan fedeztem fel, hogy itt a szellemi ösztönzések a földben, a levegőben vannak, nagyon szép és nemes ösztönzések ezek, csak nem szabad azonosítani az északnémet lelkiség idealista követelményeivel... A tájnak és népek tulajdonképpeni formaképző ereje a latin fajtával mutat érintkezési pontokat.”

Kállai számos magyar és külföldi művésszel (Gerhard Marcks, Fritz Kuhr, Max Bill, Vordemberge-Gildewart, Vantongerloo) levelezett. A nemzetközi

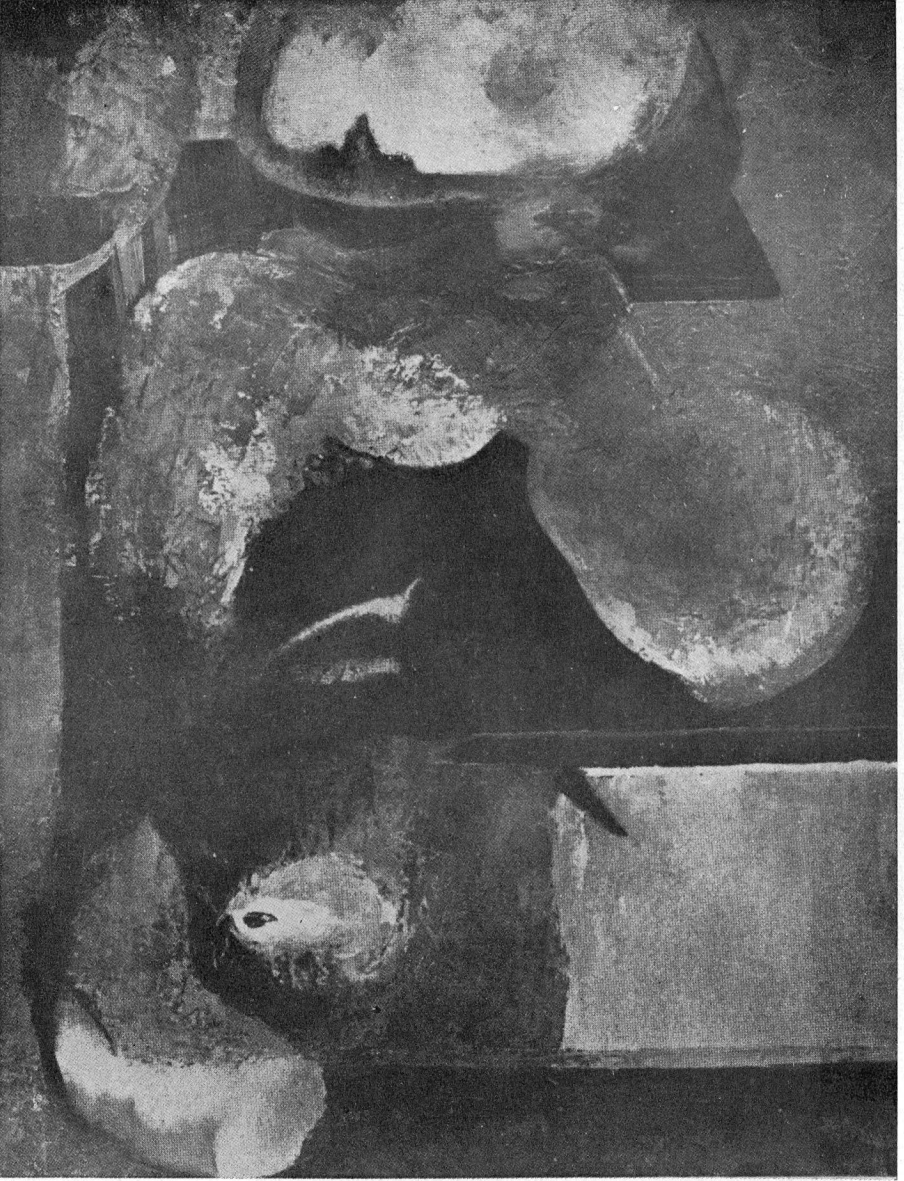
szempontból is érdekes levelek, melyek egy részét a *Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei* III. számában olvashatjuk, a második világháborút közvetlen megelőző és a háború utáni években íródtak. A levelek a közvetlenség és az őszinteség meleg hangján nyújtanak betekintést a nyugat-európai művészet életébe.

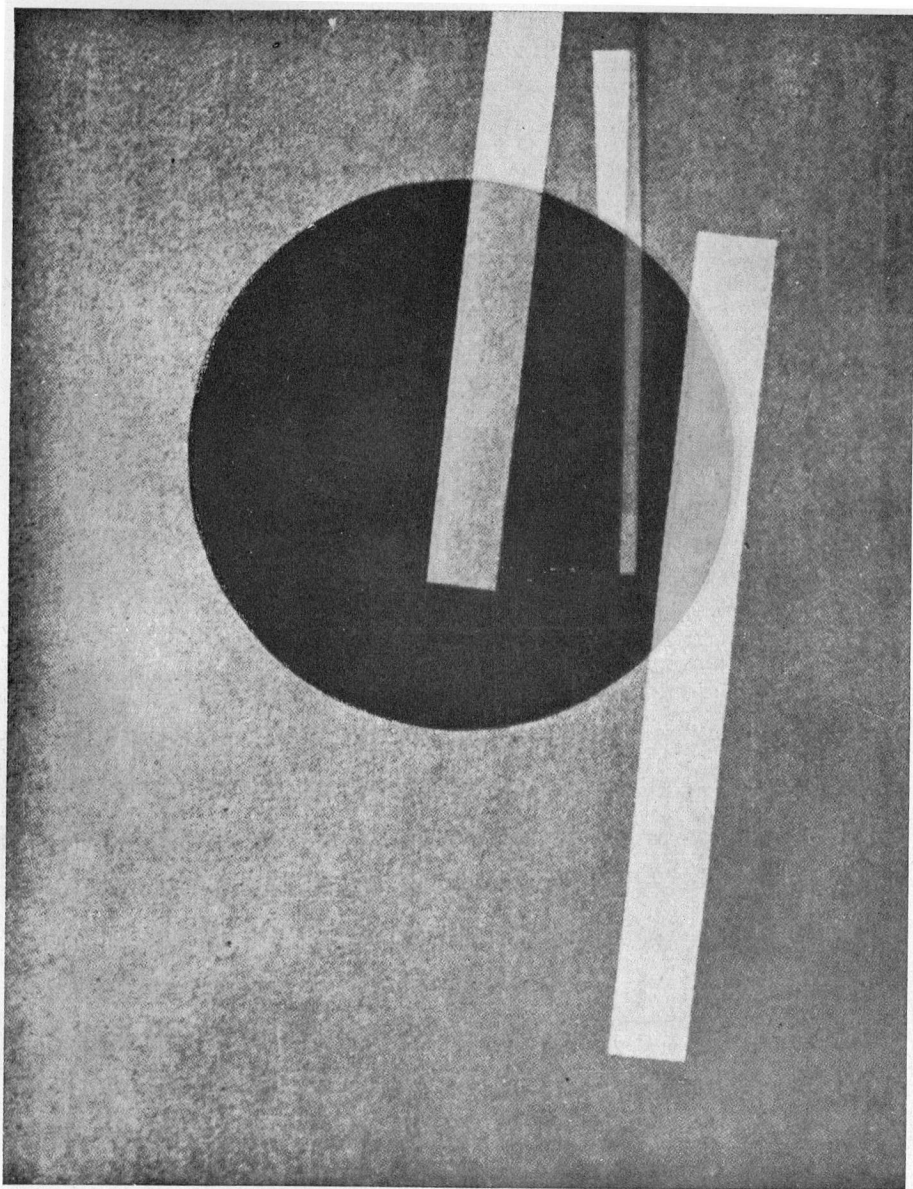
(ÁJ)

Dessau Bauhaus, 1925—26.) WALTER GROPIUS.

P.A.P. G.Y.U.L.A.:
Intérieur, 1931.

MOHOLY - NAGY:
Konstrukció, 1926.

BORTNYIK SÁNDOR:
Forbáth építész és felesége.
Weimar 1924.

KRÓNIKA

A KÍVÜL MARADÁS NAGY ÉLMÉNYE

Bulatović regényét, az *Égre száll a vörös kakast* (Crveni petao leti prema nebu) a Forum adta ki magyar fordításban, és Magyarországon is árusítják. A könyvet Sükösd Mihály ismer-teti a *Kortárs* júniusi számában, de nem a magyar, hanem egy német fordítás alapján, s bizonyára ezért nem is használja Ács Károly fordításának címét, hanem A vörös kakas égre száll címet adja a könyvnek.

Bulatović regényének nemigen van „tartalma” — mondja Sükösd —, megfogalmazható „mondanivalója”. Ami ebben a fiatal íróban jó és érdekes, egészen másutt keresendő. Mit akart „mondani” Bulatović? — kérdezi a kritikus. Talán azt, hogy mindenki őriz magában valami rejtett kincset, lénye legfonto-sabb részét, a halhatatlanságra méltó „vörös kakast”; s a kül-világ hajlik arra, hogy az embert megfossza ettől a legbensőbb lényegétől.

Bulatović, a *Kortárs* kritikusa szerint, nagyon ösztönös író, e típus igazi mintapéldánya. Nincs filozófiája (!), csak világa van... Ezt az újkorba telepített breugheli világot paradox mó-don az hitelesíti, ami egyébként Bulatović művészetének leg-nagyobb tehertétele: hogy abszolút vizuális úton fogad be és teremt, az intellektuális formálás, a gondolati általánosítás igénye nélkül (!). Megdöbbentő világa így nem egy pesszimista filozófia példázataként született, hanem az ősi-gyermeki szem-mel mágikusan ijesztőnek látott világ naiv áradásával.

Az *Égre száll a vörös kakas* egyes sajátosságait elemezve ilyen megállapításokra jut Sükösd:

Bulatovićnak nincs műfaja, kimunkált módszere-technikája. Ez a formátlanság sok törmelékanyaggal terheli meg a *Vörös kakast*. Viszont épp a részletek bősége biztosítja Bulatović el-beszélő erejét és gazdagságát. Kimeríthetetlenül sokat tud a maga világról... Bulatović műveihez hasonlókat nemigen találni a mai világirodalomban; rokonai évtizedekkel korábban éltek.

A jugoszláv regényíró világirodalmi rokonait keresve a kritikus Panait Istrait, a fiatal Gorkijt, Kafkát, Bábelt, a lengyel Bruno Schulzot, sőt Krúdyt emlegeti, a festők közül Csontváryval talál rokon hangulatokat. A kritikus véleménye szerint Nyugaton úgy olvashatják a jugoszláv író műveit, mint a két háború közötti időben Magyarországon az amerikai regényírókat: egy sosem-hallott világ megidézésének élményével. Ráadásul — véli Sükösd — ez a balkáni vadember (!) a világa alatt lappangó ördögöt sokkal hitelesebben, az elemi dolgokkal szorosabb kapcsolatban képes érzékeltetni, mint a nyugati nagyvárosok írói a maguk már eléggé kimerített kelléktárával... Mai magyar kortársai közül egy sincs, akinek művei valamelyest is hasonlítanak az övéihez, s Bulatović világa mégis ismerős. Ismerős ez a katlannak érzett létezés, a zárt közösség belterjes képe, a bekerítettség, a megállt idő nyomása, az elveszített nagyobb világ utáni vágy, rémálmom és tündérmese, erőszak és költészet keveredése... Az a kelet-európai művészet születik itt újjá, amelynek mostanában kezdjük látni egyéni jellegzetességeket egybefogó közös ívét s közös eredetét: a kívül maradásnak, a világból kiesésnek, az archaikus rétegek továbbélésének nagy élményét.

Szabálytalan regény, fárasztó olvasmány a *Vörös kakas* — folytatja Sükösd. — Lehet, hogy Bulatović... most emeli a világirodalom tájai közé a kétszeresen elzárt Crnagorát; lehet, hogy egy később kibontakozó próza-irány egyik első képviselője. Lehet, hogy képessége befulladás, hogy belevész látomásaiba, hogy az marad, aki a *Vörös kakast* írta: formátlan, nagy tehetség, félig-sikerült, amorf regényekkel a háta mögött. Így is, máris tanulságosabb író féltucat szabályszerű beérkezettél...

A SZÁMŰZÖTT ERKÖLCSE

Az *Esprit* című francia folyóirat közli Ahmed Taleb algériai forradalmár leveleit, melyeket a börtönből írt. Taleb fiatalember, orvos, igazi értelmiségi, irodalmi, sőt vallásos érdeklődésű, a fogságot hivatásos forradalmárokkal együtt töltötte, többek között Ben Bellával. Levelei, melyekből részleteket közlünk, igen jellegzetesek.

EGY FRANCIA BARÁTJÁHOZ: Kedves R.! Először vetted fel a merénylet gondolatát (ezt én már vártam), s felteszed a kérdést, mit gondolok az erőszakról. Hidd el, nem vagyok következő híve, de sohasem ismerem majd el, hogy az ütésekre áldással kell válaszolni, ahogy Camus mondaná. Az ütések ütet követelnek. Én nem vagyok Krisztus tanítványa. Számomra a bosszú — törvény. Természetesen azok közé tartozom, akik szerint az erkölcsnek bizonyos szerepet kell játszania a politikában, illetve akik szerint a politika szerepe, hogy megkülönböztesse az etikát a technikától. (Mounier ezt eleget ismételtette.) Az „aggályoskodók” közé tartozom — ahogy a negyedik köztársaság egyik minisztere nevez bennünket. Harcunkban mindig bizonyos elvekhez tartottuk magunkat. Kivételes harcról van szó, élethalálharcról, egy olyan ellenség ellen, aki nem retten vissza a kínzástól sem.

RENÉ HABACHIHOZ: Kedves Barátom! Legutóbbi levelében megpendítette a Nyugat iránti viszonyom kérdését. Ön szerint az araboknak nem szabad elszigetelődniük a Nyugattól. Egyetértek Önel különösen azért, mert hiszem, hogy mindenki, aki elszigetelődik valamitől vagy valakitől, tanúbizonyságot tesz arról, hogy nem találta meg önmagát, műve pedig ha van műve, vereséget szenved. Előzőleg azonban jó lenne feltenni a kérdést: melyik Nyugatról van szó? Arról-e, melyről az iskolában tanultunk, vagy a valóságosról, mellyel az élet útjain találkoztunk? Sohasem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy találkozásunk a Nyugattal a XIX. században nem az egyik civilizációnak a másik civilizációval való találkozása volt, mert a Nyugat akkor az uralkodó civilizáció szerepét töltötte be (hiába is akarta a civilizátori misszióról szóló mítosszal igazolni magát), bennünket megfosztott jellegzetességeinktől, s egy olyan társadalmi rendszert vezetett be, amely a pénzen és az ember megvetésén, lenézésén alapul.

FIVÉRÉHEZ: Kedves Testvérem! Ma lépek fogságom negyedik esztendejébe. Úgy látszik, ez az a határ, melyet a pszichológusok és a szociális munkások a foglyok ellenállóképességének szabtak. Szerintük ennyi idő után a fogoly elveszti testének tónusát és értelmének élességét, sőt lelki egyensúlyát is. Állítólag valamiféle tompaságba, közönybe süllyed, autizmusba merül, ahogy a pszichiáterek mondják. Természetesen én sem kerülhetem el a kimerültséget, mert ennek a ravasz és kitartó állapotnak minden fogoly ki van téve. Ezt a jelenséget az erózióval hasonlíthatnám össze. Egyébként az a túlságosan zárt életmód, melyet folytatunk, végül is szükségszerűen bizonyos gyöngüléshez vezet. De hál' istennek, erkölcsünk töretlen, s én sohasem éreztem magam ennyire tiszta fejűnek.

MARGUERITTE DURAS ÚJ REGÉNYE

Margueritte Duras-nak, a *Hiroshima, szerelmem* és a *Moderato Cantabile* szerzőjének új regénye jelent meg a Gallimard kiadásában, *Le Ravisement de Lol. V. Stein* (Lol. V. Stein elrablása) címmel. A mű hőse, egy bizonyos Lola Valeria Stein, egy megnevezetlen országban, miután elvesztette vőlegényét, majd egy másik férfival kötött házasságot, akivel tíz évig élt, egy ismeretlen férfi karjába veti magát. Ez a férfi Lola V. Stein barátnőjének a szeretője. Arról a barátnőjéről van szó, akinek Lola V. Stein a kezét fogta egy estélyen, amikor vőlegénye ott hagyta. Margueritte Duras új regényéről az *Express* többek között ezeket írja:

Margueritte Duras eljárása furcsa; módszerét minden könyvében mind biztosabbnak, erősebbnek találjuk. Hogy bizonyos világosságot érjen el, az író nő önkényesen halmozza az értelmetlenségeket, kérdéseket, megokolatlanságokat. A könyv majdnem minden oldalán ilyeneket olvashatunk: „Hogyan volt ez lehetséges?”, „Miért maradt ott, miért volt olyan kitartó az ottmaradásban?”, „Mit csúfolt ki, ha csúfolódott?”, „Meddig tartott?”, „Hogy lehet megtudni, amit ő tud?”, „Hogyan lehetséges

ez?” stb. Voltaképpen a tudatalattiság folytat beszélgetést két személy között, akik nem értik, vagy talán túlságosan is megértik egymást. A regényben szakadatlanul haladunk valami felé, egy központi esemény felé, miközben állandóan kételkedünk abban, amit tudunk, amit látunk, érzünk. De mennyire szenvedünk ezalatt! Kínlódunk, mint a történet első személye, aki „képtelen megismerni ezeket az eseményeket”.

TAMÁSI ÁRON KALENDÁRIUMA

„Hatvannégy elindul” címmel egészoldalas írást közöl az *Élet és Irodalom* Tamási Áron tollából. Nem tudjuk, egy készülő, nagyobb mű része-e ez, mindenesetre újszerű és érdekes műfajjal kísérletezik itt az Ábel-trilógia szerzője. Egyfajta kalendáriumról vagy inkább naplójegyzetekről van szó. Ezerkilencszázhatvannégy januárjának első hét napjáról ír Tamási: először a hónap nevét magyarázza, a hozzá fűződő hagyományokról szól, majd az egyes napokról beszél: az időjárásról, a természet változásáról, a naphoz fűződő történelmi eseményekről; bölcselekszik, kommentálja a napi híreket, sőt tudományos kérdéseket fejteget.

A negyedik napról följegyzi, hogy az újságok közzé tették Hruscsov szovjet miniszterelnök újévi üzenetét.

Arról szól ez a gazdag kiáltvány — mondja Tamási —, hogy a területi viták dolgában, vagyis a határkérdésekben, az államok és a kormányok ne alkalmazzanak erőszakot, hanem próbáljanak tárgyalások útján jutni eredményre.

... Az országhatárok kérdését háborúval nem is lehetett soha kielégítő módon megoldani, mert a különböző fajú és nemzeti-ségű népek nagyon össze vannak keveredve.

Úgy gondolom — írja Tamási —, hogy ennek a felhívásnak nagy elvi és eszmei jelentősége van. Kár, hogy ez az eszme, a világ mai állása szerint, a gyakorlati úton nehezen fog elindulni, mert az érdekelt kormányok, amíg a dolog csak rájuk van bízva, nehezen mozdulnak meg ebből a célból. Először a világ helyzetét kellene olyan politikai nyugvópontra hozni, ahonnet az erkölcsi kisugárzás és a gyakorlati segítség fakadhat. Egy ilyen erkölcsi kisugárzás a vitázó feleket elvileg felkészítené arra, hogy tárgyaljanak; s főleg, hogy más hatalmak jelenléte és igazságos részvétele mellett tárgyaljanak.

Ebben az esetben is olyan nehézségekkel kellene megküzdeni — folytatja fejtegetéseit Tamási —, amelyek a területi viták régi fajta határhúzási módjai helyett új megoldási módot sugallnának. Nevezetesen azt a módot, hogy az országok határait inkább elmosni kell, mint arra törekedni, hogy valahol élesen meghúzzuk. Mert bárhol húznák meg a felek, vagy húzatnák meg a hatalmak, a határokon belül, igen sok helyen, akadnának olyan nemzetiségi törzsek, vagy népcsoportok, amelyekre, népi jellegüket és történelmi múltjukat illetőleg, halálos ítélet lenne a végleges határ.

Ha másra nem, gondoljunk például a kurdokra, akik nemrégiben adták fegyveres harci jelét annak, hogy Irak határain belül is szeretnének kurdok maradni. Vagy ott vannak a hamita berberék, köznapiabbn néven a kabilok, akik Algéria határain

belül, a közelmúltban, ugyanígy lázadoztak. Manapság, amikor Cipruson is nagy és mérges hangzavar van; s amikor kicsi létszámú színes népcsoportok szabdságtörekvéseinek is örülni tudunk, nem volna okos dolog olyan békét borítani a világra, mely békének földjére nemzetiségi, vagy faji népcsoportokat temetünk — fejezi be a negyedik naphoz fűzött megjegyzéseit Tamási Áron.

MELEGÁGY ÉS HŰTŐSZEKRENY

A Reclam Universalbibliothek, a világ egyik legrégebb, de még működő zsebkönyvkiadója nemrég jelentette meg Wilhelm Lehmann-nak (szül. 1882-ben), a régi német írógeneráció legkiemelkedőbb tagjának válogatott verseit. A könyvben megjelent a költő önéletrajza, amelynek, habár harmadik személyben van írva, egyéni jellege van. Lehmann írását közölte a *Welt und Wort* című folyóirat is. Az alábbiakban kivonatot közlünk az önéletrajzból.

A szerző előadó volt több intézményben, nem volt mindig elégedetlen, de ez a munka sok idejét elvette. Részt vett az első világháborúban, s angol hadifogságba esett. Sokszor volt alkalma utazni. 1947 óta szabad, független író, s Ekenzfördében él (Schleswig-Holstein). A háborúban, hadifogságban, inflációban, az újabb háborúban és a béke rémségeiben az írás kényszere mentette meg. Külső sikert a számos jutalom, díj ellenére sem ért el. Századunk derekán a természeti erők teremtető erejétől idegen emberek, akiket a technika és a tökéletesség elvakított, már nem érzik megbízhatónak a művészetet és a tökéletességet. Jelentősebb elismerést csak akkor kapott, amikor már hatvanadik évéhez közeledett. Nagy fáradtsággal sikerült megjelentetnie első verseit, melyek még a húszas évekből származnak (*Die Antwort des Schweigens*). Műveit igen sok kiadó jelentette meg. Összegyűjtött verseit 1957-ben rendezték sajtó alá. Nyolcvanadik születésnapjára kiadták összes műveit.

Wilhelm Lehmann számára a magány a legnagyobb melegágy és hűtőszekrény. Mint az a kínai költő, aki az utolsó ecsetvonás után belép festményébe, hogy onnan soha többé ne térjen vissza, a szerző is művébe távozik. Aki ennél többet akar megtudni róla, lapozgasson könyvében. A fák, növények, állatok, az emberek, akik lények a lények között, s nem gyámjaik, a tájak, vizek, az ég és a föld megadnak minden felvilágosítást. A szerzőre illik Novalisnak ez a megjegyzése: „Erről a korról az emberből nem szól eléggé érthetően az értelem és az istenség; a köveknek, fáknak, állatoknak kell megszólalniuk, hogy rákényszerítsék az embert, hogy megérezze és meghatározza önmagát.”

EGY CSODA: AZ OSZTRÁK IRODALOM

Van-e osztrák irodalom vagy nincs? Van is meg nincs is, válaszolja erre a kérdésre Hans Weigel bécsi író a *Wort in der Zeit* című folyóiratban. A cikkíró nyomon követ egy folyamatot,

melyben olyan sajátságos tehetségek bukkantak fel, mint Nestroy, Schnitzler, Musil, Broch és Kafka.

Osztrák nyelv nincs, mint ahogy belga vagy svájci nyelv sincs, de az a nyelv, melyen az osztrákok álmodnak, gondolkodnak, írnak és beszélnek, határozottan különbözik az Ausztrián kívül használt német nyelvtől. Valahogy a közepén helyezkedik el a svájci német és a német között. A svájci németek írott nyelve gyökeresen különbözik beszélt nyelvüktől. Az osztrákoknak a beszélt nyelv az anyanyelvük, nem az írott. Ha valamit közvetlen módon akarnak kifejezni, akkor az osztrák nyelvet használják. Ha a saját, közvetlen világuk fölötti dolgokat akarják szavakba foglalni, ha gondolatokat, képeket akarnak kifejezni, akkor roppant ellenállást kell legyőzniük. Ebből a hatalmas erőfeszítésből született meg az osztrák írók műveinek kivételes sűrűsége és nagysága. Az anyanyelv és egy másik nyelv szintézisét kell megteremteniük ekkor, de ez avval a veszéllyel fenyegeti az osztrák irodalmat, hogy elvidékiessedik.

Ausztria I. Napóleonnak, Otto Bismarcknak, az első világháború győzteseinek és a második világháború hatalmi viszonyainak köszönheti létét. Így hát csodának számít, hogy létezik osztrák irodalom. S nemcsak létezik, hanem virágzik, periklézsi korszakát éli — egy Perikléz nélkül. A legjobb úton halad, hogy meghódítsa a jelent és a jövőt, hogy újratermesse a múltat, s hogy félreérthetetlenül osztrák legyen, még mielőtt megértette volna, mik a sajátosságai.

A HITETLENSÉG ROBOTJA

Gordon Young angol újságíró megszervezte a legnagyobb élő bűnügyi regényíró, Georges Simenon és a legnagyobb élő kémregényíró, Jan Fleming találkozóját. A két író Simenon Lausanne melletti, d'Echaudens nevű kastélyában találkozott. Beszélgetésüket magsztofonzalagra vették, s a *Figaro Littéraire* közölte. Simenon és Fleming mesterségükről beszélgettek, rendkívül őszintén.

FLEMING: Írt már Svájcra?

SIMENON: Nem. Nagyon ritkán írok arról az országról, ahol élek. Bizonyos időnek kell eltelnie, hogy írhasak. Például hat vagy hét évig vártam, hogy az Egyesült Államokról írjak. Szeretem, ha elmúlt egy bizonyos idő... Ha például a Trafalgar Square-en ül az ember vagy a Champs Elysées-n, s száz szóval akarja leírni, ez nem sikerül. Lehetetlen. Túl sok részletet látunk magunk előtt. Három oldal lesz a száz szóból. De ha Tanganyikában vagyunk, s arról ábrándozunk, hogy egy pohár sört iszunk a Trafalgar Square-en vagy a Champs Elysées-n, két mondatban leírhatjuk a dolgok lényegét. Ezért szeretek messze lenni attól a helytől, melyről írok.

FLEMING: Úgy van. Én mindig könyvemet Jamaicán írom. Nem is írhatom máshol — mert ott úr van körülöttem, s én csak ott tudok írni, ahol úr van. Angliában nem írhatok — az az életmód, melyet ott folytatok, egyszerűen nem engedi meg. Barátomat egyáltalán nem érdekli, amit írok, véleményük szerint öt perc alatt megcsinálhatom könyveimet, s amit csinálok, az szerintük nem irodalom, ezért nem méltó figyelemre.

SIMENON: Ha hozzáfogok egy regény írásához, megszakítunk minden kapcsolatot a külvilággal. Senki sem jön hozzánk, rokonaink sem, én se járok sehova. Ki se megyek az utcára. Csak a kertben sétálok, számolom a lépéseimet, s tudom, hány kilométert teszek meg naponta, hogy levegőn legyek.

FLEMING: Meddig tart ez?

SIMENON: A regény terjedelmétől függ. De nemcsak attól. Attól is függ, milyen módszerrel írom a könyvem: naponta egy-egy fejezetet, vagy pedig, mint legutóbbi regényem esetében, mindennap kézzel megírok egy fejezetet, másnap pedig ugyanazt legépelem. Egyes könyveim úgy keletkeznek, hogy délután megírok egy fejezetet kézzel, másnap reggel hattól gépelem. Egyes regényeket úgy írok, hogy délelőtt is, délután is kézzel írok meg egy-egy fejezetet, másnap azt legépelem. Ez kétszer annyi időmet veszi igénybe. Az első módszerrel 8—11 nap alatt írok meg egy regényt, az utóbbival 22—24 nap alatt. A kézirat megmunkálása 3—7 napig tart. Utálom a megmunkálást.

FLEMING: Nekem ez nem okoz különösebb nehézséget. Akkor érzem, hogy befejeztem könyvemet, elvégeztem munkámat, s élvezhetem az elvégzett munka örömeit.

SIMENON: Amikor kéziratomat olvasom, nagyon rosszul érzem magam. Az a benyomásom, hogy könyvem unalmas, senki se fogja olvasni. Minden olyan felületes, erőtlen. Utálom a megmunkálás robotját.

FLEMING: En rögtön gépen írok, és sohasem térek vissza, mielőtt egy oldal végére nem érek, különben megrettennék, azt mondanám magamnak, hogy amit írok, az fecsegés, s nem tudnám folytatni. Ha javítanám, amit előző nap leírtam, elveszteném az írás ritmusát.

DALI ÉS PROUST BAJLSZA

Salvador Dali, aki már számtalanszor meghökkentette a közvéleményt festményeivel és nyilatkozataival, rövidesen naplóróként mutatkozik be; 1952 óta készít feljegyzéseket, s naplóját nemsokára kiadja a Table Ronde. Művének ezt a címet adta: *Egy zseni naplója* (Journal d'un génie). A *Les Nouvelles Littéraires* szerint Dali naplójában leírja találkozásait, felesége iránti szerelmét, beszél esztétikai, erkölcsi, filozófiai és tudományos nézeteiről, s mindezt végül is önmagára vonatkoztatja. Proustról például így ír:

Biztos vagy benne, hogy analitikai és pszichológiai képességeim meghaladják Proustéit. Nemcsak azért, mert én a pszichoanalízis módszerét is használom — ezt pedig ő nem is imerte —, hanem főleg azért, mert szellemi struktúráim paranoiás típusú, az övé pedig neurotikus volt, azok pedig nem képesek az efféle kutatásokra. Könnyen fel lehet ezt ismerni bajszának levért és zilált stílusáról; Nietzsche bajsza még levértebb, s ezek az ellentétei Velazquez bakkháns, eleven, vidám bajszának, vagy még inkább, zseniális és alázatos szolgájuk ultrarinoce-rotikus bajszának.

**A FEDOLAP
B. SZABÓ GYÖRGY
ÉS KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA**

**TECHNIKAI SZERKESZTŐ
KAPITÁNY LÁSZLÓ**

HID, IRODALMI MŰVÉSZETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT.
1964. JÚNIUS. KIADJA A FORUM LAPKIADÓ VÁLLALAT. — SZER-
KESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODE MIŠICA
UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 14—16-ig. —
KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA. —
ELŐFIZETÉSI DIJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000. FÉL ÉVRE 500. EGYES
SZÁM ÁRA 100 DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400. FÉL ÉVRE 700 DI-
NÁR, KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,17 DOLLÁR. —
KÉSZÜLT A FORUM NYOMDÁBAN NOVI SADON.

